

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою
Катедра історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Ніжинське шістдесятництво: Леся Коцюба

Ніжин
2024

УДК 930.2 (477) «1921/1987»
Л 50

Відповідальні редактори-укладачі: Євген Луняк, Надія Онищенко

Редакторка: Дарія Бобрик

Друкується за ухвалами Вченої ради
(протокол №10 від 29.02.2024 р.)
та Редакційної ради
(протокол №8 від 29.02.2024 р.)

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Н 60 Ніжинське шістдесятництво: Леся Коцюба — Ніжин: Видавець
Лисенко М.М., 2024.— 276 с.
ISBN 978-617-640-629-7

Збірка матеріалів присвячена життю та діяльності активної учасниці дисидентського руху 1960—1970-х років Лесі Коцюби та справі передавання за кордон статті Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація».

Книга розрахована як на фахівців-істориків, так і на широке коло зацікавлених читачів, яким не байдуже минуле нашої Батьківщини, історія боротьби за збереження української мови та культури в умовах радянського тоталітаризму.

УДК 930.2 (477) «1921/1987»

ISBN 978-617-640-629-7

© Видавець Лисенко М.М., 2024
© Колектив авторів

Євген Луняк,
Надія Онищенко

Слово від упорядників

Обиватель не може зрозуміти чину геройства. Тим паче такий, котрий виріс у советські часи і виховувався на сфальшованих міфах. Для тієї доби, на його думку, Леся Коцюба зробила успішну кар'єру: захистила дисертацію на улюблену, а не ленінську тему; викладала в престижному виші, отримала безкоштовно двокімнатну квартиру в центрі міста неподалік від університету. Чого їй ще бракувало?..

Розумна жінка, котра мислила критично, не могла змиритися з так званими соціалістичними ідеалами. Українські моральні цінності, що їх вона знаходила у фольклорі, давній українській літературі переконували її в іншому виборі, який вона намагалася донести студентам у задушливій атмосфері 60–70-х років ХХ століття. Про це читайте в інтерв'ю з Дмитром Наливайком, спогадах Анатолія Шкуліпи, Вікторії Вишневої, Світлани Козлової і Валентини Кривець, наукових розвідках Олександра Забарного і Петра Моціяки.

Передача за кордон крамольного тексту Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» для нашої героїні не була раптовим емоційним поривом. Вона готувалася до цього все своє попереднє життя. Іван Бровко згадує, як 1964 року Леся Йосипівна публічно висловила українську патріотичну позицію під час презентації в Ніжинському педінституті роману Бориса Антоненка-Давидовича «За ширмою». 1968 року вона єдина жінка серед восьми викладачів педінституту підписала лист до Олеся Гончара, аби підтримати його «Собор».

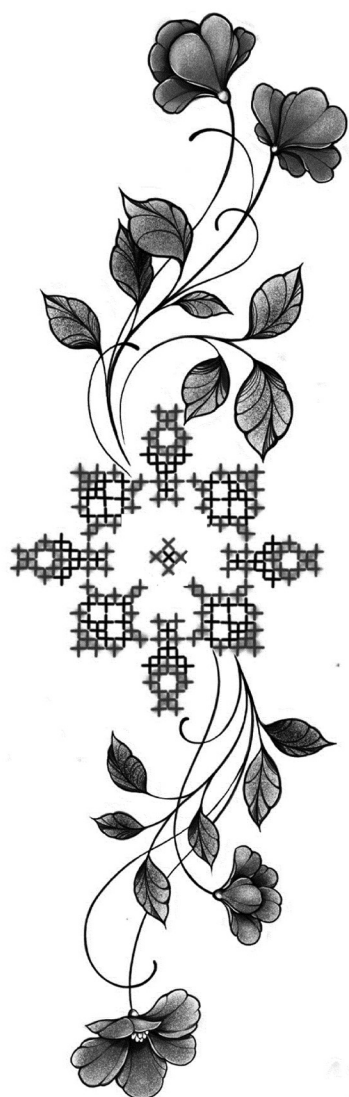
Неординарність цієї постаті запам'яталася на той час школярам Миколі Шкурку і Миколі Тимошику. Вони стверджують, що зустріч із нею спрямувала їхню життєву долю.

Способи поширення трактату в Україні й за кордоном і трагічні наслідки для їх учасників детально описує Віктор Ємельянов.

Геройство Лесі Коцюби не залишилося на маргінесі. Воно продовжилося в діяльності інших українських інтелігентів. 18 березня 2021 року, вшановуючи 100-річчя від дня народження активної учасниці українського

дисидентського руху, катедра історії України НДУ імені Миколи Гоголя разом з Центром гуманітарної співпраці з українською діаспорою організували й провели Всеукраїнську онлайн-конференцію «Жінка в боротьбі за Україну».

Цей захід згуртував у віртуальному просторі науковців, журналістів та громадських активістів з Ніжина, Києва, Львова, Чернігова та Запоріжжя. Доповідачі є уособленням борців за Україну, вони роблять це кожен на своєму фронті: науковому, політичному, медійному, громадянському. Для них україноцентризм – світогляд, спосіб життя. Про конференцію подає звіт Дарія Бобрик.

Біографічні студії

Євген Луняк,
Жанна Бондаренко

Леся Коцюба: трагічна доля ніжинської дисидентки

Серед представниць жіноцтва, котрі самовіддано захищали українську мову та культуру, усіляко сприяли вихованню патріотичної свідомості серед українського населення, жертвували навіть власною кар'єрою і ставили під загрозу життя в буремному ХХ столітті, мусимо згадати досить велику кількість імен. Виділимо Любу Гайовську, Галину Дидик, Аллу Горську, Ірину Калинець, Ліну Костенко, Оксану Мешко, Надію Суровцеву, Наталю Шухевич та ін. Це були справжні героїні руху опору та жертви репресій з боку радянської тоталітарної влади. Поряд з цими іменами сміливо можна поставити ще одне — Леся (Олександра) Йосипівна Коцюба. Про неї чомусь дуже мало згадують та практично не написано жодної серйозної праці, яка б відображала унікальний життєвий шлях цієї жінки та демонструвала незламність духу в боротьбі за ідею. Саме вона взяла на себе відповідальність, понесла покарання й зламала професійну кар'єру через успішну передачу за кордон відомого трактату Івана Михайловича Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» [3].

Леся Йосипівна Коцюба народилася 18 березня 1921 року в селі Веселому Хортицького району Запорізької області в сім'ї селянина-середняка. У документах її ім'я завжди фігурувало як Олександра. Проте сама вона називала себе Лесею. Це ж ім'я використовували її колеги й учні, що уподібнювало жінку до іншої славетної Лесі — Українки. Воно закарбовано і на її могилі. У 1929р. Леся вступила до школи. По закінченні восьмого класу у школі в м. Дніпропетровську вступила до медичного робітфаку. У 1939 р. дівчина була зарахована студенткою філологічного факультету Дніпропетровського державного університету. Однак навчанню у виші завадила війна. З 1942 по 1943 р. молода жінка працювала, як вона сама зазначала в автобіографії, швейцаром-прибиральницею в дитячій бібліотеці Дніпропетровська. Після звільнення цього обласного центру радянською армією була зарахована на III курс філологічного факультету, що його закінчила в 1945 р., здобувши спеціальність «Викладач української літератури».

У списку студентів-випускників українського відділу філологічного факультету Дніпропетровського державного університету за 1945 р., знайденому дослідницею Валерією Миколаївною Клапчук 26 квітня 2021 р. в архіві Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, про Коцюбу значаться такі анкетні дані: «Коцюба Олександра Йосипівна. 1921 року народження. Українка. Незаміжня. П/п [позапартійна]. Була на окупованій території. Сумлінна та старанна студентка. Виявляє великий інтерес до літератури. Має нахил та підготовку до наукової роботи». Далі міститься примітка про місце направлення О. Й. Коцюби для подальшої роботи – «Дрогобиц. уч. ін-т». Тобто Дрогобицький учительський інститут [8].

З 1945 по 1948 р. Леся Коцюба працювала в Дрогобицькому вчительському інституті. Звільнилася за власним бажанням. За короткий проміжок встигла отримати три подяки за наполегливу академічну роботу в інституті та за масово-політичну роботу в інституті та місті. Згодом переїжджає до Новгород-Сіверського та викладає там в педагогічному училищі з 1949-1951 рр., а згодом у Чернігівському інституті [2]. Тут у Чернігові 29 листопада 1953 р. в неї народився син Богдан – Богдась. Подійкували, що батьком хлопчика був відомий чернігівський поет і журналіст.

Вузівський стаж Коцюби складав вже майже 8 років. Вона читала лекційні курси з української літератури, виступала з лекціями перед громадськістю міста та області. Керувала студентським гуртком виразного читання. Подібний гурток вона згодом утворила й у Ніжині. Як викладач вона була «наділена педагогічним тактом та політично грамотна», що видно з характеристики, що була надана директором Чернігівського педінституту доцентом Костарчуком [2].

З 1 вересня 1956 р. почала працювати старшою викладачкою Ніжинського державного педінституту імені М. В. Гоголя, де розквітли її неординарні здібності як педагогині, науковиці та діячки українського національного руху.

Переходу до Ніжина Коцюби посприяло, вочевидь, знайомство з тодішнім директором Ніжинського педінституту Марком Івановичем Поводом та його дружиною Олександрою Петрівною Оніпко. Обоє були земляками Лесі Йосипівни, походили з Дніпропетровщини й здобули, як і вона, вищу освіту в обласному центрі.

Відбувши річну аспірантуру в Києві при Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії, у 1964 р. успішно захистила дисертацію, присвячену життю та діяльності Опанаса Васильовича Марковича, в Київському педінституті імені Максима Горького. Керівником дисертаційного дослідження Коцюби став відомий літературознавець Іван Іванович Пільгук. Офіційними опонентами при захисті були відомі українські фольклористи доктор філологічних наук, професор Павло Миколайович Попов і кандидат філологічних наук Галина Семенівна Сухобрус [5].

З 1969 р. Коцюба працювала в педінституті на посаді доцента кафедри української літератури, а в середині 1972 р., згідно з клопотанням адміністрації вишу, отримала й звання доцента. Жінка й не уявляла, що в цей

момент її наукового триумфу КДБ уже інтенсивно вишукує людей, причетних до передачі «Інтернаціоналізму чи русифікації» Івана Дзюби за кордон.

Загалом Леся Йосипівна пропрацювала в Ніжинському педінституті 18 років й саме тут досягли свого розквіту таланти з її викладацької, науково-дослідної, громадсько-політичної діяльності. Її лекції з давньої української літератури, фольклору, мистецкознавчі гуртки охоче відвідували студенти різних факультетів. Також організовувала екскурсійні поїздки по шевченківських місцях, до пам'яток вітчизняної історії, які відвідували дуже багато охочих студентів [1].

У середині 1960-х рр. серед викладачів Ніжинського педінституту виникає гурток людей, просякнутих любов'ю до України, захоплених історією свого народу, його мовою та культурою. Душею цього осередку українського вільнодумства та патріотизму безумовно була Леся Йосипівна Коцюба. Вона мала велику підтримку з боку декана філологічного факультету Григорія Герасимовича Аврахова, фронтовика й члена партії, який і сам долучився до цього патріотично-інтелігентського угруповання. Однією з проблем, що постійно виринала в розмовах цього кола, була поступова, але невпинна русифікація України. Активними учасниками цього осередку були Іван Бенедиктович Бровко, Олександр Васильович Жомнір, Іван Петрович Костенко, Володимир Павлович Крутиус, Володимир Дмитрович Литвинов, Дмитро Сергійович Наливайко, Іван Степанович Шпаковський та ін. Коцюба була єдиною жінкою в цьому ніжинському осередку дисидентського духу, але, вочевидь, мала надзвичайний авторитет серед його учасників.

Ці люди мали значний вплив на студентське життя, оновлення навчально-виховного процесу, залучення студентської громади до пізнання української культури. Неодноразово організовували зустрічі з сучасними «майстрами слова» в стінах старовинного Гоголівського вишу. Особливого значення набув приїзд до Ніжина відомих літераторів: Миколи Вінграновського, Івана Драча, Григора Тютюнника, Анатолія Шевченка, Бориса Олійника. Така яскрава подія потягла за собою хвилю гонінь з боку компартійно-комсомольського активу щодо організаторів та учасників заходу.

За спогадами сучасників, Леся Йосипівна була надзвичайно ефектною жінкою; вона завжди елегантно й охайно одягалася, мала чарівну посмішку й надзвичайно мелодійний голос, яким неймовірно проникливо декламувала вірші чи співала українські пісні; часто виступала на сцені. Дуже захоплювалася акторською майстерністю Наталії Ужвій. А ще дуже любила природу, квіти, музику. Придбавши програвач, вона могла годинами слухати платівки з улюбленими композиціями класичної музики.

Знайомі згадували, що Леся Йосипівна дуже любила проводити час на природі, добре зналася на рослинах, пригощала своїх нечестих гостей чаєм на різних травах. Час від часу їздила з сином до бази відпочинку Ніжинського педінституту в селі Ядути, розташованій поблизу мальовничого озера посеред великого лісового масиву.

Однак саме в той момент, коли професійна кар'єра Коцюби була на піку розвитку, відбувся нищівний удар, що не лише припинив її кар'єрне зростання, але й ущент зруйнував усе її усталене життя.

У грудні 1972 р., якраз невдовзі після отримання заслуженого атестату доцентки, Леся Йосипівна була заарештована слідчими КДБ у справі щодо поширення та передачі за кордон статті українського літературознавця Івана Михайловича Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» [3], у якій автор хоч і з марксистських позицій, але в невігідному для тодішнього компартійного керівництва світлі проаналізував національно-культурну політику радянської влади в Україні. У 1965 р. Дзюба, не приховуючись, надіслав свою роботу першому секретарю ЦК КПУ Петру Юхимовичу Шелесту та голові Ради Міністрів УРСР Володимирі Васильовичу Щербицькому, а її російський переклад — керівництву КПРС. У великій статті Дзюба доводив, що компартія ще з часів Сталіна перейшла на позиції російського великодержавного шовінізму. Свою аргументацію літературознавець побудував переважно на цитатах з творів Леніна та партійних документів 20-х років. Він вважав, що політика КПРС, зокрема щодо України, суперечить корінним інтересам українського народу і вбачав вихід у поверненні до ленінських принципів національної політики [4].

Є свідчення, що саме Леся Йосипівна отримала, вочевидь через Івана Бенедиктовича Бровка, й почала поширювати в середовищі однодумців статтю Івана Дзюби. З метою якнайбільшого поширення було прийняте рішення передати цей трактат за кордон, щоб про нього дізналися у світі. Для здійснення цього наміру було вирішено використати зв'язки з Чехословаччиною, де політична ситуація була ліберальнішою й «залізна завіса» не була настільки щільною, як у СРСР.

У 1966 р. в Ужгороді відбувалася міжнародна літературознавча конференція з питань новели. За словами Лесі Йосипівни, «наші київські друзі», від яких вона одержала трактат, просили передати твір Івана Дзюби Юрію Бачі з Пряшева, який мав приїхати на конференцію. Для цього в Ніжині спеціально був виготовлений фотокопійний текст, спакований у невеличку коробочку. Чехословаччина була тоді єдиним вікном, через яке твір Дзюби міг потрапити на Захід. Леся Коцюба також повідомила ніжинців, що зі згоди автора вже була одна спроба передачі, через Миколу Мушинку, аспіранта з Чехословаччини, котрий навчався в Києві й був етнічним українцем, яка виявилася невдалою. Трактат Дзюби тоді було вилучено на радянській митниці. Юрій Бача не викликав довіри в Григорія Аврахова, але після розмови з відомим українським письменником Іваном Чендеєм, своїм другом, декан ніжинського філфаку змінив свою думку. Аврахов передає «Інтернаціоналізм чи русифікацію» Чендею, а той 20 травня, у день свого народження, Юрію Бачі. Після цього Григорій Аврахов повертається до Ніжина та інформує Лесю Коцюбу, головну натхненницю цієї спецоперації, про успішне виконання завдання. Але проходить кілька місяців, а з Чехословаччини, куди вже потрапив твір Дзюби, немає жодних новин. «Київські друзі» Лесі Йосипівни починають хвилюватися й вирішують, що Григорій Аврахов має довести справу до завершення, особисто відвідавши Пряшів. Згодом виявилося, що Бача поставився до твору Івана Дзюби з незрозумінням, мовляв, там все про Леніна, немає нічого цікавого.

Звичайно, у Чехословаччині тих часів панувала інша атмосфера, ніж у СРСР, було набагато більше інформації та свободи. Поза всяким

сумнівом, Юрій Бача сприйняв лише зовнішній бік твору. Однак потім трактат потрапляє до Праги, до головного редактора часопису «Дукля» Павла Мурашка, теж чехословацького українця. Там Оксана Косач-Шимановська, рідна сестра Лесі Українки, передруковує твір на машинці для подальшої передачу на Захід [4]. Зрештою за кордон був переданий старий фотокопійний текст, зроблений у Ніжині, а машинопис став джерелом розповсюдження в Чехословаччині. За словами Григорія Аврахова, одна студентка (вочевидь мається на увазі Люба Баботова) їхала в Мюнхен і прихопила трактат із собою. Це єдина копія, яка потрапила на Захід, і була видрукувана видавництвом «Сучасність» 1968-го року. Інших не було. Справа в тому, що в текст було внесено три правки, відсутні в оригінальному тексті Дзюби. Одна належить ніжинцю Олександру Жомніру, дві Павлу Мурашку. Вони збереглися в усіх подальших публікаціях. Пізніше в КДБ Григорію Аврахову сказали, що на книжці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» засвітилася вся свідомо українська інтелігенція. Це великою мірою було правдою.

У 1972 р. політичне керівництво України змінилося. На чолі республіки був поставлений завзятий провідник брежнєвської політики його земляк Щербицький. Ідеологічна сфера була віддана в підпорядкування сумнозвісному Валентину Юхимовичу Маланчуку, який одразу розгорнув бурхливу компанію з виявлення «українських буржуазних націоналістів» і гонінь на неблагонадійних.

Усе це обернулося справжньою трагедією для самої Лесі Йосипівни. У грудні 1972 р. вона була затримана співробітниками КДБ. У своїх спогадах Григорій Аврахов згадував про обставини цього арешту, адже він сам змушений був після тривалих допитів виказати цю жінку. Як свідчив Аврахов, Леся Йосипівна трималася краще від будь-якого чоловіка й, щоб розірвати ланцюг арештів здійснила беззаперечно блискучий хід, який відвів їй величну й водночас трагічну роль останньої жертви слідства про передачу «Інтернаціоналізму чи русифікації» Дзюби за кордон.

Коли Юрій Бача, літературознавець із Пряшева, перелякавшись за скоєне, спостерігаючи хвилю арештів, що прокотилася серед чехословацької інтелігенції, виказав свого друга з Ужгорода Івана Чендея, притиснутий гебістами відомий письменник, відводячи неправдиве звинувачення, назвав справжнього передавача фотокопійного тексту і навіть не зробив спроби якось його попередити. Аврахов, заарештований на початку грудня 1972 р. й, вважаючи, що його шантажують лише підозрою, деякий час відхрещувався, накликаючи додаткові звинувачення в брехні. Відпиратися стало марним, коли слідчі пред'явили письмове зізнання Чендея. Треба було спішно знайти іншу версію співучасті, що здавалася б вірогідною. Тоді Аврахов, не знайшовши іншого виходу, виказав Коцюбу, але відразу попередив її про це й просив «перерізати» ланцюг подальших пошуків посиленням на когось померлого. Унаслідок цієї стратегії Леся Йосипівна засвідчила, що машинописний і фотокопійний текст, як і благословення на публікацію, дав їй професор Павло Миколайович Попов, який помер незадовго до цього у квітні 1971 р. Ця версія мала доволі правдоподібний ви-

гляд, адже Попов і Коцюба були знайомі вже багато років [6]. Таке зізнання припинило подальший пошук співучасників «ідеологічного злочину».

З усних спогадів близької знайомої Лесі Йосипівни, яка мешкала поруч з нею в сусідній квартирі, Валентини Миколаївни Колесник маємо свідчення про намір Коцюби повідомити слідчим КДБ, що трактат Дзюби їй начебто передав ніжинський професор-мовознавець Іван Кирилович Чапля, земляк жінки та її викладач у Дніпропетровському університеті, котрий згодом, 1962 року, перейшов на роботу до Ніжинського педінституту. Чапля якраз нещодавно помер 21 січня 1972 року. Утім, вочевидь намагаючись відвести небезпеку подальших допитів від своїх ніжинських колег, вона обрала за краще звернути на померлого за рік до того Попова.

Усі допити, «очні ставки», перехресні напосідання слідчих Леся Йосипівна витримала достойно, стверджуючи непричетність Івана Дзюби до передачі трактату за кордон.

Після тривалих і багатогодинних допитів змучену жінку гебісти зрештою відпустили додому, встановивши за нею суворий нагляд. Вона ще деякий час працювала в Ніжинському педінституті, але тепер її почали уникати всі. Вона вважалася неблагонадійною й була під пильним оком спецслужб. На спільному фото учасників ХХІ наукової Шевченківської конференції, що проводилася Ніжинським педінститутом спільно з Інститутом літератури імені Т. Г. Шевченка 9–10 березня 1973 р., ми ще бачимо серед відомих літературознавців і мовознавців змарнілу й у край виснажену Лесю Йосипівну, але тримати таку викладачку у своєму виші для адміністрації стало дуже не вигідно й небезпечно.

У цьому контексті доречно згадати, що після викриття ніжинського сліду в передачі «Інтернаціоналізму чи русифікації» за кордон було прийняте рішення про переведення ніжинських істориків у 1973 р., як потенційних «бійців ідеологічного фронту» й пропагандистів радянських компартійних доктрин, до Чернігівського педінституту під пильний нагляд місцевого обкому партії.

Формально не було висунуто жодного звинувачення. КДБ провів розслідування й у загальних рисах з'ясував обставини передачі за кордон відомої статті Івана Дзюби, яка і так уже мала досить широке поширення в Україні. Не було порушено жодної кримінальної справи й не проведено жодного судового розгляду, адже з точки зору радянського законодавства Коцюба не вчинила жодного злочину. А сфабрикувати проти викладачки Ніжинського педінституту якийсь кримінал слідчі органи вирішили за недоцільне. Щоправда, незабаром уже щодо звільненої Лесі Йосипівни спробують порушити справу за звинуваченням у корупції, але без особливого бажання та успіху.

26 серпня 1974 року ректор Василь Матвійович Горбач змусив Лесю Йосипівну подати заяву про звільнення «за власним бажанням». На прохання видати характеристику для пошуків роботи на іншому місці, він прописав вердикт: «Тов. Коцюба О. Й. піддавалась різкій критиці на кафедрі, раді факультету та інституту за те, що вона мала та передавала іншій особі ідейно-шкідливий матеріал» [7].

Після звільнення Леся Коцюба жила одна у своїй квартирі без роботи, без грошей, а іноді й без хліба. Уже дорослий син мешкав окремо в іншому місті, зовсім не підтримував матір, і марно було надіятися на його допомогу. Кажуть, що після її смерті всі її книги та рукописи син Лесі Йосипівни виніс на смітник і спалив.

Колишні колеги мовчки обходили її будинок. Інші сусіди розповідали, що Леся Йосипівна так кашляла, що чути було через стінку. Але чому вона кашляє ніхто не цікавився через страх втратити власний добробут. Багато хто ще пам'ятав «чорні воронки» сталінських часів. Ще й до того в будинку жив «сексот», який не приховував, що слідкує за неблагонадійними.

Після звільнення пенсію Коцюбі оформили лише через два роки.

Потрапивши в скруту, Леся Йосипівна почала продавати свою бібліотеку. Їй було дуже важко розлучатися зі своїм надбанням. КДБ відслідковував усе листування, зустрічі, телефонні розмови. Педінститут, особливо філологічний факультет, був місцем полювання для «дзержинців»; саме тут можна було відзначитись і піти нагору кар'єрною драбиною до зірок на погонах. Лише треба було щось накопати про «ворожу» і «підригну» діяльність націоналістів. Саме вони й були головною ціллю.

Згадує доктор філологічних наук професор Павло Володимирович Михед: «Я ніколи не був у колі друзів чи учнів Лесі Коцюби, не слухав її лекцій, не складав іспитів. Зрештою, як на мене, не так було багато людей, які б могли похвалитися дружбою з нею, бо вела замкнений спосіб життя, особливо в останні роки, коли за нею особливо пильно слідкувало ніжинське КДБ» [6].

Про Лесю Йосипівну багато й шанобливо говорилося в студентському колі, особливо про її вимогливість — викладацький максималізм, високу планку для себе та своїх учнів. Вона була в курсі всіх подій, читала все, що було помічено критикою, або поголосом, хоч академічно й науково досліджувала історію літератури.

20 листопада 1976 року в газеті «Під прапором Леніна» — ніжинському партійному органі, на останній сторінці з'являється стаття «Під маскою добropорядності». Аврахова й Коцюбу назвали «нікчемними людьми». Цитуючи покайну заяву Івана Дзюби, пересічному читачеві навіювали думку про них як про аморальних осіб.

Один з її молодших знайомих, відомий згодом у Ніжині бібліофіл, працівник Гоголівського вишу Євген Аскольдович Басак, згадував, як Леся Йосипівна, будучи вже тяжкохворою й відчуваючи наближення смерті, подарувала йому одну з найдорожчих своїх книжок — «Собор» Олеса Гончара, роман, який перебував під забороною та критикою тодішньої радянської пропаганди, оскільки порушував цілу низку замовчуваних компартійною владою проблем: духовних, національних, екологічних, соціальних тощо.

Леся Йосипівна Коцюба померла 18 вересня 1987 р. після інфаркту. Їй було тоді лише 66 років. Вона ніколи не жалкувала про свій вчинок. Тривкий прослід лишило геройство Лесі Йосипівни у громадсько-політичній історії України. Її давній знайомий Григорій Аврахов стверджував, що «ми у великім і несплаченім боргу перед цією жінкою» [6].

У 2017 р. один з її студентів у Ніжинському педінституті, декан філологічного факультету, член Національної спілки письменників України

Олександр Вадимович Забарний опублікував п'єсу «Леся», присвячену Лесі Йосипівні Коцюбі. Тож вона стала певною мірою ще й літературним персонажем. Хочеться вірити, що цей мистецький твір колись оживе на театральній сцені.

Нині одна з вулиць Ніжина названа на честь Лесі Коцюби, а 17 березня 2021 р., напередодні 100-річного ювілею від дня народження героїчної жінки, на будинку на колишній вулиці Червоних партизанів, тепер Станіслава Прощенка, 15 В, відкрито меморіальну дошку, що ушляхетлює життєвий подвиг і жертвність видатної української дисидентки. 18 березня 2021 р. у Ніжинському краєзнавчому музеї імені Івана Спаського відкрилася виставка, присвячена життю та діяльності Лесі Коцюби. Того ж дня в стінах Ніжинського вишу, якому вона присвятила багато років свого життя, відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Жінка в боротьбі за Україну», де здебільшого йшлося саме про Коцюбу.

На жаль, для більшості пересічних громадян України ім'я Лесі Коцюби нині є невідомим. Тоталітарна влада в часи загальної русифікації не хотіла згадувати про героїзм цієї жінки, яка стала ініціатором та організатором передачі за кордон правдивої інформації про реальний стан української мови в Радянській Україні. Тільки в незалежній українській державі ми мало-помалу дізнаємося про діяльність і подвиги справжніх героїв. Тільки зараз ми можемо дати справедливую оцінку їхній жертвності. Життя та вчинки Лесі Йосипівни Коцюби заслуговують, щоб ми пам'ятали цю величну постать.

Джерела та література

1. Аврахов Г. Її всі звали Леся Йосипівна: Штрихи до портрета Л. Й. Коцюби / Г. Аврахов // Дивослово. – 2005. – № 8. – С. 54–55.
2. Автобіографія, 15.08.1956 / Особова справа № Коцюба Леся Йосипівна. 89 арк. // Архів Ніжинського держуніверситету ім. Миколи Гоголя.
3. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. – 276 с.
4. Квіт С. Мандри трактату // Шлях перемоги. – К., 1996. – № 45. – С. 7.
5. Коцюба О. Афанасий Васильевич Маркович – видаючийся український фольклорист. Автореф. дис. ... канд. філол. наук – К., 1963.
6. Онищенко Н. Усіх захистила своїм серцем... // Український дім. – Ніжин, 2011. – № 41–42. – С. 5–6.
7. Список студентів-выпускников за 1944–1945 учебный год. Український відділ філологічного факультету Дніпропетровського державного університету // Архів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.
8. Характеристика науково-педагогічної, виробничої та громадської діяльності викладача кафедри української літератури Ніжинського ордена Трудового Червоного Прапора державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя, 02.12.1971 / Особова справа № Коцюба Леся Йосипівна. // Архів Ніжинського держуніверситету ім. Миколи Гоголя.

Надія Онищенко

Усіх захистила своїм серцем...

*Блаженні вигнані за правду, бо їхнє Царство Небесне.
Євангеліє Від Св. Матвія*

На похороні Лесі Коцюби людей було небагато. Родичі, сусіди і викладачі Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя, які не побоялися висловити свою пошану колишній колезі та її громадянському вчинку.

Сусідка Зоя Олександрівна Чіплінська працювала тоді в комбінаті громадського харчування й допомагала сестрі покійної та її сину влаштувати поминальний обід. Пригадує, що частину великої бібліотеки Лесі Йосипівни родичі передали в університет, а решту — викинули як макулатуру на причеп якогось трактора. Той спогад і досі ятрить їй душу — здавалося, що разом із книжками викидають на смітник частину самого життя цієї незвичайної жінки. Разом із сестрою вони облаштовували могилу, і Зоя Олександрівна запропонувала напис на пам'ятник: «Навіки в пам'яті людській». Уже давно родичі, котрі мешкали тоді в Білорусі, сюди не приїзять, а сусідка сама з гіркотою читає ті слова і сприймає їх як знущання над пам'яттю.

— До цього пам'ятника треба кожного першого вересня приводити студентів і розповідати їм про жінку, яка відстоювала незалежність України, — обурено говорить Чіплінська мені, колишнім і теперішнім викладачам університету. — Ніколи не забуду, як Леся Йосипівна плакала, коли ще одну міську школу в Чернігові зробили російськомовною, — продовжує вона. — Тільки тепер я розумію глибину її переживань.

Кандидат філологічних наук Григорій Аврахов у 8-му числі журналу «Дивослово» за 2005 рік назвав Лесю Йосипівну Коцюбу в числі найславніших українських патріоток, які самовіддано боролися за державу і націю. Це Люба Гайовська («Рута»), Галина Дидик, Алла Горська, Ірина Калинець, Ліна Костенко, Оксана Мешко, Надія і Леоніда Світличні, Надія Суровцева, Марта Чорна («Медєя»), Наталя Шухевич...

Посеред названих і не названих героїнь опору, жертв диких репресій страждали і єдино за читання або збереження праці Івана Дзюби

«Інтернаціоналізм чи русифікація?». На такому ж рівні героїчного подвизництва прочитується імення Лесі Коцюби, про яку сказано дотепер дуже мало. А саме їй належить організація успішної передачі за кордон крамольного трактату, що зголосив на цілий світ імення гвалтованої, та не впокореної України. Про цю знакову шляхетну особистість літературознавиці і педагогині, що зважилася на мужній подвиг, ризикуючи власним життям, поведемо тут мову. На підставі архівних матеріалів й особистих вражень і окреслює автор публікації «Її всі звали Леся Йосипівна» життєпис звияжниці.

«Мій Маркович!»

Народилася Олександра Йосипівна Коцюба 18 березня 1921 року в с. Веселому Хортицького району Запорізької області в селянській сім'ї. У 39-му році вступила до Запорізького університету на українську філологію. У час окупації працювала швейцаром, прибиральницею в дитячій бібліотеці Січеслава. Після звільнення обласного центру була зарахована на III курс. Закінчила навчання 1945-го, здобувши спеціальність «Викладач української літератури».

Упродовж 1945–1948 рр. викладала українську літературу в Дрогобицькому вчительському інституті, а в 1949–1951 — у Чернігівському педінституті. Вела, як і пізніше, гуртки виразного читання, режисерувала аматорські вистави й концертні програми, адже володіла мистецьким хистом. Від 1 вересня 1956 р. працює старшим викладачем Ніжинського педінституту, де розквітли її неординарні таланти педагогині, науковиці, діячки українського національного відродження. Відбувши річну аспірантуру при Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії, у 1964 р. успішно захистила дисертацію в Київському педінституті імені Максима Горького (офіційними опонентами були професор П. Н. Попов і кандидат наук Г. С. Сухобрус).

Із квітня 1969-го Леся Коцюба — доцентка за спеціальністю «Фольклористика». Ось уривок з характеристики, яка була надіслана у ВАК на предмет присвоєння їй ученого звання доцента. «Читає курс лекцій з фольклору, з давньої літератури і літератури 18-го століття. Веде заняття з виразного читання. Усі види занять проводить на високому науково-методичному рівні. Її лекції завжди близькі слухачам, вони помітно діють на формування наукових інтересів студентів.

Коцюба О.Й. багато працює над проблемами української фольклористики, результати своїх досліджень систематично друкує в журналах і газетах. Так, тільки в 1971 році опубліковано чотири статті, дві з них — у збірниках «Наукова думка». Бере участь у міжвузівських наукових конференціях, де виступає з повідомленнями і доповідями. Веде велику громадську роботу: голова філологічної секції товариства «Знання», керує академгрупою. Як викладачка курсу виразного читання допомагає художній самодіяльності інституту. У колективі інституту користується великою повагою».

Того ж 2005 року до 200-ліття Ніжинської вищої школи доцентка Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя Тамара Пінчук видає в Ніжині збірку «Зірки залишають слід» і серед видатних постатей Гоголівського вишу розповідає про Лесю Коцюбу.

«Леся Йосипівна якось зненацька з'явилась у нашому вузі. Дружина ректора Марка Повода була у Чернігові головою державної комісії, їй там сподобалась викладачка Коцюба, тому й була запрошена до нас. Ї кватирку — маленьку кімнатку з одним віконцем — вона з сином Богданом одержала в цьому ж будинку, в якому я жила вже з 1952 року. Отож і стали ми добрими знайомими, добрими друзями.

Кафедра української літератури нашого інституту одержала кваліфікованого викладача. Вона була емоційною людиною, красномовною і щирою, своїм літературним словом захоплювала студентів. Її любили, поважали, намагались наслідувати, а потім згадували теплим словом.

Я й досі пам'ятаю, яку активність проявляла Леся в час педагогічної практики. Це були такі ж творчі дні, як і дні роботи над дисертацією. Вона ходила збуджена, раз у раз запитувала мою педагогічну думку. Вона любила Тараса Шевченка, Лесю Українку, вона любила театр, тому створення бригадою практикантів театральних композицій на теми цих авторів, було її улюбленою справою. Вона допомагала студентам, як досвідчений режисер. Була дуже радісною, коли задумане втілювалось у життя. Прибігала і радісно хвалилась результатом. Ї сама часто брала участь у таких виставах, була чудовим декламатором, просто майстром художнього слова. На якось із гучних конкурсів читців її дуже похвалила народна артистка СРСР Наталія Михайлівна Ужвій.

Отож і теми її наукових робіт стосувались таких питань, як «Методика проведення літературно-музичних композицій», «Виразне читання поетичного твору» та інші. Леся Йосипівна дуже цим гордилась. Була ще одна справа, в якій Леся Йосипівна кохалась. Це процес написання і захисту дисертації. Ну всі пишуть дисертації, та не всі так емоційно смакують кожен знахідку, кожне речення і кожен висновок.

Тема її дисертації була просто чудова: «Опанас Васильович Маркович — видатний український фольклорист». Це був, як добре пам'ятає читач, чоловік української письменниці Марко Вовчок. Працюючи над дисертацією, Леся Йосипівна дуже часто знайомила мене із новими архівними знахідками щодо творчості Марковича, безмежно раділа кожному знайденому документові. Ї з літературним смаком, якщо так можна сказати, ліпила свою роботу.

А ще між нами (мабуть, не тільки) обговорювались думки про те, що Маркович, тонкий знавець України і народу, сам написав росіяниці Марії Вілінській, своїй дружині, оті знамениті «Народні оповідання». Ну не могла Вілінська знати тонкощів народного життя, їх знав Маркович. Знаю, що не перша Леся Йосипівна прийшла до такого висновку, але знаючи добре Марковича, не могла й мовчати. Але ж так склалась історія української літератури, і «Народні оповідання» Марка Вовчка і сьогодні до болю хвилюють уважного і вдячного читача».

Згадує Зоя Чіплінська: «Леся Йосипівна збуджена ходить кімнатою і промовляє: «Мій Маркович! Мій Маркович!» Це чує чоловік моєї подруги, грузин за національністю, і здивовано перепитує: «Це вона про свого коханця?»»

Науковий працівник Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського Наталія Дмитренко побачила у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України листування викладача Гоголівського вишу кандидата філологічних наук Григорія Васильківського з Володимиром Даниловим – фольклористом і літературознавцем з Ніжина, який працював у Ленінграді й підтримував творчі стосунки з Лесею Коцюбою.

«Леся Коцюба приїхала в Ніжин з Чернігова, років 35, гарної зовнішності, дружить з дружиною ректора Марка Повода, має сина Богдана, пише дисертацію, – повідомляє він колезі. – У 1962 році урядовою постановою відмінили видання і друк у педінститутах «Наукових записок», Леся Коцюба їздила в Київ і добилася у Головліті дозволу на друк останнього збірника.

У 1964 в Ніжин приїздив Ульріх Фохт, який читав лекції про творчість Михайла Лермонтова. На урочистому вечорі Леся Коцюба декламувала уривок з поеми Тараса Шевченка «Лілея».

На прохання Г. П. Васильківського професор В. А. Тонков зробив рецензію на автореферат дисертації Л. Коцюби».

Близько 18 років роботи в Ніжинському педінституті знаменували розквіт викладацької, науково-дослідної, громадсько-політичної діяльності Лесі Йосипівни. Її лекції з давньої української літератури, фольклору, мистецтвознавчі гуртки охоче відвідували студенти різних факультетів, а організовані нею екскурсійні поїздки Шевченківськими місцями, до пам'яток вітчизняної історії збирали численні громади небайдужих.

І рік за роком – робота в архівах Чернігова, Києва, Глухова, Канева...

Лесі Йосипівні належить 20 публікацій, зокрема фундаментальні студії про життя й творчість Опанаса Марковича. Можна тільки здогадуватися, як багато полишила вона ще неопублікованого.

Позбавлена права викладати, що становило суть її життя, цькована місцевою пресою, подвижниця згасла, як свіча, на 66-му році життя.

– Аби прояснити першопричини наглої згуби, згадаймо знаменні 60-ті роки, – пише Григорій Аврахов, який працював у Ніжині деканом філологічного факультету. – Тоді довкола Лесі Йосипівни утворився доволі потужний осередок патріотів-україністів. Серед них були Іван Бровко, Олександр Жомнір, Іван Костенко, Володимир Крутивус, Володимир Литвинов, Дмитро Наливайко, Іван Шпаковський... Вони активно впливали на студентське життя, оновлення навчально-виховного процесу, залучення студентської громади до пізнання «нової хвилі» літературно-мистецького ренесансу. Щораз пафоснішими ставали дискусійні зустрічі з молодими, передусім київськими майстрами «нового слова», які голосно заявили про себе. Особливо значущим був приїзд Миколи Вінграновського, Івана Драча, Євгена Гуцала, Бориса Олійника, Григора Тютюнника. Яскраве

свято єднання душ викликало жорсткі репресивні заходи до учасників та організаторів дійства.

Бродильним ферментом став бунтівний трактат Івана Дзюби. Викривальне слово, якого вже не сподівалася почути знекровлена терорами Україна, заохотило діяти рішучіше й наступально: світ має почути голос пробудженої до спротиву свідомої себе України. І нам пощастило здійснити неймовірне: ми передали цю працю за кордон. Конспіративні заходи справцювали бездоганно — з нашого боку. Ніхто з утаємничених не споганився зрадою. Слабкою ланкою, на жаль, виявилися контрагенти зарубіжжя.

Історія незаперечно свідчить: усі (або майже всі) конспіративні «проколи» вчиняли кволодухі випадкові люди, які прагнули врятувати свій спокій і своє життя. Знову пошлюся на Григорія Аврахова.

«Коли Юрій Бача, літературознавець із Пряшева, перелякавшись за скоєне, виказав Івана Чендея, притиснутий гебістами відомий письменник, одводячи неправдиве звинувачення, назвав справжнього передавача фотокопійного тексту і навіть не зробив спроби хоч якось його попередити. Провинець, вважаючи, що його шантажують підозрою, довго відхрещувався, накликаючи додаткові звинувачення «во лжи». Відпиратися стало марним, коли слідчі пред'явили письмове зізнання Чендея. Треба було спішно знайти іншу рятівну версію співучасті, що виглядала б вірогідною. На світанку засилаю гінця до Лесі Йосипівни. Мовляв, зневолений виказати її (іншого виходу нема!), просив «перерізати» ланцюг подальших ловів співучасників посиленням на когось померлого.

І Леся Йосипівна зробила блискучий хід: вона засвідчила, що машинописний і фотокопійний текст, як і благословення на публікацію, дав їй професор П. М. Попов (літературознавець, мистецтвознавець і фольклорист, професор Київського університету, член-кореспондент АН УРСР, помер у квітні 1971 р.). Зі всіх можливих версій ця була найбільш вірогідною, адже Павло Михайлович опікувався Коцюбою щонайменше 15 років. Численну групу активних співучасників змови було врятовано! А над головою пані Лесі згромадилися зловісні хмари...

Спроба гебістів загострити відносини поміж нами або й спричинити розбрат провалилася. Скільки магнітофонних стрічок вони витратили надаремне, коли надовго замкнули нас у спецкамері для підслухувань...

26 серпня 1974 р. ректор Василь Горбач змусив Лесю Йосипівну подати заяву на звільнення «за власним бажанням». На проханні видати характеристику для пошуків іншого місця роботи, він прописав сатанинський вердикт: «Тов. Коцюба О. Й. піддавалась різкій критиці на кафедрі, раді факультету та інституту за те, що вона мала та передала іншій особі ідейно шкідливий матеріал». Керівник і вчений не посмів назвати філософсько-соціологічний документ, що побачив світ 1968 року в Мюнхені.

Замовчування епохального твору, мовби його не існувало зовсім, тривало довгі роки. Зате «недремное» КГБ продовжувало катувати «провинців». До честі Лесі Йосипівни, усі допити, «очні ставки», перехресні напосідання слідчих витримала предостойно, стійко стверджуючи непричетність Івана Дзюби до передачі трактату...

«Буржуазна націоналістка»

Я не була знайомою з Лесею Коцюбою, але її історія мене тривожить, ставить багато запитань. З глибокої підсвідомості виповзає пушкінське: «И я бы мог». А чи справді змогла б? Українська інтелігентка, глибокий знавець рідної культури підхопила патріотичне полум'яне слово іншого інтелігента, ризикуючи посадою, і навіть життям.

У газеті «Літературна Україна» 9 листопада 1973 року Іван Дзюба зробив заяву про те, що його писанина: «містила в собі глибоко помилкове розуміння ряду національних проблем, інтернаціональної природи нашого соціалістичного суспільства, перекинуто її трактувала і по суті була виступом проти національної політики партії». Оцю заяву автор трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?» згадує в брошурі «Грані кристала» виданій київським Товариством «Україна» в 1976 році. «Свого часу, в минулому, я припустився глибоко помилкових поглядів на певні аспекти цієї теми, на становище української національної культури і літератури, як і на національне питання взагалі, — кається Іван Дзюба. — Зрозумівши неспроможність і хибність тих поглядів, які на деякий час зробили мене в окремих питаннях мимовільним спільником українських буржуазних націоналістів, я піддав їх переглядові і свою остаточну відмову від них засвідчив». І далі на 125 сторінках він намагається переконати нас у перевагах соціалістичної культури.

Уявляю, як тяжко йому було гвалтувати себе. А як почувалася після цього Леся Коцюба? Як і я сьогодні, вона, очевидно, запитувала саму себе: «Коли ж Іван Дзюба був правдивим?»

Вона ніяких публічних заяв не робила. Вона жила одна у своїй квартирі-бібліотеці без роботи, без грошей, а часом і без хліба. Син мешкав окремо в іншому місті й надіятися на його підтримку вона не могла. Колишні колеги, котрі жили в цьому ж домі, у дворі мовчки обходили її.

Інші сусіди співчутливо розповідали: «Леся Йосипівна так кашляла, що ми через стіну чули». Але не наважилися зайти і розпитати, чому вона кашляє. Не через душевну черствість, а зі страху втратити власне благополуччя. Серед них, очевидно, були й ті, які ще пам'ятали «чорні воронки». Та й як було не боятися, коли у будинку жив «сексот», який не приховував того, що слідкує за Зоєю Олександрівною і її київською подругою тільки тому, що вони відвідують «буржуазну націоналістку».

Згадує доктор філологічних наук професор Павло Михед. «Я ніколи не був у колі друзів чи учнів Лесі Йосипівни, не слухав її лекцій, не складав іспитів. Зрештою, як на мене, не так багато було людей, котрі могли б похвалитися дружбою з нею (хіба що Віра Митрофанівна Олійник); бо вела вона замкнений спосіб життя, особливо в останні роки, коли за нею пильно наглядало «недремлющее око» ніжинських кадебістів. Про Лесю Йосипівну багато й шанобливо говорилося в студентському колі, особливо про її вимогливість. Вже викладачем сам переконався в цьому, бо став невольним свідком того, як вона поставила затятій боржниці «трійку», а та почала дякувати, на що Леся Йосипівна гнівно обірвала: «Не треба мені дякувати!» Коли ж та пішла, жбурнула «бігунці» на стіл лекторської

зі словами: «Це злочин! Ставити трійку за такі знання — це злочин!» За цим — викладацький максималізм, висока вимогливість до себе і своїх учнів. Як далеко це від сьогоднішніх «новацій», що сусідять з криміналом, але є прикрою повсякденністю. Який потужний крок на шляху «прогресу» у стосунках викладача і студентів!

Була ще одна історія, що дивувала і захоплювала: на практичних заняттях з фольклору Леся Йосипівна співала зі студентами українські народні пісні. Коли все переговорили, вона запитувала: «А хто, дівчата, знає ось цю пісню?» Починала наспівувати, а потім роздавала заготовлені списки слів: «Давайте тихенько-тихенько! Тільки тихенько!»

Суворі і невідступні Леся Йосипівна танула на очах — тим, либонь, і живилася її велика душа. Близьче я зазнав, коли почав працювати викладачем. Тоді перед лекціями і в перерві ми збиралися в «лекторській» і обмінювалися новинами, дискутували. І я не раз переконувався: Леся Йосипівна була в курсі всіх подій, вона читала все, що було помічене критикою, або поголосом, хоч академічно і науково досліджувала історію літератури.

Зустрічалися ми на методологічних семінарах (читай — політзаняттях для викладачів). Це були спільні засідання літературних кафедр, на яких розглядалися питання політики партії в галузі літератури: чи то в історичному розрізі, чи то в сучасному. Пам'ятаю, обговорювався черговий опус Шамоти щось на зразок «Про історизм у літературі», вів семінар Григорій Неділько. Хтось прочитав реферат, посипалися запитання, і ми з Олександром Ковальчуком теж поставили не дуже «зручні» питання. Йшлося про критиковану у статті блискучу новелу Григора Тютюнника «Оддавали Катрю». І доповідач, і особливо головуючий помітно занервували, закахикали, що викликало посмішку Лесі Йосипівни.

Після засідання вона підійшла до нас і поблажливо сказала: «Ви молоді — вам можна!» Але з того часу вона пом'якшала до мене і, вітаючись, ми по-змовницьки посміхалися одне одному.

А коли пішов поголос про участь ніжинців у розповсюдженні праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», Леся Йосипівна взяла на себе основну провину, і її звільнили, а пенсію оформили лише через два роки. КДБ не залишало її в спокої, відслідковуючи всі пересування, зустрічі, телефонні розмови. Педінститут, особливо філологічний факультет, був місцем полювання цих «доблесних дзержинців»; саме тут можна було відзначитись і піти нагору кар'єрною драбиною до зірок на погонах і губерньського привілля. Варто було лишень щось «накопати» про «ворожу», «підіривну» роботу націоналістів. Вони були головною їхньою ціллю.

Потрапивши в скруту, Леся Йосипівна почала продавати свою багату бібліотеку. Саме біля букіністичного відділу у книгарні на Гоголівській ми випадково зустрілися. Я запропонував купити більшість із того, що вона принесла. Пам'ятаю, це були окремі томи історії Соловйова, праці з історії української літератури і фольклору. Я сказав, що охоче куплю й інші видання. Вона запросила прийти на квартиру, попросила зателефонувати, а потім, ніби похопившись, уточнила: приходьте об одинадцятій, телефо-

нувати не варто (не хотіла клопоту для мене). Це я зрозумів, коли зайшов у квартиру. Леся Йосипівна красномовно підняла подушку, яка лежала на телефоні, й шпурнула її туди знову, переконавшись, що я все зрозумів.

«Знайшли ворога!» — зі злою іронією сказала вона. Ми довго гомоніли про книги; було видно, що вона не хотіла з ними розлучатися. Я вибирав, показував, чи можна взяти ту або іншу, вона брала в руки і сама клала на мою купку. Так відбувався ритуал розставання. Вона шкодувала, що книги не потрібні її сину, який жив, здається, у Гомелі, так що туди їх забирати, зрозуміло, не збирався. Вона розповідала про захист своєї дисертації, ми обмінялися новинами.

Такими були мої нечисленні зустрічі з Лесею Йосипівною, непересічною людиною, залюбленою в українське слово, українську пісню, що й складало чи не головне в її житті. Залишилася добра пам'ять, а ще книги з автографом «Л. Коцюба».

20 листопада 1976 року в газеті «Під прапором Леніна» — ніжинському партійному органі, на останній сторінці з'являється стаття «Під маскою добропорядності». Державі захотілося парадно проїхати по грудях немолодої жінки всією міццю своїх танків, як написала про себе Анна Ахматова. Автора, котрий заховався за псевдо І. Стоян, можливо, знав редактор Григорій Зорка. А міг і не знати — такі тексти приносили в редакцію з відповідного органу й наказували публікувати. Аврахова і Коцюбу назвали нікчемними людьми. По-більшовицькому маніпулюючи аргументами, цитуючи покаянну заяву Дзюби, пересічному обивателю навіювали думку про них, як про осіб облудних і аморальних. І це випробування Леся Йосипівна витримала мужньо.

Я не хочу ділити героїв цієї історії на позитивних і негативних. Кожен з них зробив свій вибір: одні сповідували за цього власну вигоду, інші — принципи. Я їм не суддя. Я думаю про моральну відповідальність кожного з нас за написане, сказане публічно.

Микола Лукаш, котрий залишив нам блискучі поетичні переклади з іноземних мов на українську, сказав, що може сісти в тюрму замість Дзюби. І цим позбавив себе улюбленої творчої роботи і буквально кусня хліба. Його колишні колеги часом запрошували його до себе в гості, аби підгодувати. У такий спосіб, вони, ймовірно, очищували свою совість. Бо думали ж так як він, але сказати не змогли.

Іван Дзюба через публічне покаяння зберіг себе для родини, для літератури. Я чула його виступ на Всесвітньому форумі українців 2001 року, коли він обережно, але аргументовано, говорив про важливість збереження української мови задля збереження нації. Його наукові розвідки — золоті злитки в історії української культури. Він дожив до належного пошанування в незалежній Україні.

Леся Коцюба померла 1987 року після інфаркту. Їй виповнилося 66. У довірливих розмовах із сусідкою, з колишніми колегами вона ніколи не пожалкувала про свій вчинок. Вона була правдивою в усьому і за це залишилася в пам'яті людській.

— За чисте сумління Ви заплатили дванадцятьма роками таборів і заслань. Що давало Вам сили? — запитала я в доктора філософських наук, поета, літератора, дисидента-шістдесятника Євгена Сверстюка під час його перебування в Ніжині.

— Це нелегко і легко. Десь у Довженка я прочитав: «У час великого болю і великої загрози єдине, що тримає мене — це чисте сумління». Якщо ж говорити про силу, то її дає людині обов'язок. У Лесі Українки є: «Що дасть нам силу» — і відповідь — «Хрест!» Нести хрест до кінця — у цьому обов'язок і сила

— Тривкий прослід лишило геройство Лесі Йосипівни у громадсько-політичній історії України, — стверджує Григорій Аврахов. — Ми у великім, не сплаченім боргу перед особистістю крицевої вдачі. Що потрібно зробити, аби вшанувати її пам'ять? Насамперед відкрити меморіальну дошку на будинку в Ніжині, де жила і відійшла в безсмертя героїня (колишня вул. Червоних партизанів, тепер — Станіслава Прощенка 15-В); назвати ім'ям Лесі Коцюби вулицю, на якій розташовується університет, започаткувати щорічні наукові читання на честь героїні опору; видати її наукові праці та спогади тих, хто близько спілкувався з цією напрочуд широсердою людиною, готовою, як сказала Леся Українка, «всіх захистити одним своїм серцем».

Опубліковано:
«Український дім». — Ніжин, 2011. — №1–2 (41–42).

Петро Моціяка

Дещо з життя Лесі Йосипівни Коцюби (1950–1960 рр.)

(доповідь на Всеукраїнській науковій конференції
«Жінка в боротьбі за Україну», Ніжин, 18 березня 2021 р.)

Моя заочна зустріч з Лесею Йосипівною Коцюбою була скоріше випадковою, аніж закономірною. Я розшукував документи, що стосувалися Історико-філологічного інституту князя Безбородька і, зокрема, спогади колишніх його випускників. У знайдених фондах О. О. Карпека і В. В. Данилова в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України вдалося виявити багато листів Григорія Петровича Васильківського і Лесі Йосипівни. Вони були кореспондентами згаданих випускників. Так, зокрема, у фонді В. В. Данилова зберігається 127 листів і поштових листівок Г. П. Васильківського за період 1952–1967 рр. і 78 листів і поштових листівок Лесі Коцюби за період 1960–1968 рр. Окрім того, Г. П. Васильківський мав листування з О. О. Карпеко (100 листів за 1950–1969 рр.). Звичайно ж, я не міг та й не ставив перед собою тоді завдання передивитися всі ці листи. Проте декілька переглянув і скопіював. Листи інформативно насичені і дають досить широку панораму життя інституту протягом 50–60-х років ХХ ст., домальовують чимало штрихів до портретів помітних людей навчального закладу в Ніжині, зокрема й особи Лесі Йосипівни Коцюби.

Проте на початку коротко про основних дійових осіб.

Данилов Володимир Валер'янович (1881–1970) — випускник 1905 р. Історико-філологічного інституту князя Безбородька. Це відомий літературознавець, фольклорист, етнограф. Ще до революції був на викладацькій роботі в Катеринославі, Одесі, Петербурзі. Багато років працював в Інституті російської літератури АН СРСР (відомий як Пушкінський дім) [1].

Карпеко Олександр Олександрович (1891–1969) — випускник 1914 р. інституту князя Безбородька. Другий політкомісар і другий ректор (після П. В. Тихомирова) Ніжинського інституту народної освіти. Проводив

українізацію Донбасу. Був заступником міністра освіти М. О. Скрипника. У жовтні 1932 р. його ім'я навіть хотіли присвоїти інституту в Ніжині. Був репресований після смерті Скрипника, проте лиху годину пересидів у Росії і тим врятувався. Автор дуже об'ємних спогадів про інститут князя Безбородька, і на початку 1960-х рр. просив педінститут імені Гоголя посприяти їхній публікації у видавництві «Радянська школа» [2].

Васильківський Григорій Петрович (1905–1986) – випускник (1935 р.) Пермського педінституту. Працював у Ніжинському інституті як доцент, завідувач кафедри російської та зарубіжної літератури з 1944 р. до 1981 р. Зробив дуже багато для створення в інституті справжнього музейного комплексу. Засновник музею рідкісної книги нашої бібліотеки. Вів листування з багатьма випускниками Ніжинської вищої школи [3].

Повод Марко Іванович (1910–1985) – випускник (1933 р.) Дніпропетровського інституту народної освіти. Працював у ніжинському інституті викладачем філософії в 1935–1941 рр. Повернувшись до інституту в 1946 р. працював викладачем філософії, з 1949 р. – завідувачем кафедри філософії і політекономії. Протягом 1954–1961 рр. – директор, 1961–1963 рр. – ректор інституту імені Гоголя [4].

Онiпко Олександра Петрівна (1914–?) – випускниця (1935 р.) Дніпропетровського університету. Працювала в Ніжинському педінституті в 1936–1941 рр., у 1944–1962 рр. як викладачка, доцентка кафедри української літератури. Дружина М. І. Повода [5].

Коцюба Олександра (Леся) Йосипівна (1921–1987) – випускниця (1945 р.) Дніпропетровського університету. Працювала викладачем української літератури в Дрогобицькому учительському інституті (1945–1948 рр.), Новгород-Сіверському педагогічному училищі (1949–1951 рр.), Чернігівському педінституті (1951–1956 рр.). У Ніжинському педінституті вона працювала з 1956 р. до 1974 р. як викладачка, старший викладач, доцентка кафедри української літератури [6].

Цікава обставина. Г. П. Васильківський, М. І. Повод, О. П. Онiпко, О. Й. Коцюба – усі вони народилися в тодішній Катеринославській губернії, а троє останніх є випускниками Дніпропетровського університету. Тому не дивно, що Лесею Йосипівну запросила з Чернігова до Ніжина саме О. П. Онiпко, як писав Г. П. Васильківський в одному з листів до В. В. Данилова. Важко сказати, наскільки близькими були колеги по кафедрі – О. П. Онiпко і О. Й. Коцюба, наскільки підтримували вони одна одну в різних життєвих ситуаціях, проте події 1961–1963 рр., про які буде мова далі, не могли не кинути тінь і на Лесею Йосипівну.

Що являв собою педагогічний інститут ім. М. В. Гоголя на середину 50-х рр.? За десятиліття після війни відновилася повноцінна робота інституту, який весь час зростав як за чисельністю студентів та викладачів, так і нових спеціальностей та факультетів. Був час змін, що давав надії на краще життя. В інституті розпочалася підготовка до 150-річного ювілею від

дня народження Миколи Гоголя. Одним із напрямків підготовки до ювілею було відновлення картинної галереї, що й сталося в 1957 р., та оновлення музею Миколи Гоголя і музею історії інституту.

За оновлення експозиції музею історії інституту взявся доцент Г. П. Васильківський. До цієї роботи була долучена і Л. Й. Коцюба, як і інші працівники інституту. З метою отримання нових документальних матеріалів було вирішено встановити стосунки з випускниками інституту різних років, у т. ч. і тими, хто закінчив інститут князя Безбородька. Григорій Петрович у листі від 4 березня 1958 р. до О. О. Карпека писав: «Мы хотим установить постоянные связи с бывшими «нежинцами», закончившими в разное время Историко-филологический институт кн. Безбородко. Кое-что уже сделано. Мы нашли питомцев, окончивших Историко-филологический институт в 1900 и более поздних выпусков» [7]. Серед останніх, які відгукнулися, були П. О. Єгоров (1900), В. О. Заболотський (1904), В. В. Данилов (1905), О. М. Образцов (1913), О. О. Карпеко (1914), П. К. Волинський (1916) та ін. Розпочалося тривале, на роки, листування. Випускники підготували спогади про інститут, про викладачів, про Ніжин та пропонували своє бачення оновленої експозиції музею.

До речі, Леся Йосипівна в листі до В. В. Данилова дещо іронічно висловилася стосовно спогадів О. О. Карпека про інститут князя Безбородька: «Карпеко прислав спогади про інститут у двох книгах на 1000 сторінок. Я переглянула їх. Особливо кінець. Дуже ідеалізує нашу парафію. Таке все миле і барвисте (але це між нами)» [8].

Колишні вихованці інституту жваво цікавилися тодішнім життям Alma mater, сліdkували в пресі за тим, що стосувалося навчального закладу, уболівали за нього, коли йшлося про реноме інституту. Вони раділи за успіхи і особливо гостро переживали, коли в пресі з'являлися резонансні скандальні публікації стосовно педінституту. Після таких публікацій вони просили Г. П. Васильківського чи М. І. Повода роз'яснити ситуацію, що для них деколи була незрозумілою, або потребувала уточнення в деталях. Не знаю, чи пояснювала Леся Йосипівна щось про ситуацію в інституті у своїх листах до В. В. Данилова (я не всі її листи переглядав), але про свої справи вона його інформувала постійно. Особисто вони познайомилися, ймовірно, під час урочистостей і наукової конференції до 150-ї річниці від дня народження Миколи Гоголя, що відбувалася в Ніжині в березні–квітні 1959 р. На початку їхнього листування В. В. Данилов хотів знати про неї більше і запитав це в листі до Григорія Петровича Васильківського. У листі від 31 травня 1960 р., характеризуючи Лесю Йосипівну, Г. П. Васильківський писав: «Леся Коцюба, щира українка і в обиході розмовляє тільки українською мовою. Добре її не знаю, бо вона працює в нас недавно. Приїхала сюди з Чернігова. Зразу ж стала близькою людиною до жінки Марка Івановича. Такою близькою вона остається і зараз. Ось чому я її не знаю як слід. Стосунки в мене з нею нормальні, але я душа в душу з нею боюся розмовляти через оту прихильність до жінки начальника.

Вона молода. Їй, мабуть, є років 35. Хоч у неї і є хлопчик Богдась, але вона не удова, бо замужом не була. Хлопчик — це l'enfant d'amour («дитина любові» — переклад з французької П. М.).

Если говорить о портрете, то это высокая, белокурая особа, не принадлежащая ни к одной из пород фараоновых ни тощих, ни тучных. Нельзя сказать, чтобы изящная во всех отношениях, но украинка непосредственная, обходительная, хорошо одевающаяся. С ней приятно поговорить, пошутить і якби я був помолодше, то чого доброго і в гречку стрибнув би, бо нічого, прости господи, гріха таїти, це було в раба божого Грицька. Скажений був до цього діла чоловік. Тепер його замордували і він їсть одну капусту і овес. А від цього працює тільки одна каналізаційна сітка» [9]. Ось так, з гумором Григорій Петрович писав про себе і свої стосунки з Лесею Йосипівною.

Сама ж Леся Йосипівна у вересні 1961 р. в одному з листів до В. В. Данилова писала про свої наукові пошуки і, зокрема, скаржилася йому на те, що «не дозволяють запланувати мені дисертаційну тему, хоч срок ще не вийшов (1962 р.)» [10] та подає розгорнутий на дві сторінки проспект дослідження «Літературний рух на Чернігівщині в 50-60 рр. ХІХ ст.». Після поданого плану вона зауважувала: «У мене багато по цій темі зібраного матеріалу. Я думала, коли не підтримають по Марковичу (має на увазі Опанаса Марковича – П. М.), то брати саме цю тему. Дещо уявляється, дещо є вже написаного, зібраного і т. д. Як Ви дивитеся на це?» [11]. Після цього вона знову звертається до постаті Опанаса Марковича: «Взагалі Маркович мені багато відкрив. Я побачила, що Чернігівщина в минулому була досить цікавою. Навколо неї групувалось багато визначних істориків (О. Лазаревський, Олекс. Мих. Маркович, Яков Мих. Маркович), письменників (Марко Вовчок, Куліш, Ганна Барвінок, Ол. Кониський, Номис, Забіла і інші), фольклористів (Маркович, С. Д. Нос, О. Шишацький – Ілліч, Дорошенко, Єфименко, Б. Грінченко і багато інших). Звичайно, в цьому році не буду братись ні за що. Нема часу. Хоча б швидше кінчалася моя мука і звалився камінь з пліч. Ось такі справи» [12].

Наприкінці цього листа Леся Йосипівна написала таке: «Утомлюю я Вас своїми листами, довгими-довгими. І не думала, що таким вийде цей. Пробачайте» і додає: «Сонечко у нас світить щиро, привітно. Листя ще не жовтіє, а повітря запашне, приємне, наче повне пахощів від дарів осені, від плодів і дерев. Діти збивають каштани, розлущують їх, збирають у відерця і з гордістю несуть до хати. Раді, веселі. Богдась про осінь придумав вірш:

«Дивлюсь садок вже одцвітає,
Тепла і радості немає,
Кружляє листя і жовтіє,
А сонце світить, та не гріє».

Він, як бачимо, цілком протилежний моєму описові. У ньому узагальнення дитячих спостережень і деяка непослідовність суджень «кружляє листя і жовтіє». Та таке буває і в досвідчених поетів, а моєму 29 ноября буде всього 8 р. Кланяюсь. Вітання всім. Підпис» [13].

Про яку муку і який тягар писала Леся Йосипівна? Це було пов'язано з результатами її річної аспірантури в педінституті ім. О. М. Горького, що виявилися дещо неочікуваними. Справа в тому, що її аспірантські плани були пов'язані з Інститутом літератури та керівництвом з боку відомого

вченого І. І. Пільгука. Проте міністерство освіти переінакшило клопотання ніжинського інституту і спрямувало аспірантуру Л. Й. Коцюби до педінституту ім. О. М. Горького. Після річного перебування в аспірантурі Лесі Йосипівні було рекомендовано надати роботі монографічного характеру.

Важко сказати, що малося на оці під таким формулюванням. Окрім того, резонансна перевірка навесні 1963 р. інституту в Ніжині та її висновки, як це не дивно, прискорили захист дисертації. За висновками комісії, в інституті за останніх вісім років не було захищено жодної дисертації. Тому керівництво вишу, розуміючи провал з підготовки кадрів, ще до цієї комісії взялося і за підготовку дисертацій. 14 листопада 1962 р. рада інституту заслуховувала це питання. Леся Йосипівна, запрошена на засідання, сказала, що дисертація готова і є дві необхідні публікації. Завідувач кафедри української літератури О. А. Білан у своєму виступі зазначив, що кафедра інституту ім. О. М. Горького спершу не вказала Л. Й. Коцюбі на необхідність саме монографічного характеру дисертаційного дослідження, і тому роботу довелося переробляти. Рада інституту ухвалила неординарне рішення: зняти з готового до друку збірника «Наукових записок» дві статті доцентів Г. П. Васильківського і Д. С. Наливайка (за згодою авторів) і розмістити статтю Л. Й. Коцюби «Народнопісенна творчість у фольклористичній діяльності Опанаса Марковича» та зобов'язати її до 1 грудня 1962 р. подати дисертацію на рецензію в педінститут ім. О. М. Горького [14].

Кандидатське дослідження Л. Й. Коцюби «Опанас Васильович Маркович — визначний український фольклорист» було подане до захисту до спеціалізованої вченої ради Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького на початку 1964 р. і 28 лютого того ж року дисертація була успішно захищена. Л. Й. Коцюбі присвоїли вчений ступінь кандидата філологічних наук [15].

Проте повернемося в часі трохи назад. 31 травня 1963 р. рада інституту проголосувала за обрання Л. Й. Коцюби на наступний термін на посаді викладача кафедри української літератури. У голосуванні взяли участь 27 членів Ради. «За» проголосувало 25 осіб, а «проти» — 2 особи [16]. На мою думку, два голоси, поданих проти обрання, — це відголосок недавньої на той момент історії з анонімними листами і звільненням з інституту доцента кафедри української літератури О. П. Оніпка — дружини ректора.

Г. П. Васильківський у листі до О. О. Карпека, зазначав, що М. І. Поведа сильно підвела власна дружина і пояснював: «Авторитетной экспертизой было установлено, что множество грязных анонимок, полных матерщины, клеветы по адресу работников института писала именно она в течение нескольких лет. И это проделывал кандидат филологических наук, преподаватель института, преподаватель литературы! Когда дело раскрылось, М. И. вместо того, чтобы пойти в горьком КПСС или обком и честно сказать, что виновен, проглядел, недосмотрел, не повлиял, судите меня и т. п., стал на путь сокрытия самого факта, дал взятку одному преподавателю (его уже нет у нас), который и взялся особенно за розыски кляузника,

чтобы он прекратил дело и уехал. Тот уехал, взяв деньги. Прокуратура дело прекратила: опухоль загнали внутрь» [17]. Зрозуміло, що після такого скандалу О.П. Оніпко 29 вересня 1962 р. написала заяву «за власним бажанням» і звільнилася з інституту [18]. Є сумніви, що Л.Й. Коцюба знала про таке «захоплення» її колеги по кафедрі, проте «справа анонімок» рикошетом вдарила і по ній.

Тут доречним було б хоча б у загальних рисах змалювати тодішню інститутську атмосферу. Наявні документи свідчать про те, що загалом ситуація в інституті наприкінці 50-початку 60- рр. виглядала достатньо суперечливо і мала, так би мовити, дві сторони медалі. З одного боку, очевидними були успіхи інституту – нові спеціальності і факультети, новий господарський двір, поява каналізації в обох гуртожитках, тріумфальний виступ інститутського хору в Кремлі, інші досягнення та орден Леніна Поводу Марку Івановичу. З іншого боку, брудний вал анонімок, підозри, очевидні прорахунки керівництва інституту, ігнорування ректором думки колективу, кадрові маніпуляції – усе це отруювало нормальне життя навчального закладу. І через півроку після звільнення О. П. Оніпко до інституту прибула комісія Міністерства освіти УРСР і Чернігівського промислового обкому КП України на чолі з І. П. Неліпом. Комісія працювала з 27 березня до 10 квітня 1963 р. і виявила багато порушень у діяльності ректора М. І. Повода. Справа, що містить довідкові матеріали для комісії з обстеження інституту в березні-квітні 1963 р., нараховує 261 аркуш [19], а справа відповідей на акт ревізії фінансово-господарської діяльності інституту за період з 1 вересня 1961 р. і до 1 червня 1963 р. нараховує 80 аркушів [20]. Стосовно порушень у фінансово-господарській сфері варто зауважити, що тут відсутність порушень, мабуть, апріорі виключається. І тим більше за соціалістичного господарювання, коли ініціатива і самостійність у прийнятті рішень нещадно каралася, а бути добрим господарником часто передбачало вміння обходити закон. Значна частина порушень була дріб'язковою, копійчаною, проте, як колись висловився М. Є. Салтиков-Щедрін, комісія була «принципиальною в вопросах, касающихся выеденного яйца». А ось в адміністративно-управлінській сфері порушення були серйозними. 6 червня 1963 р. «Учительская газета» помістила на своїх шпальтах статтю якогось А. Белявского під назвою «Опасный эксперимент», де розповідалося про роботу комісії в Ніжині. Зокрема, досить в'їдливо зазначалося: «На кафедре украинского языка, к полному, к стати сказать, изумлению заведующего появляется преподаватель Л. Яловая. Появляется без конкурса, без вакансии, не имея ни единого дня стажа вузовской работы. Только-только окончила Крымский институт. И притом — не блестяще. В это же время (какое совпадение!) в Сумском педагогическом институте начинает свою деятельность молодой преподаватель по фамилии Повод. Нет, не стали бы злые языки придавать особое значение этому «совпадению», не будь Л. Яловая дочерью ректора Сумского пединститута, а Повод-младший, естественно, сыном Повода-старшего» [21]. Стаття в газеті носила погромний характер, але, як відомо, диму без вогню не буває, і в листі О. О. Карпека до В. В. Данилова в червні

1963 р. читаємо, що Г. П. Васильківський «подтверждает, что всё написанное в газете соответствует действительности» [22]. Крім того, Григорій Петрович додав ще декілька свідчень проти М. І. Повода. Зокрема, він зазначив, що тільки за минулий 1962/1963 навчальний рік ректор у порушення закону прийняв «по записочкам и другим способом 17 человек, отказав такому ж количеству лиц, имевших все права на поступление» [23]. До речі, комісія нарахувала за період 1957–1961 рр. 57 осіб, прийнятих без рішення приймальної комісії [24]. На думку Г.П. Васильківського, М. І. Повод підбирав собі людей (викладачів, деканів), які не відповідали своєму призначенню, проте зручних для нього. Процитую частину листа: «Одного декана фізмат. факультета, не имеющего звания и степени, он решил представить в ВАК на доцента без защиты диссертации, а для этого необходимо было напечатать статью в «Учёных записках» института. И вот этот товарищ декан пишет малограмотную статью, представляет на неё рецензию видного профессора Минского университета, статью публикуют, а потом оказывается, что рецензию написал сам декан и подписался именем профессора не существовавшего». І наостанок Григорій Петрович додав: «Ну есть ещё и другие дела неблагоприятные» [25]. Одним словом, це ще далеко не все. Ось в такій атмосфері доводилося працювати тоді Лесі Йосипівні Коцюбі.

Зі зміною керівництва, коли новим ректором став В. М. Горбач (1964–1978 рр.), в інституті стали практикувати звіти викладачів за п'ять років роботи. В особовій справі Лесі Йосипівни є такий звіт за 1963–1968 рр. Відповідно до встановленого шаблону звіт мав складатися з чотирьох частин: навчально-методична робота, наукова робота, виховна робота і громадські доручення. У частині навчально-методичної роботи дізнаємося, що Л. Й. Коцюба читала три курси, два із них теоретичні – усна народна творчість та українська література (давня і XVIII ст.), а один практичний – практика виразного читання [26]. Не можна було обійти у звіті і реверансів у бік пленумів і з'їздів КПРС та принципу партійності в оцінці художніх зразків творів. Така була епоха. Зазначається також і те, що Леся Йосипівна підвищувала методичний рівень лекцій та практичних занять, відвідувала заняття своїх колег О. А. Білана, Г. Г. Аврахова, Г. Я. Неділька, В. П. Крутиуса, Д. С. Наливайка, П. О. Сердюка, Г. П. Васильківського, М. М. Плісецького та інших [27]. Своєю чергою її заняття перевіряла низка осіб, які відзначили належний ідейно-науковий рівень цих занять [28].

У розділі про наукову роботу зазначалося, що вона працює над плановою темою «Літературний рух на Чернігівщині в 50–60 рр. XIX ст.», один із розділів якої – «Черниговские губернские ведомости» та їх роль у розвитку літератури, фольклору, етнографії» обговорювався на засіданні кафедри української літератури. За звітний період Л. Й. Коцюба брала участь у 8 наукових конференціях, де виступала з доповідями. Окрім того, за звітний період було опубліковано 5 тез і статей [29].

У частині виховної роботи тут бачимо теж ритуальні згадки про те, що «фольклористи минулого допускали ідеологічні, світоглядні, методологічні помилки» і тому доводиться з позицій марксизму-ленінізму об'єктивно

розкривати ці помилки [30]. Без таких формулювань теж не можна було писати. З інших напрямків виховної роботи зазначається робота куратора академгрупи, виховна робота в гуртожитку, робота в літературній студії, підготовка вечорів до ювілейних дат [31].

Стосовно громадських доручень, то у звіті зазначено таке:

«1. Прикріплена до академгрупи (тобто виконує обов'язки куратора — П. М.).

2. Виконую обов'язки зав. кафедрою української літератури.

3. Очолюю науковий сектор народного контролю.

4. По лінії товариства «Знання» — керівник секції літератури і мистецтва міського відділення товариства «Знання» [32].

Звіт після обговорення на засіданні кафедри 18 грудня 1968 р. було схвалено без зауважень, названо Лесю Йосипівну «працьовитим викладачем і науковцем» та рекомендовано раді інституту «переобрати т. Коцюбу О. Й. на новий термін роботи у вузі» [33]. У квітні 1969 р. рада інституту обра-ла Лесю Йосипівну виконувачем обов'язків доцента кафедри української літератури, а 18 листопада 1971 р. рада інституту клопотала перед Вищою атестаційною комісією затвердити вчене звання доцента для Лесі Йосипівни, що й було невдовзі зроблено [34].

Таким непростими були ці півтора десятиліття (1956-1971 рр.) роботи Л.Й. Коцюби в ніжинському інституті — мати-одиначка, непрості стосунки в колективі, велике кафедральне навантаження, значна громадська робота і вболівання за долю рідної України. Виступ проти існуючої системи вартував їй улюбленої роботи та викликав незаслужений остракізм у суспільстві.

Сьогодні, у її день народження 18 березня — вічна їй пам'ять!

Джерела та література

1. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі: ЦДАМЛМУ). Ф. 134. Володимир Валер'янович Данилов.

2. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі: ЦДАМЛМУ). Ф. 284. Олександр Олександрович Карпеко.

3. Архів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (далі: Архів НДУ). Ф. 427, оп. 1А, спр. 2877. Особова справа Григорія Петровича Васильківського.

4. Архів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (далі: Архів НДУ). Ф. 427, оп. 2А, спр. 3205. Особова справа Марка Івановича Повода.

5. Архів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (далі: Архів НДУ). Ф. 427, оп. 2А, спр. 2807. Особова справа Олександри Петрівни Оніпко.

6. Архів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (далі: Архів НДУ). Ф. 427, оп. 2А, спр. 9033. Особова справа Олександри Йосипівни Коцюби.

7. Лист Г.П. Васильківського до О.О. Карпека від 4 березня 1958 р. // ЦДАМЛМУ. Ф. 284, оп. 1, спр. 92, арк. 12.

8. Лист Л.Й. Коцюби до В.В. Данилова від 5 вересня 1961 р. // ЦДАМЛМУ. Ф. 134, оп.1, спр. 78, арк. 43 зв.
9. Лист Г.П. Васильківського до В.В. Данилова від 31 травня 1960 р. // ЦДАМЛМУ. Ф. 134, оп.1, спр. 28, арк.111-111 зв.
10. Лист Л.Й. Коцюби до В.В. Данилова від 12 вересня 1961 р. // ЦДАМЛМУ. Ф. 134, оп. 1, спр. 78, арк. 46.
11. Там само. Арк. 46 зв.
12. Там само. Арк. 46-47 зв.
13. Там само. Арк. 47 зв.
14. Протоколи Ради інституту за 1962-1963 навчальний рік // Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі: ВДАЧОН). Ф. Р-6121, оп. 3, спр. 1767, арк. 85-88.
15. Особова справа Олександри Йосипівни Коцюби // Архів НДУ. Ф. 427, оп. 2А, спр. 9033, арк. 63.
16. Протоколи Ради інституту за 1962-1963 навчальний рік // ВДАЧОН. Ф. Р-6121, оп. 3, спр. 1767, арк. 282, 286.
17. Лист Г.П. Васильківського до О.О. Карпека від 14 липня 1963 р. // ЦДАМЛМУ. Ф. 284, оп.1, спр. 92, арк. 92-92 зв.
18. Особова справа Олександри Петрівни Оніпко // Архів НДУ. Ф. 427, оп. 2А, спр. 2807, арк. 42.
19. Довідкові матеріали для комісії по обстеженню інституту в березні-квітні 1963 р. // ВДАЧОН. Ф. Р-6121, оп.3, спр.1759. 261 арк.
20. Пояснення до акту ревізії фінансово-господарської діяльності інституту в березні-квітні 1963 р. // ВДАЧОН. Ф. Р-6121, оп. 3, спр. 1760. 80 арк.
21. Белявский А. Опасный эксперимент // Учительская газета. 1963. 6 июня. С.3.
22. Лист О.О. Карпека до В.В. Данилова від 13 червня 1963 р. // ЦДАМЛМУ. Ф. 134, оп.1, спр. 68, арк. 70.
23. Лист Г.П. Васильківського до О.О. Карпека від 14 липня 1963 р. // ЦДАМЛМУ. Ф. 284, оп.1, спр. 92, арк. 92 зв.
24. Довідкові матеріали для комісії по обстеженню інституту в березні-квітні 1963 р. // ВДАЧОН. Ф. Р-6121, оп.3, спр.1759, арк.1-4.
25. Лист Г.П. Васильківського до О.О. Карпека від 14 липня 1963 р. // ЦДАМЛМУ. Ф. 284, оп.1, спр. 92, арк. 92 зв.-93.
26. Особова справа Олександри Йосипівни Коцюби // Архів НДУ. Ф. 427, оп. 2А, спр. 9033, арк. 63.
27. Там само. Арк. 48.
28. Там само. Арк. 48-49.
29. Там само. Арк. 49-50.
30. Там само. Арк. 50.
31. Там само. Арк. 50.
32. Там само. Арк. 50.
33. Там само. Арк. 53, 67.
34. Там само. Арк. 67.

Віктор Ємельянов

Ніжинські «буржуазні націоналісти»

Трагічні події в житті Лесі Коцюби співпали із завершенням так званої хрущовської відлиги в історії Радянського Союзу. У Москві до влади прийшов новий генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв. Але розвінчування попереднім керівництвом культу особи Сталіна в багатьох українських інтелігентів створило ілюзію демократизації радянської комуністичної системи. Після пережитого розчарування вони знову посилили боротьбу за незалежність України.

До такого кола людей належала і наша героїня, котра народилася і виросла на землі бойової слави українського козацтва — колиці української державності. Вона боляче переживала знищення національної культури, мови. Не змогла змиритися з партійними функціонерами, які заганяли народ у глухі кути бездушного інтернаціоналізму, що підміняв справжні людські цінності тріскучими і брехливими політичними лозунгами. Цей біль спрямовував її долю і подальшу діяльність. Доцентка і викладачка намагалася прищепити студентам національні цінності.

У 60-ті роки минулого століття в Ніжинському педагогічному інституті зібрався гурт вільнодумців, до якого входили, крім Лесі Коцюби, викладачі Олександр Жомнір, Іван Бровко, Володимир Литвинов, Іван Костенко, Дмитро Наливайко, Володимир Крутиус. Ось як згадував ті часи ще один учасник тих подій Григорій Аврахов, тоді декан філологічного факультету педінституту: «Ми намагалися закласти міцні основи національного виховання студентської молоді, рішуче стали на захист українства на всіх можливих рівнях». Є тут і характеристика Коцюби. «Провідна роль належала Лесі Йосипівні — жінці героїчного духу».

Згадав Аврахов і про підпільну дільність їхнього гуртка. «Вона володіла всіма кодами зв'язків Ніжина з Києвом на фоні загальної визвольної боротьби, мала окремі інформаційні виходи на європейське зарубіжжя». Саме з Києва вона отримала копію трактату Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написаного 1965 року для першого секретаря ЦК компартії України Петра Шелеста. Дуже швидко копії цього послання почали поширювати в Україні і з легкої руки Лесі Йосипівни потрапили в Ніжинський педінститут.

Хоча текст був написаний як переживання автора про відступ комуністичної партії від лєнінських принципів національної політики, він ударив по радянській системі русифікації, привернув увагу до брехливості історичних основ «першої у світі держави робітників і селян». У Ніжинському виші її прочитали багато викладачів, серед яких були і секретар парткому Власенко і сам ректор Горбач. Таємне читання продовжилося і в студентських гуртожитках. Дивуюся, як цього не помітили чекісти: або хрущовська відлига притупила у них пильність, або серед читачів не знайшлося сексота.

Повернімося до спогадів Григорія Аврахова, де він чітко описує, як твір Івана Дзюби потрапив на Захід. Знову провідну роль зіграла Леся Коцюба, котра запропонувала Аврахову це зробити. 1967 року через українського письменника Івана Чендея «Інтернаціоналізм» передали в Чехословаччину їхньому вченому Юрієві Бачі. Коли через декілька місяців Аврахов приїхав у Чехословаччину, трактат Дзюби вже переслали в Мюнхен і 1968 року його опублікували у видавництві «Сучасність».

Тільки тепер гебісти взяли слід, що його розплутували аж 4 роки. Принаймі ні Аврахова, ні Коцюбу, ні інших причетних до цієї справи не зачіпали. Коли комітет державної безпеки СРСР очолив Юрій Андропов, в Україні почали арештовувати дисидентів. Івана Дзюбу виключили зі Спілки письменників України і засудили як буржуазного націоналіста в радянській пресі. Загострилася політична ситуація і в Чехословаччині, в якій «червоних» налякала примара праської весни 1968 року. Тамтешні гебісти знайшли канал передачі «Інтернаціоналізму». Арештований Юрій Бача назвав спецслужбам Павла Мурашка, який теж мав до цього стосунок. Останній указав на Івана Чендея, а той — на Григорія Аврахова. Дійшла черга і до Лєсі Коцюби, котру виказав Аврахов

У її квартирі на очах сусідів влаштували обшук, під час слідства допитували одночасно з Авраховим. Ця гарна і розумна жінка всю провину брала на себе, заявивши, що твір Дзюби отримала від покійного вже тоді професора Попова.

Її вчинок набрав розголосу. Від неї відверталися колеги й сусіди. 1973 року, очевидно, за вказівкою «зверху» почали засуджувати на інститутських партійних і профспілкових зборах. Тепер вона відчула себе беззахисною і написала заяву про звільнення.

1987 року Леся Йосипівна померла від серцевої недуги. Її хоронили родичі, сусіди і троє колишніх колег: Іван Костенко, Олександр Жомнір і Володимир Крутиус.

Так завершилося земне життя героїчної жінки, котре і для неї і для нас усе ж минуло марно. Таку думку засвідчують подальші події, що відбулися в інституті і в Ніжині.

Україна 1977 року. Усе вільне і національне давило КДБ. У таборах мучилися, але не здавалися Чорновіл, Мороз, Стус, Лук'яненко і сотні інших менш відомих патріотів. Решті надавали право будувати «розвинутий соціалізм» під наглядом комуністичної партії. Фізично хворий і морально роздавлений Іван Дзюба у своїй новій роботі «Грані кристала» відкріся

від колишніх переконань, посипавши голову попелом перед радянською інквізицією. «Зрозумівши помилковість таких поглядів, які зробили мене співником українських буржуазних націоналістів, я переглянув їх».

Не одного його змусили тоді забути про власну честь і гідність. З боєм писав про це нескорений Василь Стус: «Горе у світі. Як страшно обриваються порядні душі, падають нижче, ніж того вимагає ситуація».

Ніжинський виш яскраво відображав тодішню дійсність. Після розправи з Коцюбою, вільнодумство виривали з корінням, навчальний і виховний процес жорстко контролювали КДБ, ректор і партійний комітет.

До поширення трактату Дзюби мали безпосередній стосунок Крутиус і Литвинов. 1966 року вони запрошували фотографа для зняття копій цієї «антирадянщини». Через 10 років цей факт трагічно позначився на їхніх долях.

1976 року фотограф вирішив розлучитися зі своєю дружиною, котра помиралася йому тим, що донесла спецслужбам про його «політичний гріх».

Ті відразу ж схопилися за націоналістичний слід. Нещасний чоловік на першому ж допиті назвав Литвинова, як власника крамольної літератури й організатора фотопроб 1966 року. Не виданий Лесею Коцюбою, Литвинов відповідальним зробив Крутиуса, і це було вигідно ніжинським гебістам. Адже Литвинов виконував обов'язки завідувача кафедри іноземних мов і був безпартійним. Інша справа Крутиус: член КПРС, літератор та ще й викладач кафедри української мови й літератури — чим не головний герой політичного сценарію про націоналістичну загрозу.

Його заарештували тихо, викликавши телефонним дзвінком начебто на консультацію до студента-заочника. А через 15 хвилин у відділенні КДБ вимагали «чистосердечного признання». Розуміючи своє становище, Володимир Павлович не розгубився і не назвав ще невідомих спецслужбам своїх соратників. У такий спосіб захистив і Лесею Коцюбу від нових переслідувань. Три доби він відмовлявся виходити з відділення — боявся випадковою зустріччю на вулиці підставити кого-небудь зі своїх знайомих. Тактику відмови довелося змінити, коли йому показали зізнання Литвинова. Отямившись, Крутиус розказав правду про фотокопіювання 1966 року, вказавши на справжню роль Литвинова. Повернувшись додому, він попередив родину про можливий суд і табори і попросив їх в такому разі відмовитися від нього, згадуючи про політичні наслідки для дітей «ворогів народу» 30-х років. Лише одного факту проживання в одній кімнаті Володимира Крутиуса під час навчання в аспірантурі з Василем Стусом, уже відомим тоді українським патріотом і політв'язнем, було достатньо для того, щоб «пришити» 58 статтю кримінального кодексу з багатьма її частинами.

Після таких подій в інституті всі припинили. Тільки якось особливо придивлявся до Крутиуса проректор Батурський, котрий одночасно вів довгі бесіди з Литвиновим, можливо, проводив останній інструктаж. Через декілька днів завіса піднялася, і почався театр абсурду.

На інститутських зборах Литвинов звинувачував Крутиуса, а той з гідністю захищався. Усе мало завершитися 29 червня 1976 року на Раді інституту. «Винуватець» не стримується і заявляє: «Ми маємо справу з

добре продуманою і добре організованою фальсифікацією». А Литвинова прибиває такою фразою: «Шкода мені тих людей, котрі вас не стороняться. Вони пошкодують про це, як я оце тепер».

Не впевнений, що всі присутні зрозуміли сутність сказаного, але більшість висловлювалася обережно і не вимагала розправи над Володимиром Крутиусом. Та знайшлися й такі, котрі намагалися навісити на «штрафників» ярлики «українських буржуазних націоналістів». Їм різко відповів викладач Павло Сердюк: «Треба поважати національне». Цей мужній чоловік знав, про що казав. Ще 1967 року його теж «проробляли» в Донецькому держуніверситеті за те, що не доніс на студентів, котрі читали «Інтернаціоналізм чи русифікацію?» Він і тоді захищав українську мову і був звільнений. Через рік «бунтівнику» дозволили працювати в Ніжині.

Підвів ризику ректор Горбач, запропонувавши звільнити обох з роботи.

Але цього не сталося через політичну ситуацію в країні. СРСР підписав Гельсінську угоду і змушений був корчити гримаси лібералізму. Тому обійшлися доганами і пропозицією поміняти місце роботи.

Останню крапку в цій історії поставили ніжинські гебісти.

1976 року в міськрайонній газеті «Під прапором Леніна» автор статті «Під маскою добропорядності», підписавшись псевдонімом, облив брудом Лесю Коцюбу, натякаючи на хабарі і тому подібне. Це було зроблено для того, щоб принизити патріотичний авторитет цієї мужньої жінки.

Олександр Забарний^е

Іван Бровко в середовищі ніжинських шістдесятників

Про Івана Бенедиктовича Бровка я вперше почув на початку 90-х років минулого століття від мудрого науковця, академіка АПН України, доктора педагогічних наук Євгена Андрійовича Пасічника. Цей чудовий педагог і методист, дізнавшись, що я обрав темою кандидатського дослідження аналіз образу—персонажа, порадив: «Почитайте посібник Івана Бровка та Михайлини Коцюбинської «Аналіз літературного твору». Він хоч і давній, 1959 року випуску, але надзвичайно цікавий і мудрий. Якщо ж знайдете, безперечно». Я подякував, закарбувавши в пам'яті імена авторів, та й кинувся на пошук книги, зовсім не звернувши уваги на останні слова мудрого педагога

Та не так сталося, як гадалося. У кількох столичних наукових бібліотеках мені чомно відповіли, що такої книги в каталозі їхніх книгозбірень немає, порадили звернутися ще кудись. І лише в бібліотеці Академії педагогічних наук України літня жіночка-бібліотекарка порадила не шукати цю книгу, мовляв, десь у 1961-му році, було спеціальне розпорядження партійних органів, щоб цю книгу із фондів бібліотек вилучити, як ідеологічно ворожу, а на її авторів було накладено покарання, їх позбавили роботи. Я подякував, і, похнюпивши голову, подався на вокзал, щоб встигнути на приміську електричку.

Як завжди, допоміг випадок. На столичному вокзалі я зустрів свого колегу і наставника, проректора з навчальної роботи Ніжинського державного педагогічного інституту імені Миколи Гоголя, кандидата філологічних наук, доцента Петра Макаровича Никоненка. Завжди привітний і усміхнений він радо вітав мене. Зрадів цій зустрічі і я, хороший попутник у дорозі — подарунок долі! Саме там, в електричці на Ніжин, я повідав своєму сивочолому колезі про свої клопоти. Петро Макарович уважно поглянув на мене і неспіхом промовив: «Не журися, вирішимо твою проблему. Книга Івана Бровка є в моїй приватній бібліотеці. Купив ще студентом, коли навчався в Чернівецькому університеті. Я добре пам'ятаю цю історію. Коли її вилучали, хлопці радили позбавитися, бо могли і з вишу виключити, часи такі були, а я таки зберіг і не жалкую. Так що дам почитати, але попереджаю — з поверненням».

Я був безмежно вдячний.

Уже наступного дня я тримав у руках безцінний дарунок долі: книгу «І. Б. Бровко, М. Х. Коцюбинська, Г. К. Сидоренко. Аналіз літературного твору. Радянська школа, 1959 рік».

Скажу відверто — книга допомогла! За час роботи над дисертаційним дослідженням мені доводилося кілька разів її опрацьовувати. І кожного разу відкривав для себе щось нове, важливе. Чим же не вгодила книга радянським ідеологам та літературознавцям? Чому її не допустили до радянської школи? Та тому, що авторський колектив заклав у її основу передову, новаторську ідею — будувати літературознавчий аналіз образу-персонажа, образу літературного героя, на основі його ментальних рис характеру. Тобто, образ українця потрібно вивчати враховуючі його вроджені, національні риси. Адже дитина при народженні, отримує від батька й матері, генетичні, спадкові риси характеру своєрідний генетичний код. Він закладається в людину ще до процесу виховання. Ось звідки у нас прагнення до вільнолюбства. Дійсно таки так Україна — не Росія!

Книга писалася в ті часи, коли відбувалася так звана «хрущовська відлига», коли народжувалося «шістдесятництво», коли змінювалися підвалини національної культури. Це було лише кілька років, а далі прийшов «застій»! Ні, країна ще за інерцією продовжувала розвиватися: ми підкорили космос, розорали цілину, відбудували міста — заселивши їх прямокутниками «хрущовських багатоповерхівок», але в духовній сфері країна вже готувалася до «сплячки». Формувалася нова спільність — «радянський народ», а тому все національне було поза законом. Прикладом цього може слугувати творча доля справжньої українки, небоги великого Сонцепоклонника, Михайлини Хомівни Коцюбинської. Але це тема для окремої розмови.

А що ж Іван Бенедиктович Бровко? Втративши роботу викладача в Київському державному університеті імені Тараса Шевченка, він переїхав до Ніжина! І з травня 1963 року до серпня 1967 року працював доцентом кафедри педагогіки та психології Ніжинського державного педагогічного інституту імені М. В. Гоголя. Це був яскравий період його творчої біографії. Про нього мені розповідали його колеги, а згодом і мої викладачі, вікопомні Тамара Дмитрівна Пінчук та Олена Лаврентіївна Богма. Але про це згодом.

Життя Івана Бенедиктовича Бровка — це яскрава сторінка становлення нової української інтелігенції, яка згодом приведе Україну до незалежності. Це життя варте детальної оповіді.

Переді мною особова справа Івана Бенедиктовича Бровка — доцента кафедри педагогіки та психології Ніжинського державного педагогічного інституту. Уважно вчитуюсь у кожний рядок. Власноруч написані сторінки про багато чого можуть повідомити. Розлогий стрімкий почерк, за означенням графологів, свідчить про активний, непосидючий темперамент, а ще про відкритість людини. Нахил букв під час письма — майже прямі — про урівноваженість характеру. Каліграфічність — про естетичні уподобання. Охайність — про педантичну точність. Думки сформульовані чітко, логічно, грамотно — усе це свідчить, що писала освічена, ерудована людина. Отож почнемо з автобіографії.

Іван Бенедиктович Бровко народився 15 січня 1915 року в селі Маячка Кобеляцького (нині Нехворощанського) району Полтавської області в селянській родині. За зізнанням самого Івана Бенедиктовича, яке він озвучив в інтерв'ю Євгеніві Сверстюку, що записане Василем Овсієнком 8 листопада 1998 року, його батьки мали 5 гектарів орної землі, худобу, а тому до колгоспу не поспішали. Отож виховувався він в українській родині селянина-середняка, серед чеснот якої були в пріоритеті любов до праці, любов до землі, любов до людини. Саме таких і намагалася зламати радянська система. Батько, Венедикт Андрійович Бровко, 10 років служив на флоті в місті Владивостоці і рідко бував удома. Лише у 1928 році повернувся і вирішив господарювати. Побудував нову хату, насадив сад, викопав у ньому криницю.. Але, як згадує Іван Бровко, прийшли комсомольці — забрали корову, кобилу, збіжжя, — змусили вступати в колгосп. Батько вирішив повернутися на флот. У травні 1933 року попрощався із сім'єю, та й поїхав, більше про нього нічого й не чули, десь згинув на чужині.

Мати, Наталія Федосіївна Карпенко, була жінкою освіченою, вільно читала і писала. Її батько, Феодосій Карпенко, служив в особистій охороні імператора Олександра, після демобілізації, повернувся в село Канави, що побіля Маячки, і був учителем у сільській школі. Усі його шість дочок закінчили школу, у якій він працював. За часів УНР очолив владу в Кобеляцькому повіті. Отакий був дід у Івана Бровка! Це згодом вплине на його подальшу долю.

В автобіографії Іван Бенедиктович писав: «У 1922 році я вступив до школи в Маячці, сім класів якої закінчив у 1930 році. У цьому ж році був зарахований студентом Червоноградського педагогічного технікуму». Тут Іван Бенедиктович злукавив, що засвідчують спогади, які побачили світ у 2004 році. Насправді ж після закінчення семирічки в рідному селі він поїхав до Харкова і вступив до медичного технікуму. Розпочав навчання, але за те, що його батьки були «середняки», його спочатку позбавили стипендії, а за пів року й зовсім виключили із технікуму. Ось такий мав «соціальний гріх». Ось про що змовчав І. Бровко в автобіографії.

З Харкова він їде до Червонограда, успішно складає вступні іспити і стає студентом Червоноградського педагогічного училища. У «Спогадах» він згадує: «Не судилося мені закінчити й педтехнікум. Восени 1932 року в Україні розпочався голод. Я разом з іншими студентами покинув навчання і поїхав додому. 60 кілометрів ішов пішки до Царичанки, що на Дніпропетровщині. Ішов і шукав під снігом мерзлу кукурудзу — так їсти хотілося. У Царичанці мене призначили вчителем семирічної школи в село Рудки. Так педагогом я й залишився на все своє життя, пройшовши шлях від учителя початкової школи до викладача університету».

З 1933 до 1934 року Іван Бровко працював учителем української мови і літератури семирічної школи села Коханівка Харківської області, а з 1934 до 1939 рік — викладачем української літератури в середній школі містечка Рай-Городка Слов'янського району Донецької області. Заочно навчався у Луганському ІНО.

Улітку 1939 року Іван Бенедиктович успішно закінчив мовно-літературний факультет Луганського інституту народної освіти, а восени був призваний до лав Червоної армії.

Служити довелося під Москвою, у містечку Коломна, в артилерійському полку 402 міліметрових гармат-гаубиць. Це був один із найсучасніших у ті часи за озброєнням полк, який на лінії Маннергейма у Фінляндії розбивав ущент надпотужні бетоновані доти. Вага одного снаряду такої гармати — понад сто кілограмів. Оскільки червоноармієць Іван Бровко вже мав вищу освіту, то, по закінченню курсу молодого бійця, йому було присвоєно військове звання сержанта. А потім у його долі була радянсько-фінська війна, яку він пройшов достойно, як справжній воїн. Після закінчення військових дій з Фінляндією Івана Бровка направили на навчання до Московського вищого артилеристського училища імені Красіна (прискорений випуск) й у вересні 1941 року, по його закінченні, йому присвоїли військове звання «лейтенант» і призначили командиром однієї з перших батареї «Катюш».

Іван Бенедиктович Бровко — учасник Другої світової війни з жовтня 1941 року і до її закінчення. Пройшов бойовий шлях від оборони Москви до звільнення Варшави і Берліна. Від командира батареї «Катюш» до начальника штабу третьої армійської групи ГМЧ — гвардійських мінометних частин. Воював на Північно-Західному, II-му Прибалтійському, I-му Білоруському фронтах. Війну закінчив майором. Воював сумлінно, героїчно, про що свідчать його бойові нагороди: ордени Червоного Прапора та Червоної Зірки; медалі «За бойові заслуги», «За оборону Москви», «За звільнення Варшави», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні» та інші.

Найтрагічніший спогад про війну, за словами Івана Бенедиктовича, це, коли восени 1944 року багато днів довелося чекати наказу з Москви про наступ на Варшаву, у якій вирувало польське повстання. Наші війська вже стояли в передмістях Варшави, а наказу все не було. Кремль жадав, щоб гітлерівські війська втопили у крові польське національне повстання.

Саме тоді, у Празі (передмістя Варшави), штаб Третьої армійської оперативної групи розмістився у двоповерховому особняку якогось польського чи західноукраїнського інтелектуала. Господарів у будинку не було. На другому поверсі майор Бровко знайшов велику, аж на чотири кімнати, бібліотеку. Одна з кімнат повністю була наповнена українськомовною літературою. Рідкісні видання з історії та літературознавства. Праці Грушевського, Винниченка, Єфремова, Русової, твори Шевченка, Пантелеймона Куліша, Бориса Грінченка, Олександра Кониського, памфлет Фрідріха Ніцше «Генеалогія моралі», російськомовний переклад 1908 року. Надзвичайно цікаві і рідкісні книги.

Після тривалих вагань, («все одно солдати на цигарки скурять, або ж топтимуть груби»), Іван Бенедиктович відібрав сто найцінніших книжок та й відніс до свого штабного авто. Отак вони і мандрували з ним до кінця війни. Високі армійські чини поверталися з війни з вагонами трофейних витворів мистецтва, родинним сріблом, хутрами. А майор Бровко привіз у

Кобеляки бібліотечку рідкісної літератури, яку згодом перечитає увесь квіт українського «шістдесятництва».

В автобіографії героя моєї оповіді жодного рядка про його службу в Радянській Армії в повоєнний період. Зрозуміло ж, державна таємниця, лише просто і лаконічно: «З травня 1945 року по серпень 1947 року проходив службу у складі Групи радянських окупаційних військ у Німеччині. У 1948 році демобілізувався з рядів Радянської Армії у званні майора».

Лише за часів незалежності України, у книзі «Космічні і земні орбіти Ю.В. Кондратюка (О.Г. Шаргея)» (Дніпропетровськ: Січ, 1996, с. 276-283). Іван Бенедиктович опублікує статтю-спогад про свою працю з С. Корольовим.

«Коли ми прийшли в Берлін, я уже опублікував у військових журналах три статті про те, як «Катюші» застосовувалися в бою. Це послужило однією з причин, щоб включити мене в комісію вчених, що мала вивчати німецьку ракету «ФАУ». Ця комісія називалася «Выстрел», у ній керівником був Корольов, згодом визначний учений у галузі аерокосмічної техніки. Була у мене досить цікава співпраця з Сергієм Павловичем Корольовим».

Не ставлю собі за мету глибоко вдаватися в аналіз цієї співпраці, хто бажає може прочитати про це в названій вище книзі, або ж в інтерв'ю записане Василем Овсієнком. Зазначу лише, що завданням Івана Бровко було вивчати інформацію про запуск німецької балістичної ракети ФАУ-2. Фактично він два роки працював в інституті RABE і мав доступ до інформації державних таємниць найвищої категорії, про це ми поговоримо згодом.

Сам же Іван Бенедиктович у своїх спогадах згадував: «Я таки добре оволодів ракетною технікою, брав участь у першому запуску ракети ФАУ-2 в Капустиному Яру». Саме так, у 1946 році, на базі групи «Выстрел», була створена дослідна ракетна частина БОП – бригада особливого призначення. Її командиром був призначений генерал-майор А. Тверецький. Командування ж стартовим дивізіоном було доручено майору Бровку. Перший запуск ракети «ФАУ-2» (у нас вона називалася А-4) в СРСР був здійснений у жовтні 1947 року. Старт був вдалим.

Можливо, і судилася Івану Бенедиктовичу доля дослідника космічних сфер, але перемогла любов до літератури. Восени 1948 року він демобілізувався з лав Радянської Армії і повернувся на Полтавщину, де в Кобеляках жила молодша сестра і старенька мати, але згодом переїхав до Києва. У 1950 році вступив на заочне відділення філологічного факультету Київського державного педагогічного інституту імені М. Горького. З січня 1949 і до червня 1952 року працював завучем середньої школи № 4 міста Києва.

Улітку 1952 року Бровко завершує навчання в педагогічному інституті і вступає до аспірантури при Науково-дослідному інституті педагогіки УРСР. Навчаючись на денному відділенні аспірантури Іван Бенедиктович, як кажуть, «з головою поринув у науку». Він багато працює в бібліотеці, апробовує власну методичну систему в школах Києва, публікує наукові статті в журналі «Література в школі». У 1955 році успішно завершує навчання в аспірантурі і готує до захисту кандидатську дисертацію.

З 1956 року Іван Бенедиктович Бровко стає викладачем кафедри педагогіки Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Викладав педагогіку студентам історичного та філологічного факультетів. У січні 1957 року успішно захистив кандидатську дисертацію і отримав учений ступінь кандидата педагогічних наук. У цьому ж 1957 році, у видавництві «Радянська школа», виходить друком його методичний посібник «Вивчення творчості Олеса Гончара в середній школі». У вересні 1959 року він отримує вчене звання доцента, а у видавництві «Радянська школа» виходить друком уже згаданий раніше методичний посібник «Аналіз художнього твору».

Майже пів року знадобилося «ідеологам радянської системи освіти», щоб розвінчати шкідливий вплив цього посібника. Михайлину Коцюбинську було звільнено з роботи в Інституті літератури, а над Іваном Бровком уже розкинуло свої тенета «всюдисуща КДБ». Ось як згадував про цей період свого життя у спогадах сам Іван Бенедиктович: «Травень 1960 року видався для мене вкрай напруженим і контрастним. Спочатку ніби йшло все гаразд. Я завершив писати і підготував до захисту докторську дисертацію. Одразу ж після першотравневих свят мені запропонували очолити кафедру педагогіки при Київському держуніверситеті, де я тоді працював доцентом. Здавалося, небо в мене було безхмарним, а попереду — чекала чесна і сумлінна праця»

Усе змінилося враз «У середині травня мене терміново викликав до себе міністр вищої освіти Даденков і велів негайно виїхати в Чернівці й приєднатися до комісії з перевірки місцевого університету. Прибувши до Чернівців, я побачив, що на мене й справді з нетерпінням чекав голова комісії доцент Чернявський. Але, як виявилось пізніше, не скільки для допомоги в роботі, стільки для того, щоб узяти під контроль кожен мій крок і кожне слово. Адже саме в той час, коли я перебував у Чернівцях, у Києві органи безпеки піддали прискіпливому допиту і залякуванню моїх рідних, знайомих, а також викладачів та студентів. Навіть мою стареньку маму, яка на той час поверталася з Києва на Полтавщину, зняли з поїзда, завели в окрему кімнату на вокзалі в Полтаві і грубо та безтактно обшукали».

Далі все відбувалося за відпрацьованим десятиліттями сценарієм Повертаючись із Чернівців, Іван Бровко був затриманий кадебістами в Києві. Його відвезли додому, пред'явили документи на обшук квартири і майже день люди в цивільному прискіпливо вивчали його домашню бібліотеку. Були конфісковані книжки Грушевського, Єфремова, Винниченка, Софії Русової, твори Олександра Олеса, Богдана Лепкого, а ще праці Бердяєва, Фрейда і цілої низки інших філософів. Усе це у ті часи вважалося забороненою літературою.

Доцента Івана Бровка, разом з частиною його бібліотеки, відвезли на Володимирську, 33. Кинули в камеру, а згодом пред'явили звинувачення: «Наклеп на ленінську національну політику і антирадянська діяльність». Тиждень протримали у в'язниці, багатогодинні допити свідчили про те, що його хочуть залякати, зламати психологічно, змусити зректися своїх переконань, але не ув'язнювати, мало про що він почне говорити у таборі, адже допущений був до державних таємниць, отож має бути під наглядом.

З Бровком особисто розмовляв начальник республіканського КДБ генерал Шульженко.

30 травня 1960 року його звільнили, а вже 31-го телефоном Іван Бровко був викликаний до університету на засідання партбюро. Розглядалася його персональна справа — звинувачували в антирадянщині Секретаря партбюро особливо обурювало те, що доцент Бровко дозволяв собі цитувати на лекціях Грушевського, «этого злейшего врага украинского народа». На захист викладача ніхто з колег не підвівся. Вирок був завчасно підготовлений — виключити доцента І.Б. Бровка з КПРС і позбавити його права на викладання в університеті. Проголосували одногolosно.

Ось як сам Іван Бенедиктович у своїх спогадах згадує цей день: «Останнім і самотнім залишав я аудиторію червоного корпусу. Вигнаний, принижений, затаврований, я в душі назавжди прощався з університетом, який любив і яким пишався. Коли повернувся на бульвар Шевченка з лави, де сиділо кілька студентів, підхопився юнак і пішов мені назустріч. Зупинився, взяв за плечі й сказав: «Іване Бенедиктовичу, тримайтеся, ми вас любимо, спасибі вам за все те добре, що ви нам подарували». Поцілував, так само стрімко повернувся й пішов до своїх друзів. Це був Володя Підпалій, молодий поет, мій студент з філфаку. Його поцілунок, його щире слово, мов цілющі ліки, додали мені сил — зник розпач, і я знову відчув упевненість у собі, у правоті власних переконань».

Другий дзвінок, який зцілив душу Івана Бенедиктовича, пролунав наступного дня. Телефонував Борис Дмитрович Антоненко-Давидович, відомий український письменник, перекладач, мовознавець, запропонував побачитися, поговорити. Зголосилися зустрітися наступного дня на квартирі Антоненка-Давидовича. Іван Бенедиктович зрадів цій зустрічі.

Прізвище письменника Антоненка-Давидовича було легендарним у ті часи в колах київської інтелігенції. Чудовий письменник, мовознавець, він за свої національні погляди і твори у 1935 році був засуджений до смертної кари. Згодом вирок замінили десятьма роками ув'язнення, яке він відбував у Сибіру. Відбувши повний термін, він повернувся до Києва, а у 1946 році був знову заарештований і без суду позбавлений волі. Згодом був засуджений на довічне заслання У 1957 році Б. Антоненко-Давидович був реабілітований, відновлений у членах Спілки письменників України. Ось яка людина зателефонувала, щоб підтримати затаврованого викладача.

Саме з цієї зустрічі і почалася двадцятип'ятирічна дружба між цими справжніми синами України. Давидович увів Бровка в коло своїх друзів, познайомив із Є. Сверстюком, І. Дзюбою, В.Стусом, вони разом мандрували до Батурина, Мотронівки, але це вже буде згодом. А тоді, за першої зустрічі, він не дав затухнути в серці молодого викладача отому вогнику віри у таке ще далеке національне майбутнє!

Високе партійне керівництво також не поспішало позбавитись від комуніста Івана Бровка. Рішення партбюро не затвердили. Ні, роботи в університеті його, безперечно, позбавили, але рішення про виключення з членів партії замінили суворою доганою із занесенням до особової картки.

Уважно вчитуюсь в «Особистий листок з обліку кадрів», який він подав на конкурс до Ніжинського педагогічного інституту в травні 1963 року. У пункті 17 на запитання: «Чи маєте ви партстягнення?» Бровко відповідає: «Так. Сувора догана із занесенням в облікову картку за допущену політичну нестійкість, що виразилася в непартійних узагальненнях з національного питання».

Так вже історично склалося, що Ніжин став 101 кілометром Києва. Усім відомий той факт, що всіх неблагонадійних громадян виселяли з Москви аж за 101 кілометр. Так було від світанку радянської влади і аж до 90-х років. В Україні таким своєрідним 101 кілометром став Ніжин Усі, хто мав клопоти з офіційною владою (мовиться про викладачів вищої школи) потрапляли до Ніжинського педінституту: у 20-30—ті роки — професори Федір Великохатко та Кость Штепа, доценти Петро Одарченко, Вадим Дорошенко, Микола Сайко; у 40—50-ті роки - професор Іван Чапля, доценти Олександр Королевич (Леся Гомін), Григорій Васильківський, Андрій Костінов; у 60-ті роки — доценти Григорій Аврахов, Іван Шпаковський, Іван Бровко, Пінтус Самородницький, дещо пізніше Павло Сердюк та Степан Пінчук.

У Ніжині на той час уже сформувався осередок національно свідомих викладачів, до якого входили доценти Дмитро Наливайко, Леся Коцюба, Володимир Крутиус, Олександр Жомнір, старший викладач Володимир Литвинов.

Іван Бровко згодом напише: «Після майже дворічного безробіття, мені нарешті дозволили працювати у вищій школі і дали призначення на посаду доцента психології в Ніжинський педінститут. Це було в 1963 році. Українські національно-визвольні ідеї після розвінчання сталінщини стали швидко прогресувати. На їх основі в педінституті майже стихійно самоорганізувалася група національно свідомих викладачів».

Ось як згадувала про Івана Бенедиктовича його колега по кафедрі доцент Тамара Дмитрівна Пінчук: «Нас познайомив завідувач кафедри Микола Андріанович Ліскевич. Він завів красивого сорокарічного чоловіка і сказав: «Знайомтеся, товариші! Це Іван Бенедиктович Бровко, доцент з Києва, буде викладати у нас психологію». Іван Бенедиктович по-військовому схилив голову і посміхнувся. Ця посмішка зачарувала нас. Вона була відкрита і щира. У подальшому Бровко не раз дивував нас своїми енциклопедичними знаннями з літератури, історії, педагогіки. Його лекції, які мені поталанило відвідати, відзначалися глибиною змісту, вишуканістю мови і високою аргументованістю. Це був справжній український інтелігент».

Іван Бенедиктович доволі швидко й легко увійшов у педагогічний колектив. Можливо, тому, що значну частину його складали вчорашні воїни-фронтовики: майор М. А. Ліскевич, капітани Г. Г. Аврахов та І. П. Костенко, інші колеги. Міцна дружба на довгі роки поєднала Івана Бенедиктовича з деканом філологічного факультету, відомим українським методистом, кандидатом педагогічних наук Григорієм Герасимовичем Авраховим. У них було багато спільного: обидва офіцери-фронтовики, обидва вчені — методисти, об'єктом їхніх педагогічних досліджень стала українська література, а ще те, що вони палко і віддано любили Україну.

Саме Григорій Аврахов у жовтні 1965 року запросив до Ніжинського педінституту письменника Бориса Антоненка-Давидовича на вечір, присвячений обговоренню його книги «За ширмою». Той дав згоду.

Приїзд опального письменника не міг лишитися поза увагою КДБ. Зала Гоголівського корпусу була заповнена вшент, студенти сиділи на підлозі навіть у проходах та під сценою. Вечір розпочав декан факультету, він звернув увагу майбутніх учителів на одвічну проблему в літературі — залишити як є батьків і дітей, аргументуючи її переконливими прикладами з роману. Після декана слово взяла доцентка кафедри української літератури Леся Коцюба. Вона зарахувала роман «За ширмою» до кращих творів усієї післявоєнної літератури. Аналізуючи головні образи роману — лікаря Постоловського і його рідної тяжко хворої матері, викладачка сміливо заявила: «Сьогодні за ширмою історії лежить тяжкохвора і безпомічна наша мати Україна, очікуючи смерті, а її сини своєю байдужістю сприяють цьому». Зала сприйняла ці слова оплесками. Антоненко-Давидович був вражений таким глибоким прочитанням і розумінням твору молодого викладачкою. А між Лесею Коцюбою і Іваном Бровком склалися справжні дружні стосунки.

Улітку 1966 року Іван Бенедиктович привозить до Ніжина роздруківку праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Цей легально написаний молодим ученим лист до ЦК КПУ зазнав ніщивної критики з боку партійців, його автор був звинувачений у націоналізмі і наклепах на радянську дійсність, а сам текст заборонений. Так от, роздруківку саме цього твору і привіз Іван Бровко до Ніжина. По-знайомив Аврахова і Коцюбу. Лише ці двоє знали, хто насправді привіз цю працю в Ніжин. Після прочитання вирішили шукати шляхи для передачі цього документа за кордон. Згодом до цієї справи долучилися викладачі Дмитро Наливайко, Олександр Жомнір, Володимир Крутиус, Володимир Литвинов. Саме Олександр Жомнір, читаючи, зробив виправлення в тексті з якими твір помандрував за кордон і 1968 року був опублікований у Мюнхені, а згодом у Лондоні та Нью-Йорку. Праця Івана Дзюби була перекладена всіма провідними мовами світу і розповіла про справжній стан національної мови в Україні. Стався справжній ідеологічний вибух, і КДБ кинулося розслідувати.

Не буду переповідати історію передачі тексту за кордон, хто зацікавиться, може ознайомитися з цим у моїй книзі «Обриси на серці». Зазначу лише, особисто я і до цього часу вражений громадянським і людським подвигом своєї педагогині Лесі Йосипівни Коцюби. Коли у 1973 році КДБ вийшло на організаторів цієї справи, були арештовані і доправлені на Володимирську 33, Леся Коцюба та Григорій Аврахов, які добре розуміли, що вказувати на причетність Івана Бровка до рукопису аж ніяк не можна. Адже він допущений до державної таємниці, зв'язок із закордоном буде одразу перекваліфікований у «державну зраду», це вже зовсім інша стаття, а головне судитиме військовий трибунал, і це розстріл.

І Леся Коцюба взяла всю провину на себе. Справді громадянський подвиг жінки-патріотки! Але все це буде згодом, через роки.

Розкриваю останній листок «Особової справи». Особиста заява викладача І.Б. Бровка, датована 19 липня 1967 року. Читаю: «В зв'язку з тим, що я обраний за конкурсом і наказом зарахований на нову роботу, прошу Вашого розпорядження звільнити мене від обов'язків доцента кафедри педагогіки та психології ввіреного Вам інституту, Ів. Бровко». Зверху на заяві накладена резолюція ректора Василя Горбача: «Звільнити 22.07.67 р.». Так завершився ніжинський період у житті Івана Бенедиктовича Бровка.

Піймав себе на думці: «Як-то поталанило нашому сивочолому вузові, що серед його педагогів були такі викладачі як Іван Бенедиктович Бровко. Скільки юних сердець за ці роки перебування в Ніжині він запалив прометеївським вогнем любові до неньки — України. А як-то повезло Україні, що в неї вирости такі сини!».

Іван Бенедиктович Бровко — щаслива людина. Він дочекався омріяної незалежності. Доля відвела йому довгий вік і для боротьби, і для праці. Після Ніжина він тривалий час працював викладачем у Київському інституті культури, звідти й пішов на заслужений відпочинок (1975). Був співголовою Українського комітету «Гельсинкі-90», у складі його делегації виступав на засіданні Гельсинської Громадської Асамблеї у Празі в жовтні 1990 року.

Відійшов у вічність учений, воїн і патріот 22 січня 2009 року, відсвяткувавши свою дев'яносто четверту річницю земного життя. Його життєвий шлях зупинився у День Соборності України. Чи не символічно? А душа його відлетіла у вирій його мрій, у космос.

Джерела та література

1. Зберегти в собі людину... // Добром нагріте серце. До 90-річчя І.Б.Бровка / Харківська правозахисна група; ред. Василь Овсієнко. — Харків: Фоліо, 2005. — 136 с. (С.5-39).

2. Особова справа доцента Бровка І.Б.: архів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. — Ніжин. - 15 с.

Василь Овсієнко

Добром нагріте серце. До 80-річчя І. Б. Бровка

БРОВКО ІВАН БЕНЕДИКТОВИЧ (нар. 15.01.1915 р., с. Маячка Кобеляцького р-ну Полтавської обл. — пом. 22.01.2009, м. Київ).

З хліборобської, колись козацької, родини. Дід, Карпенко Федосій Кирилович, був учителем, мав рідкісну бібліотеку, за Центральної Ради очолював Кобеляцький повітовий уряд. Батько, Бенедикт Андрійович Бровка, служив на флоті у Владивостоці, 1928 р. повернувся додому, взявся господарювати на своїх 5 га землі, але коли розпочалася примусова колективізація, відмовився вступати в колгосп. У відповідь його господарство розграбували партійні «активісти». 1933 р. батько вирішив повернутися на флот, але по дорозі був затриманий ГПУ і відтоді пропав безвісти. Мати, Наталія Федосіївна Карпенко, мусила записатися в колгосп. Померла 1977 р. в Києві.

1930 р. Б. закінчив 7 класів у Маячці, вступив у Харківський медичний технікум, та за пів року був виключений як син середняка. 1931 р. вступив у педагогічний технікум у м. Червонограді на Харківщині. Та голодної осені 1932 р. мусив покинути навчання і повернутися додому.

У січні 1933 р. Б. призначений учителем семирічної школи в с. Рудки Царичанського р-ну. У травні 1933 р. на його уроці померла з голоду учениця Марійка Хайло. Це приголомшило 17-річного вчителя, він звинуватив владу в створенні штучного голоду, а директора школи Лебеда в смерті учениці. Увечері колега повідомив Б., що директор потелефонував у районне ГПУ про його поведінку. Того ж вечора Б. втік із с. Рудки додому.

Улітку 1933 р. Б. влаштувався вчителем української мови і літератури семирічної школи в с. Коханівка Сахновщанського р-ну на Харківщині. У травні 1934 р. порожні після голоду хати заселялися людьми зі Свердловської обл. На цій підставі школу почали переводити на російську мову викладання. Б. висловив незадоволення. Директор школи Легеза звільнив його з роботи, але в ГПУ не доніс. Б. влаштувався вчителем у с. Рай-Городок Слов'янського р-ну Сталінської обл.

1939 р. Б. заочно закінчив філологічний факультет Донецького інституту народної освіти в Луганську. Того ж року призваний у Червону

Армію. Служив у м. Коломна під Москвою, у полку важкої артилерії. Брав участь у «визвольному поході» на Західну Білорусію (Гродно) та в Західну Україну (Волинь). Узимку 1939-40 рр. полк брав участь у Фінській війні, зокрема, у прориві лінії Маннергейма.

У грудні 1939 р. Б. зарахований курсантом Московського вищого ракетно-артилерійського училища ім. Красіна. Улітку 1941 р. брав участь у боях під Оршею. У кінці 1941 та на початку 1942 рр. Б. в чині лейтенанта вже був командиром однієї з перших батарей гвардійських мінометних частин («Катюш»). З ними захищав Москву, брав Варшаву і Берлін. Був поранений і контужений. Має чотири бойові ордени: Червоної Зірки, Червоного Прапора, Вітчизняної війни I ступеня, Богдана Хмельницького, понад 10 медалей.

На початку січня 1945 р., під час Варшавського повстання, якому Радянська Армія не допомагала, начальник штабу третьої армійської групи гвардійських мінометних частин («Катюш») майор Б. у покинутому будинку в передмісті Варшави – Празі, де стояв штаб, виявив українську приватну бібліотеку. Бачачи, що Варшаву нищать німецькі бомбардувальники й артилерія, він зважився взяти кілька десятків українських книжок, які згодом привіз в Україну. Це були твори П.Куліша, М.Грушевського, С.Єфремова, С.Русової, Б.Грінченка, М.Возняка, М.Драгоманова, 16-томний «Кобзар» Т.Шевченка та ін.

Тоді ж у розмові з другом, полковником Георгієм Тюліним, начальником штабу «Катюш» Білоруського фронту, член ВКП(б) Б. різко негативно висловився про Сталіна. Тюлін вислухав і сказав: «Я іншої думки про Сталіна. Більше такої розмови між нами не повинно бути».

Сприяннями Г.Тюліна в травні 1945 р. Б. був включений у спеціальну групу «Постріл», яка вивчала і відновлювала трофейну німецьку ракету ФАУ в інституті RABE («Reaktische Bauen», м. Бляйхероде, Тюрінгія). Керував групою Сергій Корольов – видатний конструктор ракетно-космічної техніки. 18.10.1947 р. Б. як командир стартового дивізіону брав участь у запуску першої балістичної ракети з полігону Капустин Яр (Астраханської обл. РФ). Там на обеліску, спорудженому на честь події, поруч з іншими вибито ім'я майора Б.

1948 р. Б. вийшов у відставку і почав викладати «неперспективні» предмети – українську мову і літературу в Пущі-Водиці під Києвом. 1953 р. закінчив аспірантуру Науково-дослідного інституту педагогіки, викладав українську літературу в Київському університеті ім. Т.Шевченка. 1957 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: «Вивчення творчості Олеся Гончара в школі», тоді ж вийшла його однойменна книжка. Навесні 1960 р. доцент Б. одержав квартиру в Києві і мав готову до захисту докторську дисертацію на тему «Методика літератури (історія, теорія, нормативний курс)». Йому запропонували очолити кафедру педагогіки в Київському держуніверситеті, де він уже працював доцентом педагогіки.

Тим часом Б. підтримував дружні стосунки з шістдесятниками, насамперед з Євгеном Сверстюком, якого 1959 р. прихистив у своєму помешканні в Пущі-Водиці. КДБ таємно прослуховував їхні розмови, і

коли Б. на повідомлення про вбивство С.Бандери висловився: «Це вони, сволочі, вбили його», стеження посилювалося.

Виявилось, що доцент Б., читаючи студентам курс педагогіки, дозволяє собі цитувати не лише Маркса та Леніна, а й Грушевського; не лише Горького, а й Винниченка; суто педагогічні твердження аргументує і Макаренком, і Софією Русовою, а специфічні психологічні явища пояснює за Фрейдом. Його книжками, привезеними з Польщі, користуються шістдесятники, їх читають і студенти.

Навесні 1960 р. міністр вищої освіти Даденков послав Б. до Чернівців у складі комісії з перевірки роботи місцевого університету. Тим часом у нього вдома був проведений таємний обшук. Обшукали і його матір на вокзалі в Полтаві. Повернувшись із Чернівців, Б. був затриманий кагебістами в Києві, відвезений додому, де йому пред'явили ордер на обшук квартири. Усе найцінніше з книг, які збиралися протягом майже століття, спочатку дідом і батьком, за годину було перенесене в машину і відправлене разом з господарем у КДБ на Володимирську, 33. Там йому пред'явили стандартне звинувачення: «наклепи на ленінську національну політику та антирадянська діяльність». Майже тиждень тривали допити, погрози, обіцянки. Кульмінацією була зустріч з генералом Шульженком, заступником голови республіканського КДБ: «Скажіть, як ви дійшли до того, що стали на націоналістичний шлях?». Б. відповів: «Я йду шляхом, яким ішли мій дід, мій батько — це трудовий шлях українця». Генерал перебив: «Єдино правильний шлях — це ленінський шлях, і ви як комуніст повинні знати це! Якщо ви не опам'ятаєтесь, то на тому шляху вам погано буде». Як сказав генерал, арешту Б. уник лише завдяки заступництву московських друзів у галузі космонавтики, які вже поставали генералами і міністрами.

Того дня, 30.05 1960 р., Б. відпустили додому, а назавтра його викликали в університет на засідання партбюро. Секретар партбюро винуватив Б., що на лекціях дозволяв собі цитувати, як він висловився, «злейшого врага українського народу Грушевського» і запропонував виключити Б. з КПРС та звільнити з роботи. Колеги одностайно проголосували «за» і розбіглися, як миші. Вигнаний, принижений, затаврований, Б. вийшов з університету. У парку Т.Шевченка до нього підійшов юнак, обняв і сказав: «Іване Бенедиктовичу, тримайтеся, ми вас любимо, спасибі вам за все те добре, що ви нам подарували». Це був студент, поет Володимир Підпалій.

Назавтра, 31.05. 1960, Б. покликав до себе Борис Антоненко-Давидович. Відбулася розмова про переслідування української інтелігенції (декана факультету журналістики доцента Матвія Шестопала, професора хімії Андрія Голуба, професора математики Остапа Парасюка). Після цієї зустрічі вони підтримували дружні взаємини. Так, Б. возив своєю машиною Б. Антоненка-Давидовича та скульптора й етнографа Івана Гончара в Полтаву, на Сорочинський ярмарок, у Старі Санжари, в Умань до Надії Суровцової, у Канів на могилу Тараса Шевченка. 8.08 1969 р., на 150-річчя П.Куліша, Б. з Б. Антоненко-Давидовичем їздили у Мотронівку,

Батурин. У березні 1980 Б. познайомився в помешканні Б. Антоненка-Давидовича з В. Стусом, ще раніше – з Гелієм Снегірьовим.

Після майже дворічного безробіття, 1962 р., Б. дозволили працювати на посаді доцента психології Ніжинського педінституту. Це він привіз у Ніжин працю І. Дзуби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», звідки її проф. Григорій Аврахов передав Миколі Мушинці в Братиславу, а той був з нею заарештований.

З 1972 р. Б. – проректор Київського інституту культури. 1975 р. вийшов на пенсію. Підтримував дружні стосунки з родинами політв'язнів, збирав кошти на підтримку політв'язнів та їхніх родин.

1989 р. Оксана Мешко залучила Б. до роботи у створеному 16.06. Українському комітеті «Гельсінкі-90», був його співголовою. У жовтні 1990 р. у складі делегації УКГ-90 брав участь у роботі Гельсінкської Громадянської Асамблеї в Празі.

Автор праць з педагогіки, літературознавства, книжки про С. Корольова «Космос бідний без поетів», численних статей та інтерв'ю. Виступає як лектор і пропагандист знань про становлення космонавтики, з історії правозахисного руху. Нагороджений медалями ім. Ю.В. Кондратюка, ім. С.П. Корольова, знаком «Ветеран космонавтики Росії», почесний громадянин Новосанжарщини.

Його книжка «Добром нагріте серце», фільм кінорежисера Олександра Рябокриса «Іван Бровко. Уроки історичної правди» залишають нам правдиве його свідчення про голодомор, про війну, про участь українців у справі освоєння космосу, а найважливіше – світлий образ справжнього українського інтелігента Івана Бенедиктовича Бровка.

Бібліографія:

I.

Бровко І.Б. Вивчення творчості Олеся Гончара в школі. – К.: Радянська школа, 1957. – 120 с.

Бровко І.Б., Коцюбинська М.Х., Сидоренко Г.К. Аналіз літературного твору. Посібник для вчителів. – К.: Радянська школа, 1959. – 68 с.

Бровко І.Б. Космос беден без поэтов... – К.: О-во «Знание» УССР, 1986. – 46 С.

II.

Добром нагріте серце. До 80-річчя Івана Бенедиктовича Бровка. Упорядник В.Овсієнко. – К.: Українська Республіканська партія, 1995. – 64 с.

Каплий Светлана. Иван Бровко, с которого начинается космос / Всеукраинские ведомости. – 1998, № 34 (928). – 21 февраля. – С. 6-7.

Бобрищев Костянтин. Иван Бровко // Бобрищев Костянтин. Отчий край. – Полтава: Дивосвіт, 2002. – С. 74-83.

Василяшко Василь. Увічнений і гнаний // Київ. – 2004. – Ч. 4-5. – С.134-138.

Сверстюк Євген. Ми вибирали життя (Інтерв'ю 1995 – 1999 р.) // Богуміла Бердиховська, Оля Гнатюк. Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 66-71.

Шудря М.А. Бровко Іван Бенедиктович. – Енциклопедія сучасної України. Т. 3. – Київ, 2004. – С. 470.

Добром нагріте серце. До 90-річчя І.Б.Бровка / Харківська правозахисна група; худ.-оформлювач Б.Захаров, ред. В.Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2005. – 136 с. фотоіл. (З його інтерв'ю «Зберегти в собі людину...», с. 3 – 39);

Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина 1. – Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. – С. 82-86. <http://archive.khpg.org/index.php?id=1120945936&w>.

Рух опору в Україні: 1960 – 1990. Енциклопедичний довідник / Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 89-90; 2-е вид.: 2012 р., – С. 99-100.

Василь Овсієнко. Харківська правозахисна група. 8.02.2005. Останнє прочитання 2.08.2016.

Опубліковано:

Зберегти в собі людину... // Добром нагріте серце. До 90-річчя І.Б. Бровка / Харківська правозахисна група; ред. Василь Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2005. – 136 с. (С.5-39).

Електронний ресурс [дата звернення 18.03.2021]: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1120945936>

Григорій Аврахов

Сповідне слово про Івана Дзюбу

Публікації протестного трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в грудні 2003 р. виповнилося 35!

Акт підписання автором листа на ім'я першого секретаря ЦК Комуністичної партії України П. Ю. Шелеста відбувся раніше: у грудні 1965 р. Відтоді свідоме, патріотично налаштоване українство мало змогу потаємно читати трактат у численних машинописних копіях, ба, навіть списках.

Про ці знакові явлення активного спротиву системі зла нині воліють не згадувати. Мовби такого дійства політичної, а не тільки наукової значимості геть не було. Коли в літі 2001 р. заходило на ювелійні пошанування сімдесятиріччя Івана Михайловича Дзюби, я почувався до обов'язку виповісти своє аргументоване бачення найбільшого подвижницького чину ювілянта. Сподівався, що «Слово і Час», яке першим звідомило либонь усі реалії першопублікації трактату (1993. — Ч. 2), запросить, з-поміж інших, і мене до віншувань. Проте цього не сталося.

Піддавшись загалом не властивій мені гордині, самоініціативно текст не подав. Знічев'я втратив майже реальну можливість сказати те, чого, окрім мене, ніхто не знає, не зважиться оприявити відверто, без страхопудливих оглядань на мінливі ситуації сьогодення.

Підкорегувавши деякі незначні деталі тексту, наважуюсь, спокутуючи прогріх, подати Слово про Івана Дзюбу бодай запізно.

На питання, ким був, як прописався в моєму житті Іван Дзюба, скажу таке. Для стражденної України він постав знаковою особистістю: під багатьма поглядами та мінливими оцінками. На крутих поворотах визвольних змагань діяв послідовно самозречено. На всю інтелектуальну потугу першопроходця.

Непіддатливий сміливий талант молодого радикаліста завважив я ще задовго перед прочитанням трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Особливе враження справила його перша книга «"Звичайна людина" чи міщанин?» (1959), рясні публікації в «Літературній газеті», надто ж — розлога, на три «подачі», дошкульно гостра критика вбогого примітивізму: «Як у нас пишуть?».

Сьогодні загарні постмодерністи (нібито «наші», але чужинці) самопевно присвоїли собі першину критичного несприйняття «хуторянщини», суцільне ворохобство їхнє стосовно «перетрушувань» мовбито давно зужитих ветхостей. Про початки наступу на графоманів не такої вже й далекої історії вардякуни-пересмішники воліють не згадувати. Адже мовиться про концептуально відмінні, різноспрямовані чинності. Якщо дошкільні кпини І. Дзюби, інших шістдесятників робилися в ім'я оздоровлення, поступального розвитку нашого письменства, то знущальне паплюження всього українського постмодерністами – злонамірне й лихе: зрубати всю нашу достойність під самий корінь.

«Крамольний» і трактат, який уже почав обростати різними чутками, я перечитував із захопленням і розумінням. Такого оприявлення казуїстики прогнилої системи підло маскованого колоніалізму (під червонозоряним камувляжем) ми ще не бачили. І як же добре було б, подумалося, якнайшвидше озвучити документ на цілу Європу.

Сказано – зроблено.

Під керівництвом доцента Ніжинського педінституту Лесі Коцюби запрацювала конспіративна група довірених. Мені належало вручити «сюрпризу коробочку» з фотокопійним текстом за призначенням. І я зробив (мусив зробити, попри усвідомлення ризику), як це було умовлено поміж Києвом та Ніжином.

Коли ж об'єднання зусиллями советським та чехо-словацьким кагебістам удалося простежити проходження трактату, першим і святоблким покляттям з-поміж нас було довести непричетність. І.Дзюби до передачі писаного ним документа «за бугор». І я, і Леся Йосипівна ревно обстоювали цю версію, так і не давши слідству нав'язати Іванові Михайловичу ще одну, найтяжчу з «провин». На допитах твердив одне й теж: з Іваном Дзюбою ніде не зустрічався. Передачу скоїли з власної ініціативи, без підказок із чийогось боку.

Вдалося начисто спростувати зізнання самого І.Дзюби, ніби ми стрічалися з ним у видавництві «Дніпро». Та так доказово й переконливо мовив, що вже заплановану «очну ставку» було скасовано. Іван Михайлович визнав мою правоту. Адже бачив мене лиш один раз, коли я голосно й рішуче протестував проти підступної спроби видавців підмінити в редагованім мною ювілейнім двотомнику Лесі Українки «Оргію» на «Осінню казку». (Про «Бояриню» тоді й згадують не сміли).

Дорого заплатили відчайдухи за свою одвагу! Лесі Йосипівні це коштувало життя. Тяжко потерпів головний призвідець першопублікації трактату Павло Мурашко, який доручив допровадження фотокопійного тексту до Мюхнена, де й з'явився першодрук. А не в Лондоні, як повторюючи за давненою помилку УЛЕ (т. 2. – К., 1990. – С. 55), стверджує Г. Сивокінь. Нинішні славославці академіка Дзюби так і не зважилися бодай глянути й потримати в руках найкрамольнішу антисавентчину. Ще й сьогодні майже не згадується саморозп'яття – на захист тяжко zagrożеного Дзюби – Геніального Миколи Лукаша. А скільки патріотично налаштованих людей скарано тільки за читання та переховування копійного тексту «Інтернаціоналізму чи русифікації?». Ніхто того не дослідив, не призібрав

документальних свідчень: на взірєць книжки Віталія Коваля «Собор» і навколо собору» (Київ, 1989). Хоч можна сміливо стверджувати, що майже загальнонародний захист Олеса Гончара змобілізований був громадянським пробудженням на ґрунті трактату І. Дзюби. Належить сказати (і це буде проголошено бодай запізно), що патріотична українськість вигулькнула у світі, стала до оборони свого державницького єства саме з появою трактату Івана Дзюби — маніфесту епохальної значимості.

Сьогодні, спогадуючи двадцятилітні жорстокості моїх баніцій, подовжених у зм'якшенім варіанті — допоки опрігся Брежнєв, молитовно тверджу єдине: добре, що скоївся гуртовий чин. Хтось мусив це робити, жертвуючи собою. Що ж до самого Дзюби, то він, здолавши тяжкі тортури, перевершив найсміливіші сподівання наші. Зійшов світилом астральної потуги над Україною, яка вдержавлюється так болісно й тяжко.

А недодбалий політолог Г. Касьянов, не перечитавши навіть частки доконечне потрібних джерел, де всі (чи майже всі) реалії просвітлено, ще й по сьогодні безпорадно шукає «когось», «десь», «якось» причетного до перепровадження трактату «за бугор». Та гірше того: силкується применшити факт епохального явлення політичного життя шістдесятних років, видати його яко «прохідне», малосуттєве дійство.

І це в річищі понижень героїчного чину, добропам'яті про знакове подвижжя інтелектуального велета. У химеристій, густо притравленій чорним лукавством енциклопедії «Українська мова» (К., 2000) про харизматичний трактат немає й згадки. Не представлене й саме чорнозло «русифікація». Зате «інтернаціоналізм» щедро прописано у стилі маразматичних сенсетивів Брежнєва про блага «остаточної перемоги соціалізму» в імперії зла. Хоча при животіючому генсеку явно означилися рецесії близького й невідворотного краху вавилонської вежі. Енциклопедія тараненківського штибу «не помітила» русифікації, що епідемічно лютує по сьогодні: мовби такого не існувало зовсім. А жваві українські достойники, бачиться, не насмілюються протидіяти злу, як одважувався на те за незрівнянно ризикованіших обставин Іван Дзюба. Тим навіженіше сатаніють ностальгуючі последиші колоніального ярма.

Сталося так, що Іван Дзюба авторизував текст першодруку «Інтернаціоналізму чи русифікації?» сукупливо з коректурними вкрапленнями спочатку О. Жомніра, а потім — П. Мурашка — неспростовних свідчень, що саме цей текст був першодруком. Тим часом Микола Лисенко, першовідкривач правди стосовно кривавих трагедій Биківнянського лісу, дбайливо береже машинопис трактату із власноручними правками І. Дзюби. Убереглися, мабуть, й інші копії, що їм би стояти на почесному місці музею правдомовної історії наших визвольних змагань. Геть потіснивши або й вимітливши плюгаві писання лакействующих толочок у супрязі з чужостороннім алексеєвим, шамотистами, маланчуковами etc.

Опубліковано:

Аврахов Г. Сповідне слово про Івана Дзюбу / Г. Аврахов. — Слово і Час. — 2004. — № 2. — С. 70–72.

Микола Мушинка

Взаємозв'язки Івана Чендея з українцями Словаччини та мої стосунки з ним

Голова Закарпатської організації Національної спілки письменників України Василь Густі про найвизначнішого письменника Закарпаття післявоєнного періоду написав: «Івана Михайловича Чендея моє покоління між собою величало патріархом. Він був таким насправді і зовнішністю, і манерами, і своїм внутрішнім світом, зрештою, і значенням для української літератури, а тим більше — для духовності нашого краю» [5].

Літературознавець Олена Рудловчак свого земляка охарактеризувала коротко: «Чендей — це крапля крові Закарпаття, це зірка нашого інтелектуального світу» [12, с. 4 обкладинки]. А голова Спілки українських письменників Словаччини Іван Яцканин (він же головний і єдиний редактор журналів «Дукля» та «Веселка») на питання журналіста Олександра Гавроша «Кого любите читати із закарпатських письменників?», не задумуючись, відповів: «Івана Чендея. Його твори мені дуже близькі — і не лише тому, що я особисто знався з Іваном Чендеєм. Він, до речі, близький не лише мені, а всім українцям Словаччини. Адже у своїх творах порушував наболілі питання, що торкаються й нашого життя» [3].

Та, мабуть, найвлучнішу характеристику й оцінку літературної творчості та громадської мужності І. Чендея дав його молодший побратим — лауреат національної премії ім. Т.Г. Шевченка Петро Скунць: «Іван Чендей уже належить до української класики радянського періоду. А чи був письменник соціалістичним реалістом? У багатьох творах — без сумніву. Це виявлялося насамперед у його підході до явищ життя із так званих класових позицій. У чому полягала ця класовість? А в тому, щоб дивитися на світ із позицій селянина-закарпатця, окраденого у своїй долі. Чи служив він комуністичній владі? Він віддавав їй належне за те, що дала нашому простолюдину доступ до освіти, урівняла в його правах (фактично — у безправ'ї) з іншими. Та на позиції пролетаря, котрому нічого втрачати, крім кайданів, письменник так і не перейшов» [12, с. 114].

Такі оцінки та характеристики класику новітньої закарпатоукраїнської літератури дав би і я та десятки моїх земляків — русинів-українців Пряшівщини, які знали Івана Михайловича особисто або читали його твори. Чим заслужив собі цей письменник таке визнання? На це питання

я постараюся відповісти на основі особистих контактів з ним та на підставі його листування зі мною.

З Іваном Михайловичем мене пов'язувало кілька спільних біографічних моментів, незважаючи на те, що він був майже на цілу генерацію старший за мене:

- ми походили з багатодітних селянських сімей і з дитинства були привчені до важкої фізичної праці;

- ми ходили до російськомовних початкових та середніх шкіл, вважали себе росіянами («руськими»), а потім під впливом реальних фактів та творів Т. Шевченка зрозуміли, що ми відносимося до української нації;

- ми повірили в ідеали соціалізму та комунізму і, розчарувавшись у цих ідеалах, стали політичними дисидентами;

- ми з переконанням вступили в комуністичну партію, були з неї виключені, зазнали політичних репресій, були на багато років вилучені з культурно-громадського життя та врешті-решт дочекалися реабілітації;

- ми любили чергувати душевну працю з фізичною, в якій знаходили внутрішнє задоволення.

- ми в сімейному та громадському житті були «твердого характеру» й не визнавали компромісів із сумлінням.

- ми одружилися в молодому віці (23 роки), мали по троє дітей та добрих дружин.

- ми — патріоти України.

З українськими юнаками із Пряшівщини Іван Чендей зустрічався ще навчаючись у Хустській гімназії (1935–1944). Від них він довідувався про життя найзахіднішої галузки українського народу. Правда, він тоді стояв на русофільських позиціях і, на відміну від хустських студентів української орієнтації, які в березні 1939 р. загинули на Красному полі, обороняючи Карпатську Україну від угорських загарбників [с. 5–16], безпосередньої участі в цих подіях не брав.

Як працівник газети «Закарпатська правда» (з березня 1945 до 1955 року) І. Чендей на її сторінках час від часу писав і про українців Словаччини. І. Чендей щиро привітав заснування Гуртка українських письменників при Словацькій секції Союзу чехословацьких письменників 1953 р. з її друкованим органом — альманахом «Дукля». Засновники цього альманаху Іван Мацинський, Федір Лазорик, Василь Зозуляк, Михайло Питель, Юрко Боролич, Федір Іванчов, Олена Рудловчак та інші — стали його друзями. Останні троє були його земляками із Закарпатської України, яких він знав ще із довоєнного періоду. У 1958 р. він брав участь у зустрічах письменників Чехословаччини та України, що відбулися в Ужгороді та Пряшеві і стали початком офіційних стосунків. Про ці зустрічі він написав статтю під промовистою назвою «Нашій дружбі квітнуть!» [29, с. 85–89].

У 1962 р. на сторінках «Дуклі» з'явилася перша новела Івана Чендея «На заробіток» [30], у ній описано відхід закарпатських українців на заробіток у Чехію в міжвоєнний період. З того часу твори І. Чендея та рецензії на його книжки з'являлися на сторінках української преси Словаччини частіше.

Будучи головою Закарпатської організації Спілки письменників України, І. Чендей розробив цілу програму співпраці між його організацією і Українською секцією Спілки чехословацьких письменників, яку затвердила Президія Спілки письменників України в Києві. У виступі на 5 з'їзді письменників України 1966 р. він критикував не лише хижацьке нищення лісів та руйнування архітектурних пам'яток Закарпатської України, але й невиконання плану співпраці з письменниками Пряшівщини.

Маловідомою є участь І. Чендея у переправі на Захід рукопису праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Як людина, причетна до цієї справи, я подам про неї свою точку зору.

У 1964–1965 рр. я був аспірантом Київського державного університету і в перші ж дні, розчарований загальною русифікацією, зав'язав стосунки з інакодумцями, за якими пізніше закріпилася назва «шістдесятники» (І. Дзюба, І. Світличний, Н. Світлична, Лесь Танюк, І. М. Гончар, Д. Павличко, І. Драч, З. Антонюк, Н. та В. Підпалій, В. Лучук та інші). Я постачав їх «демократичною» літературою соціалістичної Чехословаччини (яка на відміну від літератури західних країн в Україні не підлягала забороні), вони мене – «самвидавом», який я вивозив з України за кордон. Дещо з цього було опубліковано у пряшівській українській пресі, дещо відправлялося на Захід [14, с. 56].

5 грудня 1965 р. І. Дзюба передав мені копію свого 143-сторінкового листа про порушення «ленінських норм національної політики в Україні» (без назви), адресованого Першому секретареві ЦК КПУ П. Ю. Шелесту та Голові Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицькому. Органи КДБ в той час вже уважно стежили за кожним моїм кроком, знали, що я везу цей документ за кордон, і на митниці в Чопі 13 грудня 1965 р. мене затримали, забрали заборонений рукопис разом з іншими матеріалами «самвидаву»¹ і кілька днів допитували в Ужгороді. В останні три дні в допитах брали участь і двоє високих посадовців чехословацької Державної безпеки (StB), які на виклик КДБ прилетіли з Праги. Потім мене, нарешті, відпустили додому².

Через нецілих пів року – 30 травня 1966 р. рукопис Івана Дзюби все ж таки в Чехословаччину потрапив саме за посередництва І. Чендея. А сталося це так:

Наприкінці травня 1966 р. в Івана Михайловича гостював його друг Григорій Аврахов, декан філологічного факультету Ніжинського педагогічного інституту³, який прибув в Ужгород на Міжнародну наукову конференцію «Про розвиток української новели». Він привіз із собою одну з численних машинописних копій праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», що вже масово кружляли в українському «самвидаві». На конференцію прибув і пряшівський літературознавець Юрій Бача. І. Чендей познайомив його з Авраховом, той на його квартирі передав Ю. Бачі рукопис І. Дзюби, який він без перешкод перевіз до Пряшева і подбав про його переправу на Захід [11]. Праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» з'явилася в Мюнхені в 1968 р. [6].

Приблизно тоді ж Іван Чендей потрапив у глибоку неласку радянських органів. Після довгих і жорстоких цькувань його в липні 1969 р. виключили

із Комуністичної партії СРСР, розгорнули нечувану кампанію, спрямовану на дискредитацію його імені, зняли з видавничих планів його книги, верстки вже готових до друку книжок знищили та майже на десять років заборонили друкуватися.

Формальним приводом переслідувань І. Чендея була повість «Іван» зі збірки «Березневий сніг» [31], у якій він зобразив сільського священника позитивним героєм — охоронцем сакральної архітектури та традицій предків, а комуністичних діячів — кар'єристами та бюрократами. На мою думку, справжньою причиною цькувань проти І. Чендея була його причетність до передачі на Захід праці І. Дзюби. Подібна доля спіткала і Г. Аврахова. Його звільнили з посади декана, заборонили викладати та друкуватися, знявши з друку вже набрані його праці⁴.

Правда, тоді КДБ ще не мав конкретних доказів причетності І. Чендея до передачі на Захід праці І. Дзюби і покарав його за іншу «провину». Це питання вплигло на поверхню лише в 1972 р., коли один з учасників судового процесу передавання на Захід «самвидаву» Юрій Бача, побоюючись, що його звинуватять у керівництві групою колишніх своїх студентів, яка передавала на Захід «Український вісник» (П. Мурашко, П. Гроцький та Г. Коцур), до якої він зовсім не був причетний, з власної ініціативи (що в протоколі допиту виразно зазначено) розповів слідчим органам, як він у 1966 р. за допомогою І. Чендея переправив на Захід працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». За це «щиросерде зізнання» його було засуджено на чотири роки тюрми. Через один рік його було звільнено. Постраждали й інші учасники судових процесів у Чехословаччині та Україні. У спогадах Ю. Бачі «Іван Чендей у моєму житті» [2] «щиросердечне зізнання» немає про це найменшої згадки⁵.

І. Чендей міг про все це і не знати, бо ні органи чехословацької, ні радянської безпеки цю справу не розголошували, а суворо засекречені архіви обох країн були розсекречені лише після падіння комунізму. В умовах незалежної України розповіли про цю справу її головні учасники — Григорій Аврахов та Іван Бровко, в колишній Чехословаччині — Павло Мурашко та Петро Гроцький.

Політичні репресії проти І. Чендея збіглися з його особистою трагедією. Саме тоді — в січні 1968 р. — у автомобільній аварії загинув його 19-річний син Мирослав, на якого батько покладав великі надії. Щоб хоч трохи відволіктися від великого горя, подружжя Чендейів на кілька днів приїхало у Пряшів, а звідти — в Західну Чехію [2, с. 47].

Отже, Івана Чендея після 1968 р. на кілька років було вилучено із літературного та громадського життя. Валентина Гончар у вступі до збірки листів І. Чендея до О. Гончара про це пише: «Івана Чендея «сильні світу сього» виключили з партії, позбавили роботи, створили навколо нього задушливу атмосферу підозр і недовіри. Лише у дев'яностих роках Закарпаття на повний голос почало вітати свого письменника, у чиїх творах — історія краю, його моральні духовні координати» [4].

На початку 1969 р., коли цькування закарпатської влади проти І. Чендея досягло апогею, пряшівська «Дукля» опублікувала його статтю

про поетичну творчість Петра Скунця під назвою «Молодості золота пора» [32]. Це був передрук статті з газети «Молодь Закарпаття» 1967 р., у якій патріарх закарпатоукраїнської літератури дав таку оцінку своєму молодшому колезі: «Петро Скунець належить до тих літераторів, які від книжки до книжки заявляють про себе вагомніше з більшою силою таланту, про котрих думають, що в початківцях вони і не ходили, а прийшли відразу в літературу з своїм талантом, своїм словом, своєю самобутністю. Це прекрасно!» [32, с. 32]. На підтвердження цих слів І. Чендей опублікував добірку віршів поета із його збірок «Сонце в росі» (1961), «Верховинська пісня» (1962), «Полюс землі» (1964) та «Погляд» (1967) [32, с. 33-36].

У 1970 р. від імені Асоціації українців Словаччини я запросив І. Чендея на конференцію, присвячену 100-річчю від дня народження Володимира Гнатюка, яка мала відбутися в травні 1971 року. Конференцію з наказу партійних органів за два тижні перед її запланованим відкриттям було скасовано [14, с. 76-77].

У тому ж 1972 р. на сторінках «Дуклі» було опубліковано алегоричне оповідання «Лиска», своєрідна автобіографія старої кобили Лиски, яка все життя тяжко, але чесно працювала, змінюючи господарів. Її на фронті побувала, і пораненою була. Та врешті-решт потрапила до цигана, який немилосердно знущався з неї, а коли переконався, що вона вже йому не потрібна — відрубав їй хвоста, щоб вимінити його у старого щіткаря на горілку. Лиска випадково потрапила до свого першого господаря, якому колись найкраще служила, але той відцурався від неї. Циган вивів Лиску на полонину й залишив її там на розтерзання вовкам.

В оповіданні легко простежується аналогія із життям простої людини, а до певної міри і з біографією І. Чендея, який своїми творами приніс велику користь людям. Та його, замість подяки, з клеймом «ворога народу» (відрубаним хвостом) залишили «на розтерзання вовкам».

Оповідання все ж закінчується оптимістично — стара вовчиця, переконавшись, що не здужає Лиску, залишила її і попелася за перевал. «Нині в житті вже нічого страшного для мене бути не може — міркує Лиска — добре так, як є. На волі відпасемося, відмолоднемо, сила до нас прийде, а тоді знову до плуга! А тоді знову в зелену весну!.. — на радісах Лиска заіржала й високо зіпнула голову... Лиска припала скубати зелену траву» [33, с. 20]. Із надією на краще життя на волі й І. Чендей приймав життєві удари.

Наступне оповідання І. Чендея «Рукавичка» з'явилося на сторінках «Дуклі» лише в 1978 р. [34]. Ї воно має автобіографічний характер. У ньому автор повернувся до свого раннього дитинства, до студентських років, описавши життя свого земляка Петра Ілліча, який, не маючи лівої руки, користувався лише однією рукавичкою, а другу подарував автору. І. Чендей нею дуже дорожив.

У тому ж номері «Дуклі» була опублікована обширна розвідка закарпатського літературознавця Василя Попа «Відтворюючи образ сучасника» з підназвою «Тема соціалістичного способу життя у творчості письменників Закарпаття» [34]. У ній є і кілька абзаців, присвячених творчості І. Чендея, переважно аналізу його книг «Птахи полишають гнізда» та «Свалявські зустрічі» [20].

Навіть під час вимушеного екзилу І. Чендей не перестав цікавитися Пряшівщиною, незважаючи на те, що майже всі тутешні офіційні представники наукових, педагогічних, літературних, культурно-громадських установ та організацій припинили з ним взаємини. Ясна річ, що ім'я І. Чендея ніде, в тому числі і на Пряшівщині, не сміло з'являтися в засобах масової інформації, та час від часу воно все ж таки «проскакувало».

Незважаючи на своє становище, І. Чендей підтримував інтенсивні письмові зв'язки майже зі всіма пряшівськими «інакодумцями», які, подібно як і він, за свої політичні погляди були вилучені з культурно-громадського життя: Юрієм Бачею, Іваном Мацинським, Михайлом Шмайдою, Євою Бісс, Іваном Грицем-Дудю, Оленою Рудловчак, Василем Дацеєм та іншими. Тісні контакти він підтримував з празькими «інакодумцями», зокрема з Володимиром Лібовицьким та Орестом Зілінським; у Братиславі – з Василем Гренджею-Донським та Юрієм Шерегієм.

Якби листування з цими людьми зібрати в одне ціле й видати друком (а це конче треба зробити!), це була б об'ємна книжка – свідоцтво про благородну душу Івана Чендея, який, будучи сам репресованим, підбадьорював таких же репресованих своїх колег в «братній» Чехословаччині. У червні 1980 р. І. Чендей приїхав на Свято культури у Свидник. При цій нагоді побував і в Пряшеві та завітав до мене. Велике враження на нього справила моя бібліотека та архів, але ще більше – відвідини мого робочого місця – великої кочегарки, яка обслуговувала понад тисячу комунальних квартир, дитсадок тощо [43, 1. 7. 1980].

У тому ж 1980 р. у пряшівському щомісячнику «Дружно вперед» був опублікований уривок з книжки І. Чендея «Свалявські зустрічі» під назвою «Під одним небом на одній землі» [35]. Це його спогади про визволення Закарпаття Радянською армією 1944 р. та перші післявоєнні роки.

Із нагоди 60-річчя від дня народження І. Чендея на Пряшівщині про нього вийшла велика стаття вінницького літературознавця Михайла Стрельбицького, написана спеціально для «Дуклі» [26]. У її основі – аналіз та оцінка найвизначнішого, на думку автора, закарпатоукраїнського літературного твору – роману «Птахи полишають гнізда», який літературна критика негайно після його виходу в 1965 р. прийняла із захопленням⁶, навіть висунула цей твір на здобуття Шевченківської премії. А вже після 1967 р. (ще до виходу «Березневого снігу»)⁷ – понад п'ятнадцять років у радянській пресі про цей твір та інші твори І. Чендея не було майже жодної згадки. Цю мовчанку порушив М. Стрельбицький на сторінках «Дуклі», виконавчими редакторами якої тоді стали молоді журналісти Мирослав Ілюк та Марія Няхай.

М. Стрельбицький ставить роман І. Чендея в один ряд «з такими визначними явищами багатонаціональної радянської літератури останніх літ, як «Цар-риба» В. Астаф'єва, «Закон вічності» Н. Думбадзе, «І понад вік триває день» Ч. Айтматова, «Прощання з Мат'юрою» В. Распутіна та «Твоя зоря» Олеся Гончара» [26, с. 58]. Цю свою тезу він доводить численними фактами, торкаючись також інших творів І. Чендея. Наскільки мені відомо, ця стаття в Україні не передруковувалася.

До 65-річчя від дня народження І. Чендея у 1987 р. «Дукля» опублікувала обширний нарис Василя Попа «Закоріненість» [21] з фотографією ювіляра. Це була повна реабілітація письменника, хоч про його переслідування у статті нічого не сказано, а збірка оповідань «Березневий сніг», яка стала формальним приводом репресій проти нього, там не згадується.

Наступного 1988 р. в тій же «Дуклі» було опубліковане оповідання І. Чендея «Сосна і баба» [39], про мешканку міської комунальної квартири бабу Феню, яка без дозволу найняла чоловіка, щоб він зрубав на подвір'ї сосну, що кидала тінь на її грядки, і своєю дотепністю перехитрила і найнятого чоловіка, і агронома, і міське начальство. А за повалене дерево вторгувала стільки, що після плати пильщикаві та виплати штрафу мала хороший залишок.

У 1989 р. І. Чендей в черговий раз побував на Святі культури русинів-українців у Свиднику, яким був захоплений, і свої враження опублікував на сторінках «Закарпатської правди» [40].

До 70-річчя від дня народження І. Чендея у 1992 р. українська редакція Словацького радіо в Пряшеві транслювала його оповідання «Плуг». Радіопередача стала дуже популярною серед слухачів і мала кілька реприз.

У тому ж 1992 р. І. Чендей узяв участь у науковій конференції, присвяченій недожитому 70-літтю від дня народження Івана Мацинського у Пряшеві [27]. У своєму виступі він розповів про особисті стосунки з І. Мацинським, крім того, він дав інтерв'ю для радіо та зустрівся з пряшівськими друзями [27, с. 1]. На моїй квартирі ми у вузькому колі (О. Мишанич, М. Неврлий, Й. Шелепець, П. Гроцький та ін.) відзначили і його 70-річчя, що сприяло нашому зближенню.

* * *

У своєму рукописному архіві (досі не упорядкованому) я поки що знайшов 50 листів та дев'ять листівок Івана Чендея до мене від 1980 по 1996 рік. Правда, особисто ми були знайомі ще з початку 60-х років — з його відвідин Свята пісні і танцю українців Чехословаччини у Свиднику. Нас пов'язувало професійне зацікавлення фольклором. І. Чендей уже у 50-60-х роках мав за собою серію відомих мені фольклорних видань: «Скавав піп через пліт» (1958), «Сказки Верховины» (1959), «Казки Верховины» (1960), «Казки зелених гір» (1965) [28].

У 1964 р. в Києві на мене велике враження справив кінофільм Параджанова «Тіні забутих предків», знятий за сценарієм І. Чендея [14, с. 56]. Він також був добре обізнаний з моїми фольклористичними виданнями: «З українського фольклору Східної Словаччини» (1963), «З глибини віків» (1967), «Срібна роса» (1970) та, зокрема, «Науковий збірник Музею української культури у Свиднику» (1965-1970), що виходив під моєю редакцією [29].

Листи І. Чендея до мене повні емоцій, співчуття, людської доброти та й великого оптимізму. Коли розпочалося наше листування, я вже десять років був репресований⁸, а він після репресій щойно повертався до літератури.

Моральна підтримка

У часи, коли людина роками живе у вимушеній ізоляції від навколишнього середовища, коли навіть твої колишні «друзі» перестають здороватися з тобою, щоб не бути запідозреними у стосунках з «націоналістами» та «контрреволюціонерами», моральна підтримка з боку людини, яку ти вважаєш талановитою, розумною, чесною, непідкупною і принциповою у своїх поглядах, значить дуже багато. Іван Михайлович був для мене саме такою постаттю.

Уже в першому листі, написаному під впливом відвідин нашої хати, знайомства з моїми рукописними працями та фольклорними матеріалами на магнітних стрічках, він писав: «Не мені давати Вам оцінку — надто в науці фольклору я знаю мало, тим більше, далеко не все мені відоме з роботи Вашої безпосередньо (...). Певен, з часом все-все стане на своє місце, Ваші праці вільно підуть у друк, збагачуючи культуру й науку» (1. 7. 1980). Ця теза повторюється в багатьох інших листах: «Я певен, що нинішній стан мене, що Ви повноцінно, на повен зріст і на повну спроможність своїх дужих і світлих можливостей повернетеся до роботи в культурі, що ту саму кочегарку, яка нині дихає випарами мастил, пахне специфічним запахом і озивається невгавним, теж особливим і своєрідним, гомоном, будете згадувати, як згадують пройдений етап. Подібне повинно статися в ім'я правди, чесноти, справедливості» (19. 9. 1980).

Та І. Чендей не обмежувався лише вербальною моральною підтримкою в листах, але й вживав конкретні заходи, спрямовані на зміну мого становища. Наведу один приклад: 8 листопада 1980 р. біля його ужгородської хати, яка розташовується неподалік готелю обкому партії «Дружба», проходив голова Краєвого комітету Комуністичної партії Словаччини Ян Пірч у супроводі першого секретаря Закарпатського обкому КП УРСР Юрія Ільницького. І. Чендей якраз порався у своєму саду. Поздоровавшись з високопосадовцями, він запросив їх до себе, почастував домашнім вином і в дружній розмові запитав високого закордонного гостя: «Як Ви — найвищий представник компартії Східнословачького краю припустили, що у Вашому регіоні висококваліфіковані люди працюють в робітничих професіях?» «Такого не може бути», — заперечив він. — «А доктор філософії Микола Мушинка, кандидат наук, автор численних наукових праць? Він же майже десять років працює у вас пастухом колгоспної худоби та кочегаром!» — «Я це перевірю», — сказав і занотував у своєму нотатнику Я. Пірч. Як і слід було очікувати, він і пальцем не ворухнув у цій справі. Вітаючи його з Новим роком, Іван Михайлович нагадав йому про обіцянку. Через кілька тижнів завідділом з ідеології КК КПС Юрій Гамрак покликав мене на розмову, про результати якої я в листі від 18 березня 1981 р. детально поінформував Івана Чендея. Майже двохгодинна розмова із високим партійним функціонером закінчилася його висновком: «Ваша провина перед партією і народом настільки велика, що якби ми рекомендували Вас на роботу в духовній сфері або опублікували бодай одну вашу статтю, посипались би протести чесних членів нашого суспільства та рядових читачів преси. А ми на це не підемо».

Отже, спроба І. Чендея допомогти змінити мій «соціальний статус» не дала позитивних результатів, однак для мене сам факт, що найвизначніший закарпатоукраїнський письменник заступився за мене, був неабиякою моральною підтримкою, тим більше, що за майже два десятиліття мого переслідування ніхто із пряшівських «товаришів-комуністів», навіть мої колишні особисті друзі, не заступилися за мене. Навпаки, згідно з документами Інституту пам'яті народу, тридцять людей доносило на мене⁹.

Коли мене почали цькувати за статті про уявних «українських буржуазних націоналістів», публіковані на Заході, І. Чендей писав до мене:

«Не звертайте увагу, коли хтось на Вас кособочиться при тій оцінці, яку даєте окремим дослідницьким, чи просто літературним, явищам. Істина може бути тільки одна. А саме: Істина. Пільг, поступок, компромісів бути не може. Все тільки у повній мірі, єдині умови, при яких можна рухатися вперед» (15. 12. 1983).

На своє 50-річчя в лютому 1986 р., я запросив лише вузьке коло людей, між ними й Івана Михайловича, якому, як завжди, вислав офіційне запрошення, завірене чехословацькими органами, без якого він би не міг одержати чехословацьку в'їзну візу. Запрошенням він не зміг скористатися, бо саме тоді одружував сина Михайла. Та до мого 50-річчя, яке і в Україні, і на Пряшівщині проходило за повної мовчанки засобів масової інформації, І. Чендей написав мені зворушливого листа, у якому є й такі слова: «Прийшли до Вас Ваші славні 50, а я до Вас приходжу з щирими обіймами і щонайсердечнішими віншуваннями! Багато-багато я мав би Вам сказати при нагоді Вашого знаменитого піввіку! [...]. Знаю, що дорога Ваша в будівництві культури є зовсім-зовсім не легкою, навіть складною, коли не просто тяжкою. Але Ви і за цих умов не зневірилися, а віддаєте все наявне у Вас саме культурі, її будівництву. І за це Вам уклін глибокий! Ваша діяльність у фольклорі, в дослідженні минулого нашого, у збереженні скарбів, що належать народу, є гідною похвали високої, захоплення і наслідування. Ви належите тут до авторитетів беззастережних і безсумнівних, і це не тільки прекрасно, але й почесно, за це Вам хвала! [...]. Озиваючись до Вас з Ужгорода, я не можу не згадати наші розмови з Вами і про художника дивної долі Кулеця, і про незабутнього Володимира Лібовицького, і про видатного Новаківського, не кажучи уже про Дністрянського» [...]. Але ж як добре, що Ви є, що я Вас знаю, а знаючи Вас, не раз думаю: яким біднішим був би я, не знаючи Вас! І за все, за все Вам мої щирі обійми, мої найсердечніші поздоровлення і доброзичення!» (9. 2. 1986).

У жовтні 1987 р. Іван Михайлович черговий раз відвідав нашу хату і, як завжди, найбільше його цікавив мій архів, бібліотека, книги, видані за кордоном, та машинописні копії неопублікованих праць. Знов побував і на моєму робочому місці – в котельні. Після повернення додому він подякував за гостинність моїй дружині Магді. Свої враження від гостювання в нашій хаті він сформулював так: «Я щиро захоплений великою, подвижницькою

працею Миколи Івановича на ниві рідної культури. Немає сумніву в тому, що нині Микола Іванович є одною з найбільших індивідуальностей серед учених-етнографів, фольклористів у слов'янському світі. Шкода, що певні обставини не дають можливості виходити і приходити до людей з працями на рідній землі. Вірю, що мряки розсіються, що все-все проясниться і стане благодатнішим для більшої творчості, для повнішої можливості реалізувати свої сили. Це так необхідно! Адже кожна творча індивідуальність, кожен істинний розум з народу належать народу, і не тільки певному часу, але й вічності отій, у якій сам народ є вічним. Повернувся я додому збагаченим враженнями, емоціями» (26. 10. 1987).

У грудні 1989 р. мене повністю реабілітували, а в червні 1990 р. я після вісімнадцятих років повернувся на попереднє місце роботи. Отже, передбачення Івана Михайловича сповнились повністю. У листі від 24 липня 1990 р. він писав: «Щиро радий за вас, за Ваш нинішній статус. Радий, що Ви знову повернулись до улюбленої педагогічної роботи, що при цьому таки правда перемогла. Довго довелося ту правду виглядати й очікувати».

У 1989 р. мені нарешті дозволили друкуватися. Одну з перших статей я присвятив ювілею Олені Рудловчак. З нагоди цієї статті Іван Михайлович писав: «Вітаю Вас зі справді цікавим, докладно і мудро написаним й опублікованим у »НЖ« матеріалом про шановну Олену Михайлівну Рудловчак. Подібне реально засвідчує нову хвилю у ставленні до Вас на славній Пряшівщині тих самих, від кого завжди багато залежить у всілякій справі. У цьому бачу мудрість і благородство, бажання культурні сили збирати і консолідувати, давати можливість творчо реалізуватися кожній духовній силі. Що не казати, а та ж Пряшівщина чимало втратила, тримаючи в чорному затінку Вас, Юрка Бачу, не знаю ще кого...» (6. 2.1989).

Штрихи до автобіографії

І. Чендей у листах часто згадував про своє дитинство в Дубовому. Наприклад, коли я йому писав про свої мандри з дружиною і синами на «трабанті» по Чехословаччині, Польщі, Югославії, Румунії, він писав: «Особисто я не пам'ятаю з дитинства подібних родинних мандрівок, доріг взагалі. Та де там в моє дитинство було до мандрівок взагалі? Першою моєю дорогою за готари рідного села була дорога пішки з Дубового до Калин, з Калин до Ганич. В одну парну неділю одного літа – піп з села Дубового посилав своїми синами листа попові до Калин, піп в Калинах скористався хлопчиками-поштарями й переслав листа відповідно до села сусіднього, а я вже за кумпанію з поповими хлопчиками босоніж міряв порошану вулицю... Повернулися ми десь пізно увечері, ноги шалено боліли від перевтоми... Дубівська попададя за добру «працю» годувала синочків голубцями з солодкого перцю, отоді і я вперше тих голубців спробував... А відтак ще була дорога в інше сусіднє село з мамою. Батько важко нездужав, потрібна була мінеральна вода, от ми з мамою і вибралися пішки по воду десь аж за вісімдесят кілометрів... Мама несла в руках малу дочечку, а я

ніс пляшки в бесагах... Ще були дороги з моїм батьком у ліс, на заробітки, коли я вчився уже в гімназії... Але й це усе пам'ятається трепетно, з хвилюванням і щемливою, певно, вдячною радістю...» (19.9.1980)

Найбільшим авторитетом І. Чендея був батько — справжній патріарх роду — церковний дяк, народний філософ і неймовірний роботяга. Його образ І. Чендей відтворив у кількох своїх художніх творах. У власному житті Іван Михайлович рівнявся на батька. Пригадую, одного разу він з притаєною гордістю показував мені своє підсобне господарство: виноградник, фруктовий сад, грядки з «помідорами-чендеївками» та іншими овочами і майже завершений будинок. «Пару днів тому гостював у мене батько — казав він. — Йому, як нині Вам, я показав своє господарство. Оглянувши все це, він сказав мені лише одне речення: «Бачу, що не спиш, сину!»». Батькова похвала була для мене найвищим ступенем визнання.

Коли батько влітку 1987 р. помер, Іван Михайлович писав мені про нього: «Мій батько був більше, аніж талановитим. Не сумніваюся, що в червні торік великою родиною ми не просто хоронили батька, діда і прадіда (в небіжчика було 35 онуків і 36 правнуків від чотирьох синів і п'ятьох доньок), ми хоронили Генія, який усього в житті орав і косив, рубав ліс і бідував, добуваючи хліб в поті чола: співав на криласі і проповідував священне письмо, заповіді... Я стояв над ним і чув вікову кривду і несправедливість, певно, тому ще й ще я плакав тяжкими сльозами... Коли усе-все поспіль узяти, що залишалося у житті мені, аніж бути твердим, непоступливим, суворим в роботі над словом і тоді, коли рідне українське слово приходило до мене в розумінні граматики з великим запізненням — у двадцять чотири роки під час так званого пробного диктанту з нагоди вступу у республіканську школу (вірніше — курси) при ЦК КПУ я зробив аж сімнадцять орфографічних, синтаксичних помилок!.. І коли мої окремі рукописи уже в п'ятдесятих роках ішли в друкарню без передруку, було це також наслідком не тільки вродженого чуття рідної української мови, але й праці...» (12.2.1988).

На своє 70-річчя Іван Михайлович запросив мене до себе. Після урочистого святкування в Ужгороді ми троє — Чендей, Жулинський і я — поїхали в його рідне Дубове. Після гостини у дубівської рідні ми піднялися на його улюблену Ясенову, і день завершили урочистим вечором у місцевому будинку культури. День був повний незабутніх вражень, які я описав у газеті «Нове життя» [16], М. Жулинський — в «Новинах Закарпаття» та [7], а сам І. Чендей — у листі до мене [43, 1. 6. 1992].

На святкуванні 70-річчя І. Чендея в його рідному селі трапився прикрий випадок, про який ми не писали. Спускаючись з Ясенови, Іван Михайлович, щоб не спізнитися на урочистий вечір, вирішив не йти дорогою, а стрімкою стежкою, на якій посковзнувся і покотився у провалля. Ледве ми його підняли на ноги та завели до рідні в селі. І Жулинський і я просили його не йти на урочистий вечір у будинок культури. Та він і чути про це не хотів: «Там на мене чекають мої земляки, які зможуть прийняти мою неучасть як помсту за їх засудження мене 1969 року в тому ж будинку культури. А вони невинні; їх зманіпулювали». І він поїхав. І виступив у переповненому залі. Виступив блискуче.

До цієї пригоди він повернувся через три роки, вітаючи мене з 60-річчям: «Бачу Вас на Ясеніві в той день, коли ми громадкою на неї піднялися в травні 1992. Було незвичайно гарно, для мене особисто натужено і напружено. Тепер мурашка біжить по хребту, коли пригадаю отой Прекрутий спуск навпрошки, при якому я упав з ніг, звестися на ноги не міг. Саме там до раптового скону було дуже близько. Тільки всевишні сили дарували можливість таки на ноги звестися, відтак до племінниці Ольги дійти, в акціях на відзначення тезоіменитства участь взяти. Господи, яким я тоді вичерпаним був!..» (28.2.1996).

На перший погляд могло б здаватися, що Іван Чендей як першорядний письменник, голова Закарпатської організації Спілки письменників України, голова Українського фонду культури Закарпатської області та визначний громадський діяч мав усі можливості користуватися численними привілеями, що їх таким людям надавала радянська система: туристичними путівками за кордон, санаторіями, спецмагазинами тощо. Та він цими привілеями зовсім не користувався. За кордон зрідка їздив, здебільшого на приватні запрошення, а про перебування в санаторіях він писав: За життя всього один раз побував я на відпочинку в санаторії «Карпати», та й то, з примусу, після інфаркту. Тут проходив курс так званої реабілітації... доліковування» (22.1.1988).

Власна літературна творчість

Іван Чендей дуже радів, що після кількарічного замовчування його знову почали друкувати. У листі від 19 вересня 1980 р. він не без гордості писав, що до нього дзвонив сам директор київського видавництва «Дніпро» Олександр Бандура і просив підготувати до друку двотомник вибраних творів розміром 60 друкованих аркушів: «60 аркушів не так багато, — писав він, — але й не так мало. 60 аркушів дадуть мені змогу таки достойно прийти до читача при нагоді. Відберу для публікації тільки найкраще, сам же хотів би вірити, що читач сварити не буде».

24 грудня 1980 р. він повідомляв мене: «Нині вийшла моя нова книжка — маю на столі сигнальний екземпляр, ось-ось буде й тираж. «Кринична вода» — так називається моя нова збірка з однойменною повістю та шістьома оповіданнями — дарувала мені велику пригорщу радості».

Оцінюючи свій доробок за 1981 рік, він писав: «Найзнаменніше в 1981-ому, що могло бути і статися взагалі, це двотомник вибраних творів у видавництві «Дніпро». Нарешті все «утрясено», улагоджено. Двотомник зараз на вчитуванні у коректорів, ось-ось має потрапити в друкарню. А там справа уже за поліграфістами. Двотомник мав би бути вартісним: 22 новели, п'ять повістей, роман — такий підсумок. Мало це, чи багато? Коли говорити про вагу слова, про його мистецьку вартість, думати мені належить, що мало. Коли говорити про кількість зіпсутого паперу — багато. Та втішитися могу і тим, що, все-таки, дещо з творів витримає в нас і найсуворішу критику. А це, дорогий Миколо, уже щось!» (24.12.1981).

Та через пів року в одному з його листів читаємо: «Мав досить напружену працю з вчиткою верстки вибраного — набралось геть-геть за

тисячу сторінок, а за моєї прискіпливості з повільним читанням потрібен був досить таки тривалий час. Хвала Аллаху, все зроблено, верстка у видавництві, залишається чекати книги. Сподіваюся, книги будуть достойні і найбільш вимогливого читача. Багато вкладено до них не тільки енергії, але й серця» (30.6.1982).

У 1983 р. він дуже зрадів появі у серпневому номері «Дружби народів» повісті «Казка білого інею» (10.11.1983).

Наприкінці 1983 р. І. Чендей інтенсивно працював над закінченням роману «Далеке плавання». Щоб мати спокій для творчості, йому довелося втекти із Ужгорода до рідного Дубового (10.11.1983), та й там роман не вдалося закінчити. Перший варіант його не задовольнив, тому він вирішив створити другий варіант. «Другий варіант «Далекого плавання», — писав він, — іде зі скрипом, певно, і тому, бо я вже не молодий; більше усе виважується, обмірковується, хоч не на краще завжди й виходить. Було писав, як Господь клав на серце й розум, виходило більш-менш пристойно, а коли минув час й досвіду додалося, виходить не завше гаразд» (29.11.1983). Та й другий варіант його не задовольнив. Через п'ять років 10 листопада 1988 р. він писав мені: «На радість маю нині, саме нині, закінчив роботу, над доробкою роману «Далеке плавання». Цікава історія цього твору ще й тим, що нині аж третій варіант є тим текстом, котрий наважуся з чистим сумлінням подавати нашим «Карпатам» для публікації в наступному році».

У 1988 р. я написав рецензію на роман І. Чендея «Скрип колиски» і рукопис прислав йому для еventуального опублікування в пресі України, бо українська преса на Пряшівщині для мене була і надалі закритою. Він рецензію похвалив: «Зворушили Ви мене написанням про «Скрип колиски». Широ дякую [] Загальну характеристику роману Ви дали дуже точну, як і героїв розставили по своїх місцях також чітко» (12.2.1988). З приводу свого роману він написав мені найдовшого листа — шість сторінок машинопису А 4 — у якому є цікаві роздуми автора про твір, його героїв і працю над ним. «Скрип колиски», — писав він мені, — не тільки вийшов у світ, хоч із значним запізненням, — твір був готовий у 1982, але дістав не таку вже й малу відзнаку. Відзнака Головом почесна тим більше, коли сам я в житті звик скоріше до стусанів і синяків, геть-геть набідувався, навіть настраждався. Настраждався в літературі не тільки сам, не догоджаючи: настраждалася і моя родина. Дев'ять років вигнання після «Березневого снігу» — час, якого зовсім досить, аби літературна дорога одної людини на Землі і почалася, і закінчилася... Моє щастя в тому, що я за злигоднів не зневірився, не впадав у розпач, а постійно тямив: чепіги плуга тримати в руках мусиш ти, яким твердим не є ґрунт, як не тяжко тобі, як не дме в лице сікучий вітер... Я вистояв. І в цьому моє велике щастя» (12.2.1988).

На жаль, мою рецензію йому так і не вдалось опублікувати. А на початку 1989 р. він надіслав мені щойно видану книгу «Калина під снігом» з таким коментарем: «Не знаю, чи стане вона бодай малопримітною подією в літературному процесі республіки і Закарпаття, проте для мене вона є подією істинною. Жарти хіба побачити опублікованими речі, які з'явилися в «Березневому снігу» аж двадцять літ тому, а сам автор ніяк

не сподівався бачити їх живими в котрійсь з книжок. Зараз же і повість «Іван» і оповідання «Пілюлі з-за кордону», «Березневий сніг» набувають нового громадянства, автор же матиме право їх подавати до нових книг. Це справді знаменито. У подібному сам я не просто бачу, й фізично, предметно відчуваю благодать великого перебудованого часу, котрий все-все повинен поставити на своє місце» (6.1.1989).

Я написав на книжку доволі обширну рецензію, яку вислав авторові. Він мав до неї серйозні зауваження, які закінчились дружньою порадою: «Раджу з публікацією утриматися до зустрічі зі мною і до ґрунтовної переробки, коли на це уже вистачить волі і сили у Вас» (28.5.1989). На жаль, ми до цієї справи більше не поверталися, і моя рецензія залежується десь в архіві Івана Михайловича.

Дуже втішило його московське видання «Скрипу колиски» у перекладі А. Руденка-Десняка (2.10.1990), яке він надіслав мені негайно після виходу. Та найбільшим своїм досягненням на літературному полі Іван Чендей вважав двотомник вибраних творів, який він надіслав мені з присвятою: «Дорогому Миколі Івановичу з щирою повагою і сердечною любов'ю. Щастя Вам щедрого, гараздів родині Вашій! Ів. Чендей. Ужгород VIII/83 р.» Такі ж двотомники пізніше він надіслав Михайлу Шмайді, Юрію Бачі, Степану Сухому, Івану Мацинському та Кафедрі української мови й літератури (4.12.1983).

Одержавши мої позитивні відгуки від прочитаного, Іван Михайлович писав: «Приємно мені, що написане у двох томах таки додає Вам дешицю позитивних настроїв та емоцій тим більше, бо свідомий: Ви є читачем досвідченим, справді розумієтеся на творах й знаєте ціну доброму слову. При всьому, що не казати, маю підстави вважати себе досить щасливим вже й через те, що двотомне видання подібного характеру справді на Закарпатті є першим. І хоч першим буває важче за других і третіх, бо саме їм, першим, і дме вітер в лице, все-таки вже ніхто до читачів з двома книгами, бодай, вибраної прози треба було розпочинати» (29.11.1983). І далі: «Минуть роки, таки з двотомниками, багатотомниками до читачів прийдуть літератори і на Закарпатті. От була б тільки належна якість. Певен, що краще з одностомниками прози достойної, аби тільки не з черідкою того, що засвідчує ницу халтуру і графоманію» (29.11.1983).

Оцінюючи свій літературний доробок за 1984 рік, він не без гордості зауважив: «В Ужгороді вийшла поважна книга «Птахи полишають гнізда» в серії «Карпати» з дуже докладною статтею Дмитра Федаки, добрими примітками. Москва («Молодая гвардия») випустила «Сказку белого инея».

Взагалі, останні 7 років були жвагими на видання, я ніби не тільки знову прийшов до читача ваговито, серйозно, але й знову народився» (19.12.1984).

Через три роки, скаржачись на неймовірно важкі умови, пов'язані з перебудовою хати, Іван Михайлович наголошував: «Та і в цих умовах дещо робилося. Тільки-но вийшов роман «Скрип колиски», закінчую і роботу над новою збіркою, котра мала б вийти в світ в «Радянському письменнику». Оце кілька днів тому, як дописав повість «Ювілей» (8. 5. 1987).

Через місяць, 7 червня 1987 р., він уже міг похвалитися: «Саме вчора закінчив оповідання «Новосільний дарунок». Здається, вдалося. Сподіваюся відвезти до Києва рукопис нової книги. Поїду на пленум СПУ. Пленум — 16 червня» (7.6.1987).

На початку 1988 р. він з нетерпінням очікував виходу книжки «Калина під снігом», сподіваючись, що «твори з неї щось таки додадуть до вже зробленого» (12. 2. 1988).

Грунтовний переробці він піддав і роман «Далеке плавання», який пролежав у нього в рукописі кілька років. «Зараз доводиться його геть-геть доробляти, переробляти, переписувати чимало сторінок. І зовсім не через новий час з новими можливостями, а через новий підхід самого автора до уже написаного» (10.7.1988).

Творчі плани

Із моїх плівок він прослухав автобіографію свого земляка Якова Поповича із с. Росош на Свалявщині, який добровольцем вступив у Армійський корпус ген. Свободи і як ліквідатор ворожих мін пройшов весь бойових шлях від Дуклі до Праги (із його 50-членної розмінувальної частини вижили двоє; усі інші загинули під час виконання обов'язків) і від 1947 р. до смерті десь в 1980-х роках працював лісорубом у лісах Шумави. Був прекрасним сопілкарем, співаком коломийок і розповідачем. І. Чендей повертався до його особи в кількох листах, збираючись написати про нього повість або хоча би оповідання. «Справді, був він філософом від народу, ввібравши в собі оте найкраще, чим багатий народний дух. Коли проникнутися сутністю і долею цієї людини, вийти у її світ, збагнути його, який твір можна було б написати!» (20.6.1982). На жаль, І. Чендею не вдалося здійснити свій задум [10].

Закарпатська та загальноукраїнська література

Із закарпатських письменників він найбільше цінував Петра Скунця: «Скунець належить до великих талантів, — писав він мені після повернення із З'їзду письменників України в Києві 1981 року. — Тільки що сам Петро не вмів себе належно берегти []. Безталання хай би вже нище безталання в алкоголі, а от коли золото таланту в алкоголі тане, це вже біда, це вже втрата для народу. Для отого народу, який талант народжує, аби він світився йому світильником, а не скнів і нидів у горілчаних випарах» (13.4.1981).

До літературного життя на Закарпатті 80-х років він ставився досить скептично: «Здається цікавого нічого й нема. Якась стагнація і задріманість. Гаразд, що вийшла в «Дніпрі» «Сейсмічна зона» Петра Скунця. На жаль, без поеми «На границі епох» (10.11.1984).

Із загальноукраїнської поезії останнього періоду він найбільше цінував Ліну Костенко, зокрема її книги «Над берегами вічної ріки» та «Маруся Чурай» (24.10.1980).

Образотворче мистецтво

У 1980 р. я вислав Іванові Чендею приватне запрошення на відкриття виставки 170 картин художника Івана Кулеця в Музеї української культури у Свиднику, які я переправив туди із Праги. Він не зміг приїхати на відкриття виставки, однак творчість цього визначного українського художника, довгорічного директора Української студії пластичного мистецтва в Празі, його дуже зацікавила, зокрема після того, як я йому вислав каталог із своєю анонімною статтею про життя і творчість художника (15.10.1980). Він також дуже любив чеського художника Ладислава Ладу, листівки якого я час від часу йому вислав з великодніми або різдвяними вітаннями: «Цей живописець, — писав він мені після одержання однієї з таких листівок, — дорогий мені завжди великою безпосередністю і безприкладною простотою, яка таїть у собі незбагнений чар» (19.12.1984).

У листопаді 1988 р. Івана Чендея було обрано головою Радянського Фонду культури Закарпатської області. Головним завданням Фонду було повернення в Україну культурних цінностей української діаспори. Зв'язавшись з головою РФК Львівської області Е. Миськом, вони обоє звернулися до мене із запитанням, чи не хотів би я привезти в Україну свою колекцію картин Олекси Новаківського, спочатку для виставок, а пізніше і для передачі її якійсь державній установі. Для мене, людини, яку в той час влада вважала «антирадянським елементом» і не допускала до жодної діяльності у сфері культури, така пропозиція офіційних радянських установ була привабливою і я, ясна річ, погодився.

У зв'язку з цим Іван Михайлович писав мені: «Ближчим часом маю намір виступити в пресі уже в ролі голови Фонду культури із Закарпаття. Наміряю, і це вчиню, сказати про Вашу велику подвижницьку роботу на царині української культури» (7.1.1988). Ця справа затягнулася, бо потрібні були фінансові оцінки картин експертом, дозвіл на їх тимчасовий вивіз за кордон від Міністерства культури Словаччини, митних органів тощо. Врешті-решт все це було залагоджено і виставки картин О. Новаківського відбулися у Львові, Києві та Ужгороді. На відкритті виставки в Обласній картинній галереї в Ужгороді з головною доповіддю виступив Іван Чендей¹¹.

Охорона пам'яток народної архітектури

У кількох своїх художніх творах, а також у виступах на з'їздах, наукових конференціях, творчих вечорах Іван Михайлович пристрасно виступав на захист народної сакральної архітектури, зокрема дерев'яних церков, які в рамках атеїстичної пропаганди знищували з ініціативи влади, або без належного утримування вони руйнувалися.

Відвідавши мене, він був захоплений фотографіями сакральної архітектури Закарпаття початку 20-х рр. XX ст. Флоріана Заплетала з мого приватного архіву, частина яких у 1982 р. вийшла друком у Відні [13] й стала справжнім бестселером на книжковому ринку.

У своїх листах до мене І. Чендей часто повертався до цієї теми. В одному з них він писав: «Перлини народної архітектури Закарпаття

належать до наміста народних скарбів у цілому світі. Шкода, що на певній порі так брутально, по-злочинному до них ставилися ті самі, котрим гадалося, що самим Всевишнім послані на землю вершити долі не тільки людей, але й творінь рук людських неоцінених. Пригадую, коли один «діяч» на Закарпатті відповідальний (В.П. Русин) притримувався думки і позиції, що досить в області й одної церкви з кожного окремо взятого стилю. Подібним були приречені інші пам'ятки, ті, що знаходилися в селах різних. Сумно і тяжко згадувати подібне...» (7.6.1987).

І. Чендей так писав про чеського історика, мистецтвознавця та фотографа: «Флоріан Заплетал винятково благородна постать не тільки в чеській історії та культурі, але і в нашій, на Закарпатті. От біда тільки, що сучасники нині вже ледве знають про нього в нашій області. Тим більшою є потреба сказати добре слово в пресі» (17.2.1988). Уже в наступному листі він дякував мені за отриману статтю «Флоріан Заплетал – забутий дослідник Закарпаття». Широ Вам дякую. Сподіваюся, що мине час короткий, стаття буде опублікована в «Закарпатській правді», можливо, передана і по радіо» (5.3.1988). Текст заслугою Івана Михайловича було опубліковано в «Закарпатській правді» 15 травня 1988 р. Це, після довгої перерви, був мій перший виступ у пресі України.

Те, що мою статтю опублікували в центральній газеті Закарпаття, дало змогу Іванові Чендею від імені Закарпатської організації Радянського фонду культури порушити справу презентації на Закарпатті фотографічної спадщини Флоріана Заплетала на сторінках тієї ж газети. На заклик Івана Михайловича я дав виготовити із фотонегативів Ф. Заплетала понад сто високорозмірних фоторепродукцій, які після успішної виставки в Музеї народної архітектури в Ужгороді на початку 1991 р. я подарував даному музеєві з вимогою, щоб вони експонувалися й в інших містах Закарпатської області. На жаль, моя колекція фотографій Ф. Заплетала поза Ужгородом і досі не експонувалася.

Празька україністика

З чеських літературознавців та фольклористів Іван Чендей на перше місце ставив Ореста Зілінського. «Була це людина справді і незвичайна, певна вельми працюювата й обізнана, натруджена. От шкода тільки, що так рано пішов він з життя, при тому за умов загадкових, коли не безглуздох» (15.12.1983). Він шкодував, що його ім'я замовчується і в Україні, і на Пряшівщині, тому вітав моє бажання видати книжку про його життя і творчість на Заході (15.12.1983)¹².

Працюючи над монографією «Академік Станіслав Дністрянський» (1870–1935), я ще в 1983 р. попросив Івана Михайловича розшукати його могилу на ужгородському цвинтарі та сфотографувати її. Його розшуки виявилися безуспішними, і моя книга з'явилася 1992 р. в Києві без фотографії могили¹³.

Дружба з хореографом та професійним артистом Володимиром Лібовицьким

І. Чендей ще під час навчання в Хустській гімназії бачив на сцені державного театру «Нова сцена» балетмейстера та директора театру Володимира Лібовицького в драмі К. Тила «Страконицький дударик», однак особисто вони познайомились лише у 1980 р. в Празі, куди І. Чендей прибув на запрошення Єви Бісс-Зілінської: «Того ж, 1980-го, року восени Лібовицький приїхав до Ужгорода на моє запрошення. Пробув у нас дома ледве не два тижні, чувся тут добре. Їздили ми з ним Закарпаттям, побували і в рідному мені Дубовому, зупинилися в Хусті... Все-все поверталось до Володимира уже давньою молодістю, хвилювало і розчулювало до сліз. Я радий був, що явилася можливість мандрівку по Закарпаттю Лібовицькому подарувати, уможливити, накликати громаду добрих почуттів...» (26.12.1984)¹⁴.

Уже після першого знайомства зі мною Іван Михайлович писав мені: «До речі, два слова про Володимира Лібовицького. Вважаю його людиною видатною, у своїй людській і митецькій красі чарівливою, сам щасливий, що з ним нині маю вже не тільки знайомство, але й активну переписку. Кожен лист Лібовицького — ціла сторінка — відкриття. Нічого безслідно не припаде, я ж молю ласкаву долю, аби тільки дарувала ще багато літ життя цьому достойному великому чоловіку-творцеві. На таких тримається краса на землі, так і наповнюють відносини між людьми отим, заради чого й варто жити — великою сердечністю, чесністю, вірою і довірою, добротою, мудрістю» (19.9.1980).

У наступному листі І. Чендей повідомляв «що одержав від В. Лібовицького лист художника Василя Касіяна до нього, якого він негайно передав в Архів-музей української літератури і мистецтва в Києві «на вічне зберігання []. Бо я собі і не мислю справу інакше — те, що має вже належати державі, народу, повинно зберігатися в народних, державних сховищах і скарбницях» (12.10.1980) Акт про передачу він надіслав В. Лібовицькому: «Щоб він знав, де цінні документи зберігаються» (12.10.1980).

У листопаді 1981 р. В. Лібовицький знову гостював у Чендеїв кілька днів (29.3.1982). Повертаючись до цієї зустрічі, І. Чендей зауважив: «Володимир справді цікавий і мудрий співбесідник. Його перебування у нас було цікавим і корисним, не кажучи вже про велике моральне значення. Мене він підтримав, ми з ним наговорилися []. Говорити про творчість з Лібовицьким — знову і знову повертатися до проблем немало важливих, безумовно завжди багатограних» (29. 3. 1982).

У травні 1982 р. В. Лібовицький та Михайло Ковач із Сербії були єдиними закордонними учасниками святкування 60-річчя від дня народження І. Чендея в Ужгороді. Після від'їзду В. Лібовицького Іван Михайлович написав мені: «Радий я, що побував у нас в Закарпатті і Володимир Володимирович з Праги. Його я щиро полюбив за винятково ніжну душу, великий й чутливий розум, за його справді ширий вселюдський й обшир і розгляд, за його доброту до самовідреченості, за його великий і не до кінця зреалізований талант. Гадаю, що природа настільки була

щедрою до нього, коли він уже й сам розгубився, не знаючи, що вибрати собі найперше і найбільше» (30.6.1982).

Коли я 4 січня 1985 р. повідомив І. Чендея про смерть і похорон В.Лібовицького в Празі, на якому мені довелося попрощатися з ним від імені українських громад Закарпаття і Пряшівщини, він, прибитий горем, писав: «Ніяк не можу приміритися з думкою, що його уже нема серед живих, що з ним не зможу більше зустрітися, отримати від нього листа. Листи з Праги від Лібовицького так часто гріли великим людським теплом. На жаль, його більше немає серед нас, живим залишається пам'ять. І тепер уже тільки в пам'яті йому жити. Не знаю, коли поталанить це зробити, але відчуваю повинність написати про Лібовицького якщо не більше, то бодай поважний за обсягом та охопленням життя нарис. Не сумніваюся, що його охоче опублікують в поважній пресі — одному з журналів» (20.1.1985).

Чи написав він обіцяну статтю, не знаю, однак наступний лист І. Чендея до мене був повністю присвячений В. Лібовицькому. Для «Закарпатської правди» він написав некролог (22.1.1985). Чи був надрукований, теж не знаю.

«Перебудова» і «гласність»

Уже від середини 1987 р. в листах І. Чендея все частіше лунають його роздуми щодо політичних змін у Радянському Союзі, які він приймав беззастережно: «Особисто я глибоко розумію красу і велич тих ідей, які заклав XXVII з'їзд КПРС, січневий Пленум ЦК КПРС» (8.5.1987). Він побував на двох письменницьких з'їздах — у Москві і Києві, наслухався багато цікавого від високих посадовців, рядових письменників, та недавніх дисидентів, до яких і сам належав. Тепер він вже і в листах до мене міг писати відверто, не боячись цензури. Він був переконаний, що «перебудова» не буде такою легкою, як дехто собі уявляє: «Тяжко ламати стереотипи, узвичаєність, гірко відмовлятися від того стану, коли можна було нічого не робити, а сито і солодко жити, навіть зловживати во всю іванівську не одному комусь, а цілим родинним кланам... Відбувалося велике розкрадання загальнонародних скарбів, обдурювання трудящих мас, одне говорилося, друге робилося, третє думалося. Нині цьому кладеться край. Процеси болячі, навіть драматичні, для не одного трагічні. Але в процесах цих велике очищення!» (8.5.1987).

Через рік і два місяці він писав: «Нелегко приводиться нашій країні; відбувається велика ломка уяв, стереотипів, того самого, що довгими роками бовваніло ідолами, лежало вантажем на раменах пригнutoго негараздами, бідністю, несправедливістю люду... Коли великий процес очищення закінчиться через ганьбу, через чесну сповідь і чесно відкинуте все-все, що заважало рухатися, просто іти, буде легше дивитися світові в очі. Саме тоді і ми зможемо зайняти у великій родині народів достойне місце. Але для цього треба ще багато. Все тільки почалося, все тільки набирає рух. Найважливіше усе попереду. Вірю у нього!» (10. 7. 1988).

Будівництво хати

Чимало місця в листах відведено будівництву хати, яке забирало в нього набагато більше часу, енергії та коштів, ніж він передбачав. Спочатку він хотів до невеличкої хатинки, у якій жив, добудувати ще один поверх. Згодом вирішив розширити будинок, додати нові кімнати, щоб будинок став осередком згуртування сім'ї, де батьки та кожна одружена дитина матимуть свої кімнати зі всіма вигодами, а час від часу будуть зустрічатися за спільним столом у просторій їдальні. Будівництво він розпочав у 1980 р., плануючи завершити його через рік-два. Та воно розтяглося майже на десять років і значно вичерпувало сили письменника. У вітальній новорічній листівці 1981 р. він поскаржився: «Не дай Боже, літнім здійснювати будівництво чи перебудову. У вік похилий потрібен спокій, потрібна праця внаслідок надбаного досвіду. Для мене — потрібна праця над словом!».

А через три роки він писав: «1984 знаменитий для нас, звісно, будівництвом нової оселі. Бачили Ви, що у нас творилося (іншого поняття не добереш), маєте певну уяву. Нова хата — завжди багато складностей і труднощів перш за все. Ото вже потім, коли перший вогник спалахне, димок закурчавиться над комином, гості всядуться до столу, келихи з іскристим піднімуться, все-все бачиться простим і легким. А коли вузли тугі розв'язуються, ба й розтинаються, коли піт котиться і мозолі набиваються, коли сум'яття беруть і нерви ночі не дають спати, отоді, саме отоді й тяжко. Тяжких днів, тижнів, місяців у 1984 було чимало. Зараз хата під дахом. Вхопили ми останні дні іще без снігу, мали велике щастя, що не припало нас. Я вже починаю вірити в Небо, у його прихильність, бо тільки воно явило ласку до нас і милість, дало хату закрити...» (19.12.1984).

Ще через три роки — 8 травня 1987 р., коли його було повністю реабілітовано і майже щороку виходили його нові книги, він майже з відчаєм скаржився: «А життя моє склалося в дійсній, сказати б, нелегкій напрузі. Будівництво хати обернуло мене вже не в літератора, а в добувача матеріалів, залагоджувача різних малих і більших проблем характеру господарського. Для цього мати б уже коли й не досвід, то бодай вроджене од натури. У мене ні першого, ні другого нема. Тому уявити можете, як приходить тяжко. Тяжко буває морально, тяжко з часом, тяжко від розгубленості і безпорадності, тяжко і матеріально. Після того, як знову почали виходити у світ мої книги, я міг чути цілком безбідно, навіть заможного, хата ж витягнула (і тягне) все-все. І так: ціле життя бідуєш, закладаючи якісь родинні житлові засади й умови вже не так для себе самого, як для дітей. Певно, так бувало завжди — будуєш дбав не єдино про себе.

Найперша наша мета зараз вселитися в частину будинку, аби мати кращі побутові умови за теперішні. Досить Вам сказати, що вдень ледве не всі тиснемося на кухні, на кухні і мій письмовий стіл — ним служить машинка для шиття. Звісно, умови для творчої роботи не кращі» (8.5.1987).

А через два роки в липні 1988 р. писав: «Сам я затиснутий у кут скоріше практичними життєвими справами, аніж творчими. Хата забирає багато енергії, багато нервів, ще більше грошей. Звісно, гроші треба заробити, бо інакше приречена на безперспективність і сама хата. Бути літератором і господарником-забудівником ой як гірко-тяжко! Та дивитися вже нема куди. Ярмо на шиї, хребет пригинає, треба ярмо тягти» (10.7.1988).

Та й восени 1990 р., після появи його чергової книжки він з притаєним жалем писав: «Сам я, щиро кажучи, нині збентежений тим, що дні мої пропадають далеко не за письмовим столом, що доводиться мені мучитися, добуваючи то машину піску, то машину гравію, щебіню, залагоджую то одну, то другу господарську здебільшого дрібну справу, а не пишу. Обов'язок і покликання літератора є такі писати, щось залишати по собі в слові. Та що чинити, коли розпочате належить закінчувати, а ми далеко знаходимося від стану, коли замовнику залишається тільки заплатити гроші й стежити (або доручити комусь стежити), як воно робиться. Особисто я подібного стану не дочекаюся» (2.10.1990).

Та й у будівництві він знаходив радість. На цей раз була це радість з побудови погребу (пивниці) для зберігання яблук в його просторому саду — «отої звичайної верховинської пивниці з каменя, з багатим перекриттям, студеної, вогкої з постійно однаковою температурою []. Зараз цьому т. зв. господарському об'єкту радію не менше як гарно збудованій просторій кімнаті» (2.10.1990).

Будівництво і справді забирало в Івана Михайловича найбільше часу й енергії. Уже після його завершення він писав: «Коли б хтось спитав мене, що в житті далось мені з найбільшими втратами енергії, емоцій, я сказав би: будівництва того родинного гнізда, яке повинно залишитися по мені для дітей» (23.12.1991).

Висновки

Від студентських років до кінця життя І. Чендей підтримував тісні стосунки з українцями Пряшівщини, де в нього було багато особистих друзів, які його постачали друкованим словом зі Словаччини, а він їх — закарпатоукраїнською літературою, переважно власними творами, що час від часу з'являлися і на сторінках пряшівської преси.

Потрібно підкреслити, що в радянський період закарпатська література не потрапляла на закордонні книжкові ринки, а українська література Чехословаччини — у книгарні Радянського Союзу. Це торкалося і т. зв. «регіональної» преси. Особистий обмін був єдиною формою придбання цієї літератури та преси.

Примітки

За часів, коли Іван Михайлович сам був репресований, він морально підтримував майже всіх своїх друзів та колег у Словаччині, репресованих за політичні погляди. До них належав і я, про що свідчить майже шість десятків листів І. Чендея до мене, розглянутих в другій частині даної праці. Подібні листи він писав до кільканадцятьох людей у Словаччині. Їх конче треба зібрати й опрацювати, щоб люди могли побачити найвизначнішого закарпатоукраїнського прозаїка ХХ ст. у зовсім новому вимірі.

1. О. С. Спанатій у статті «Канали перевезення українського самвидаву на Захід», опираючись на матеріали із архіву КДБ, пише: «Записи про невдалу спробу перевезення інформації — Павлом Мурашком в Чехословаччині є і в архівах КДБ. Так, 13 грудня 1965 р. його затримали на залізничній станції Чоп і вилучили в нього кілька статей самвидаву: «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, «З приводу процесу над

Подружальським» Євгена Сверстюка, а також листування Василя Лобка з Максимом Рильським. Документи були знайдені під натільною білизною» [25, с. 41]. У цій статті явно переплутане прізвище Мурашко і Мушинка. Затримано було не П. Мурашка, а М. Мушинку [14, с. 58-59].

2. В останній день допитів чехословацькі слідчі поставили мене перед вибором: «Ви скоїли карний злочин на території Радянського Союзу, отже ми маємо право передати вас радянським органам, які вас будуть судити за їхніми законами й ви опинитеся в Сибіру, де, як вам відомо, вже знаходиться група «українських антирадянських елементів». Або ви тут же напишете на адресу Міністра внутрішніх справ ЧСР заяву про помилування, поїдете додому, а про затримку на кордоні не скажете нікому ні слова. Після Нового року ми вас відвідаємо в Пряшеві, дамо певні інструкції і ви, згідно з планом, завершите аспірантуру в Києві». Я обрав другу альтернативу. Текст листа вони мені продиктували. Повернувшись додому, я негайно розповів своїм друзям (Ю. Бачі, П. Мурашці, П. Гроцькому) про затримання. Знаючи, що за мною будуть і надалі стежити органи чехословацької (і радянської) служби безпеки, я їх попросив не залучати мене до жодного каналу переправляння «самвидаву» з України на Захід.

У службі безпеки про цю розповідь дізналися. Наслідком недотримання обіцяної мовчанки мою аспірантуру в Києві було скасовано, а справу передано кошицьким слідчим органам. Їх працівникам я твердив, що вилучені документи не були ні антирадянськими, ні контрреволюційними, а, навпаки, написані на захист «ленінської національної політики». Радянська сторона категорично відмовилась видати чехословацьким органам відібрані у мене документи і моя «справа» закінчилася «партійною доганою з попередженням» (*stranné napomenutie s vǔstrahou*). На хвилі «Празької весни» я захистив кандидатську дисертацію в Празі. [14, с. 56-64].

3. Г. Аврахов був першим рецензентом роману І. Чендея «Птахи полишають гнізда...» [28, с. 780] та автором передмови до його збірки новел «Терен цвіте» [28, с.781].

4. В «Енциклопедії сучасної України» про Г. Аврахова сказано: «За передачу до Чехословаччини фотокопії праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» звільнений з посади із заборonoю працювати в ВНЗах, друкуватися [22, с. 83].

5. У статті одного з поширювачів «самвидаву» в Україні – випробувача ракетно-космічної техніки та правозахисника Івана Бровка (1915-2009) читаємо: «Це він (І. Бровко – М. М.) привіз у Ніжин працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і дав її доц. Лесі Коцюбі. Проф. Григорій Аврахов передав працю літературознавцеві з Пряшева Юрієві Бачі, який вивіз її в Чехословаччину, завдяки тому книжка вийшла друком у ФРН 1968 року і була перевидана кількома мовами. Ця справа впливла у 1974 р. Ю. Бача під тиском КДБ виказав І. Чендея, той Г. Аврахова, а Г.Аврахов – Лесю Коцюбу. Далі ланцюжок обірвався, бо вона замість Бровка назвала покійну особу». [41, с. 471]. Автор тут припустився помилки в датуванні: справа «сплинула» не в 1974, а у 1972 році.

6. За 1966 – поч. 1967 р. на роман І. Чендея «Птахи полишають гнізда» з'явилося понад двадцять позитивних рецензій [28, с. 780-781]

7. Факт, що І. Чендей потрапив у неласку радянських органів влади на початку 1967 р., тобто після того, як рукопис праці І. Дзюби посередництвом нього потрапив за кордон, лише підтверджує мою думку, що «Березневий сніг» був лише формальним приводом його репресій.

8. У 1970 р. мене позбавили посади старшого наукового співробітника Дослідного кабінету україністики Університету ім. П. Й. Шафарика і перевели на підсобну роботу бібліотекаря. А в травні 1972 р. вигнали з університету без права поступити на будь-яку роботу в «духовній» сфері. Наприкінці 1972 р. я найнявся пастухом худоби у сільськогосподарській артілі (колгоспі), однак у 1976 р. партійні органи і цієї роботи мене позбавили. До червня 1990 р. я, щоб прогодувати сім'ю, змушений був працювати кочегаром [14. с. 94-105]. Іван Чендей вже тоді був «помилований», однак, ще не реабілітований. Частково його було реабілітовано після смерті Л. Брежнєва 1982 р. Треба відзначити, що одну з перших спроб «реабілітації» І. Чендея було опубліковано в пражівському тижневику «Нове життя» [9, с. 6] у той час, коли на Закарпатській Україні його ім'я було ще під суворою забороною. Це був передрук ювілейної статті до 50-річчя письменника із київської «Літературної України» [8]. Дальші статті про І. Чендея в Україні появилися лише через десять років — до його 60-річчя [28, с. 787].

9. Кінофільм Словацького телебачення «Повість про Миколу Мушинку. — Режисер Мілан Громадка. — Братислава, 2012.

10. Уже після смерті Якова Поповича чеський режисер Яна Шевчікова на підставі моїх розповідей і матеріалів зняла ціловечірній документальний фільм «Якуб», який здобув кілька міжнародних премій.

11. Після України моя колекція картин Олекси Новаківського експонувалася в США, Канаді, а врешті-решт і в кількох містах Східної Словаччини. Нині, коли в Україні 2012 рік проголошено «Роком Олекси Новаківського», вона, поповнена новими творами О. Новаківського (разом 52 картини), знов виставляється в Музеї О. Новаківського у Львові, звідкіля помандрує в інші міста України і свою подорож мабуть завершить в Ужгороді. (Див.: Олекса Новаківський (1872-1935). Каталог виставки творів із колекції проф. Миколи Мушинки. — Пражів, Словаччина. — Львів, 2012. — 60 с.

12. Моя книжка «Науковець з душею поета: До 60-річчя народження Ореста Зілінського (1923-1976)» вийшла в Бавнд-Бруки (США) 1983 року. У листі від 15 грудня 1983 року І. Чендей привітав перевидання в Канаді книги видатного українського фольклориста Філарета Колесси «Українська усна словесність» (Едмонтон, 1983) з моїм 45-сторінковим вступом «Ф.М. Колесса та його місце в українській фольклористиці».

13. Могилу Станіслава Дністрянського на ужгородському цвинтарі «Кальварія» мені вдалося віднайти лише наприкінці 90-х рр. ХХ ст. У 2001 році поряд з нею було перепоховано тлінні останки його дружини Софії Дністрянської (1882-1956) ексгумованої в м. Вейпрти (Західна Чехія) і привезені мною в Ужгород.

14. Повертаючись із Закарпаття, В. Лібовицький зупинився в мене і зі сльозами в очах розповів нам пригоду, що трапилася з ним під час митного контролю на радянському кордоні: «З Чендеєм ми їздили на базар, який мені нагадав базари довоєнного періоду, що в Чехословаччині давно вийшли

із вжитку. А тут нічого не змінилося. Ніби час призупинився. Чого там тільки не було! Старенька бабуся спонукала мене: «Паночку, купіть горіхи!» А ці горіхи аж сміялися на мене: «Купіть нас, не пошкодуєте!» І я купив. Кілограмів зо два. Думав, узимку буду лускати й згадувати молоді роки, прожиті на Закарпатській Україні. При митному контролі суворий митник питає мене: «Що у вас там?» – «Горіхи», – відповідаю. – «Ор'єхи нізя. А що если у вас там бриліанти укриты? Надо розбить» Приніс мені якусь гирю і каже: «Разбивайте!». І стояв біля мене до кінця. Коли я розтросив останній горіх, каже: «Забирайте!». Я згорнув шкарлупини в кульок і.. висипав у мусорний ящик. «В такому стані мені горіхи не потрібні!». Цей випадок спотворив мені прекрасні враження від подорожі», – закінчив свою розповідь І. Лібовицький зі сльозами в очах.

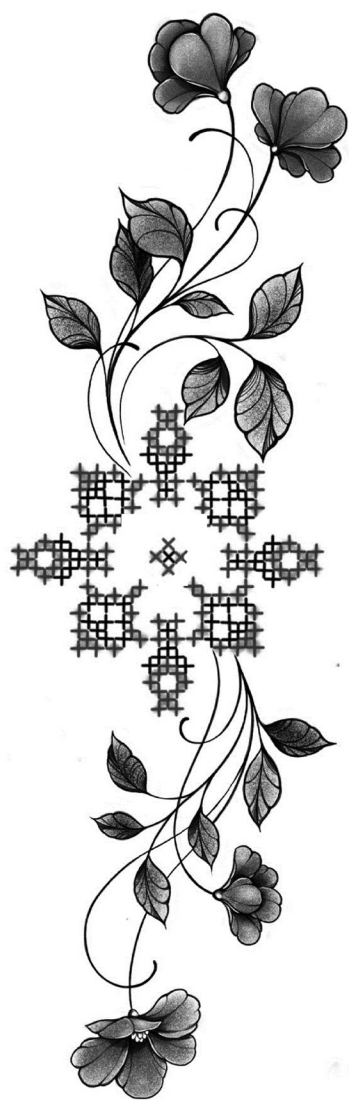
Література

1. Аврахов Григорій. Коли птахи полишають гнізда... // Літературна Україна. – 17.12.1965.
2. Бача Юрій. Іван Чендей в моєму житті // Дукля, 2006. – № 1. – С.46-50.
3. Гаврош Олександр. Іван Яцканін: «Майбутнє української літератури Словаччини залежить від України» // Інтернет <http://litakcent.com/2012/04/03/ivan-jackanin>
4. Гончар В. Опубліковано листи Івана Чендея до Олесь Гончара // Закарпаття онлайн beta: <http://zakarpatya.net.ua>
5. Густі Василь. «Маю щастя, маю долю та не маю супокою» [До 90-річчя І. Чендея] // Закарпаття он лайн 1 серпня 2012.
6. Дзюба Іван. Інтернаціоналізм чи русифікація? – Мюнхен: «Сучасність», 1968. – 264 с.
7. Жулинський Микола. Сходження на Ясенову // Новини Закарпаття. – 19.5.1992. – № 70. – С. 4-5; Літературна Україна. – 11.6.1992.
8. Коваль Василь. Щедрий ужинок. Іванові Чендею – 50 // Літературна Україна. – 26.5.1972. – № 42.
9. Коваль Василь. Іванові Чендею – 50 // Нове життя. – Пряшів. 9.6.1972. – № 23. – С. 6.
10. Космос український: Іван Бровко (1915-2009). – Інтернет:

- 18.Мушинка Микола. Листи Івана Чендея до мене. – Серія «Документи свідчать...» (8) // Нове життя. – 2012. – № 10. – С. 3-4.
- 19.Пап-Пугач Степан. Пластовий альманах з нагоди п'ятдесятиріччя Українського пласту на Закарпатті – 1921-1971. – Видання ЮГ, Рим, 1976. – С. 196.
- 20.Поп Василь. Відтворюючи образ сучасника // Дукля, 1978. – № 5. – С. 36-44.
- 21.Поп Василь. Закоріненість // Дукля, 1987. – № 6. – С. 50-55.
- 22.Рева Л. Аврахов Григорій Григорович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 1. – С. 83.
- 23.Руцак Марина – Ковальчук Галина. Іван Михайлович Чендей. До 70-річчя від дня народження: бібліографічний покажчик. – Ужгород, 1992.
- 24.Скунсь О. Д. (упор.) Чендей Іван Михайлович – Лауреат національної премії ім. Тараса Шевченка 1994 року. – «Гражда»: Ужгород, 2001. – 22 с.
- 25.Спанатій О. С. Канали перевезення українського самвидаву на Захід у 1960-1980 рр. // Наукові записки Інститута журналістики. Київ, 2009. – Т.35. – Квітень-червень. – С. 40-42.
- 26.Стрельбицький М. «Не лише пам'ять, але й ціла вічність»: До 60-ліття з дня народження І. Чендея // Дукля, 1982. – № 3. – 58-63.
- 27.Ф-ч. Відзначили недожите 70-річчя Івана Мацинського // Нове життя 22.05.1992. – С. 1.
- 28.Хланта Івана. Іван Чендей – прозаїк. – В кн. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Бібліографічний покажчик. – Ужгород: «Закарпаття». – 1995. – С. 776-790.
- 29.Чендей Іван. Нашій дружбі квітнути! // Карпати. – 1959. – № 1. – С.85-89 [Про зустріч письменників Чехословаччини й України в Пряшеві 1953 році]
- 30.Чендей Іван. На заробіток // Дукля, 1962. – № 2. – С. 48-51.
- 31.Чендей Іван. Березневий сніг: повісті та оповідання. – Київ: «Молодь», 1968. – 254 с.
- 32.Молодості золота пора [Про П. Скунця] // Дукля, 1969. – № 2. – С.32-36 [Передрук із Молоді Закарпаття. – 1967]
- 33.Чендей Іван. Лиска // Дукля, 1972. – № 1. – С. 3-20.
- 34.Чендей Іван. Рукавичка // Дукля, 1978. – № 5. – С. 31-35.
- 35.Чендей Іван. Під одним небом, на одній землі // Дружно вперед, 1980. – № 5. – С. 14-15.
- 36.Чендей Іван. Справа благородна, важлива // Закарпатська правда. – 1988. – 27 жовтня.
- 37.Чендей Іван. Сон зеленої весни // Дружно вперед, 1990. – № 12. – С.8.
- 38.Чендей Іван. Березневий сніг // Дукля, 2006. – № 1. – С. 12-21.
- 39.Чендей Іван. Сосна і баба: Новела // Дукля, 1988. – № 5. – С. 34-36 [Передрук із «Прапор», 1988. – № 11. – С. 87-95]
- 40.Чендей Іван. Свято культури – свято єднання // Зкарпатська правда. – 1989. – 27 жовтня.
- 41.Шудря М. А. Бровко Іван Венедиктович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 3. – Київ, 2004. – С. 471.
- 42.Яцканин Іван. Неповторний майстер слова // Дукля, 2006. – № 1. – С. 11-12.
- 43.Листи Івана Чендея до Миколи Мушинки. Приватний архів автора.

Опубліковано:

Мушинка Микола. Взаємозв'язки Івана Чендея з українцями Словаччини та мої стосунки з ним // Науковий вісник Ужгородського університету, 2012. – Вип. 28. – С. 115-128.

Документи.
Спогади.
Свідчення

«ЗА ШИРМОЮ» – ХВОРА УКРАЇНА...»

(зі спогадів І. Б. Бровка про Бориса Антоненка-Давидовича)

Після майже дворічного безробіття, мені нарешті дозволили працювати у вищій школі і дали призначення на посаду доцента психології в Ніжинський педінститут. Це було в 1962 році. Українські національно-визвольні ідеї після розвінчання сталінщини стали швидко прогресувати. На їх основі в педінституті майже стихійно самоорганізувалася група національно свідомих викладачів. Пригадую, як я привіз із Києва працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Який консолідуючий резонанс вона мала тоді серед нас, викладачів, а також і студентів! Від нас, із Ніжина, ця робота пішла до Праги та Братислави, а потім і далі – у США і Канаду.

У жовтні 1965 року декан філологічного факультету доцент Григорій Герасимович Аврахов запросив Бориса Антоненка-Давидовича на вечір, присвячений обговоренню його книги «За ширмою». Автор дав згоду і приїхав.

Вечір розпочався о 17-й годині в актовому залі інституту. Студентів і викладачів, і не тільки філологічного факультету, прийшло стільки, що зал буквально був забитий. Не пропустили вечір також проректор інституту і секретар партійної організації.

Відкрив захід декан факультету, доцент Аврахов. Він, як і годиться, представив Бориса Дмитровича, а потім перейшов до роману «За ширмою». Це була своєрідна презентація твору для молоді. Григорій Герасимович, сам викладач української літератури, звернув увагу майбутніх учителів на вічну проблему в українській і світовій літературі, проблему батьків і дітей, аргументувавши її переконливими прикладами з роману «За ширмою». Він рекомендував молодим слухачам цей незвичайний твір обов'язково прочитати.

Після Григорія Герасимовича слово взяла викладачка, теж української літератури, доцент Леся Коцюба. Вона зарахувала роман «За ширмою» до кращих творів всієї післявоєнної української літератури. Аналізуючи центральні образи роману – лікаря Постоловського і його рідної тяжко хворої матері, викладачка, з властивою їй сміливістю й прямою, сказала: «Сьогодні за ширмою історії лежить тяжко хвора і безпомічна наша мати

Україна, очікуючи смерті, а її сини, схожі на Постолювського, своєю байдужістю сприяють цьому. Це моє бачення головних образів, уточнила вона і продовжила: — Автору вдалося показати у звичайному і малому — незвичайне і велике. Це стиль письменника. Прочитайте його повість «Смерть», і ви переконаєтесь. У цьому — талант письменника».

Виступ Лесі Йосипівни викликав дружні оплески. Але не у всіх. Адміністрації та партійному керівництву інституту її виступ не сподобався. Були й раніше в Лесі Йосипівни категоричні судження, але цей виступ став для неї фатальним. Уже на другий день розпочалися неприємності, а далі — переслідування; зрозуміло ж, режисером був КДБ. Невдовзі її вночі забрано з квартири в Ніжині і доставлено на Володимирську, 33, в Києві¹. Там тримали її майже тиждень. Але ніщо не могло зламати цю героїчну жінку. Відпустивши додому, у Ніжин, її невдовзі позбавили роботи в інституті. Потім підбурили сина проти неї, матері, а згодом — і рідного брата, полковника. Залишившись без засобів до життя, без допомоги збайдужілих сина і брата, принижена, зацькована, вона захворіла і в розпачі померла.

Ось так доля Лесі Коцюби співпала з долею головної героїні роману «За ширмою» — матері лікаря Постолювського.

Та повернімося до вечора в актовому залі педінституту. Після Лесі Йосипівни виступило ще багато викладачів і студентів. Усі вони, прочитавши роман, давали йому високу оцінку, а особливо — чарівній і багатій мові твору. На завершення слово надали Борису Дмитровичу. Він уточнив деякі колізії твору, відповів на запитання, яких було дуже багато, і щиро подякував студентам, викладачам, декану за організацію вечора і таку теплу зустріч з ними.

Невеличка група шанувальників Бориса Дмитровича запросила його на вечерю в міський ресторан, в окрему кімнату. Кожен почував себе досить розкуто. Ставилися найрізноманітніші запитання: і про його особисте життя, і про довгі роки, проведені в таборах, і про те, як протистояти русифікації, і про його ставлення до Степана Бандери. Були й необережні запитання, а були й підозрілі. Тут же, на вечері, Борис Дмитрович щиро подякував Лесі Йосипівні Коцюбі за її яскравий виступ, який справив на нього надзвичайне враження своїм правильним розумінням образів роману, а головне — умінням вловити сутність основної ідеї. Борис Дмитрович тоді не міг навіть подумати, що мине небагато часу, і цю чарівну жінку, істинну патріотку України, спіткає гірка доля. І за що? За її чисту, як сльоза, любов до рідного народу.

Опубліковано:

Зі спогадів І. Б. Бровка про Бориса Антоненка-Давидовича // Багаття. Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. Упорядник Б. Тимошенко. — К: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. — С. 161–173.

¹ Арешт Лесі Коцюби відбувся в грудні 1972 р., тобто через кілька років після описуваних подій. Тож І. Б. Бровко трохи помилився в часі.

Спогади Дмитра Наливайка про атмосферу в Ніжинському педінституті в другій половині 1950 – на початку 1970-х років

(з інтерв'ю, взятого Олександром Турчиним
у липні 2000 р.)

Дмитро Наливайко народився 1929 року в с. Понорниці Коропського району на Чернігівщині. З 1957 по 1971 рік працював доцентом кафедри російської та зарубіжної літератури Ніжинського державного педагогічного інституту імені Миколи Гоголя. З 1957 по 1969 рік керував літературною студією Гоголівського вишу. Доктор філологічних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», академік НАН України.

Лавреат Національної премії України імені Тараса Шевченка. Автор книг «Віктор Гюго», «Оноре Бальзак», монографій «Мистецтво: напрямки, течії, стилі», «Спільність і своєрідність», «Козацька християнська республіка. Запорізька Січ в західноєвропейських літературних пам'ятках» та ін.

Постать Дмитра Сергійовича Наливайка для літературної студії Ніжинського педуніверситету переоцінити важко. Бо саме з цього викладача почалося справжнє духовне відродження, національне прозріння, сходження студійців до найвищих вершин літературного Парнасу. І донині тут панують започатковані ним по-справжньому критичні засади літературного і суспільного життя.

Олександр Турчин зустрівся з Дмитром Сергійовичем Наливайком у Києво-Могилянській академії.

— Шановний Дмитре Сергійовичу, дякую Вам за надану можливість поспілкуватися. Розкажіть, будь ласка, як Ви, випускник аспірантури Ленінградського педагогічного інституту потрапили в Ніжин?

— Так, я дійсно закінчував аспірантуру при кафедрі зарубіжної літератури педінституту імені Герцена 1957 року. А до Ніжинського інституту потрапив випадково. Весною 1957 року відбувся розподіл

випускників. У мене була можливість вибирати з кількох педінститутів Російської Федерації (Костромського, Курського) і одного білоруського. Я зупинився на Костромському, бо мій хороший приятель теж туди їхав. Коли всі документи були вже оформлені, я одержав листа від одного з викладачів із Києва, який мені написав, що в педінституті в Ніжині звільнилось місце викладача зарубіжної літератури. Мені захотілося поїхати на Батьківщину, в Україну, адже я родом з Чернігівської області, і тому вирішив змінити свої життєві плани. Проте ректор Костромського педінституту наполягав на моєму приїзді до його навчального закладу. Прислав протести і Ленінградський педінститут. Моє питання розглядала навіть вчена рада Гоголівського вишу й мудро вирішила: оскільки я з України, українець і хочу повернутися додому, то члени ради схвально поставилися до мого бажання, і ніякого вже тиску після цього не було. Отож на початку листопада 57-го року я приїхав працювати в Ніжинський педінститут.

— Якою тоді була атмосфера в Ніжинському педінституті: політична, літературна?

— Якщо говорити відверто, то після Ленінграду Ніжин мене пригнічував. Можливо, я сприймав це суб'єктивно. Важко сходився з колегами на кафедрі, хоча зі студентами порозумівся дуже швидко. Я в той час почав у них читати античну літературу, що була для них цікавою, і все вийшло, на мою думку, якнайкраще. Гірше було з викладачами... Були випадки, коли на кафедрі доводилося переживати досить неприємні хвилини. Для прикладу, під час обговорення навчального плану з російської літератури, а в нас тоді була об'єднана кафедра російської і зарубіжної літератур, один з викладачів гостро виступив проти включення до навчального курсу вивчення творчості Олександра Блока. Уважав за недопустиме вивчати його у виші і, особливо, у школі. Він його агресивно не сприймав. Коли ж я запитав: «Чому?», то почув у відповідь: «Це ж декадент! Занепадник! І, взагалі, людина, яка написала про себе такі рядки: «Я сам позорный и продажный...» Ми не маємо права включати його творчість до програми?» Я не погодився і сказав, що взагалі некоректно ставити так питання про видатного поета. Нагадав, що Блок написав поему «Дванадцять», і частина викладачів це сприйняла з розумінням, а інші приєдналися до думки того викладача, який сказав: «І все одно, він декадент, а я, як морський старшина, знаю тільки одне — їх треба бити, бити, бити...» Оце вам приклад тієї атмосфери, що тоді панувала в Ніжинському педінституті. А це вже був п'ятдесят сьомий рік, це відбувалося вже після смерті Сталіна і XX з'їзду КПРС.

На кафедрі симпатичною для мене людиною був завідувач Григорій Петрович Васильківський. З ним можна було обговорювати серйозно як наукові, так і життєві проблеми. Я багато спілкувався з музикантами. У виші відкрили музичне відділення, і приїхало багато молодих викладачів музики. Там працював Іконник, згодом знаменитий диригент.

Пригадується ще такий випадок. Доцент Васильківський давав відкриту лекцію з творчості Бальзака, аналізував роман «Батечко Горіо» й

необережно сказав, що Горіо — «це буржуазний король Лір», що на новому витку часу він повторив драму короля Ліра. Коли ж почалося обговорення, Васильківського звинуватили в тому, що він бере під захист буржуа. І було, навіть, поставлено запитання: «Хіба може бути буржуа трагічною фігурою?» Уявляєте тепер, що це були за часи і якою була атмосфера... Працювати було дуже важко, а зміни почалися років через 4-5.

— А коли Ви очолили літературну студію інституту?

— Це була не моя ініціатива. Через кілька тижнів, як я почав працювати, у деканаті філфаку вирішили, щоб я керував літературною студією, оскільки я за віком ближчий до студентів і мені це, як кажуть, з руки. Я спробував відмовитись, але з цього нічого не вийшло. Мені зауважили, що я не маю інших громадських доручень, то повинен виконувати це. І десь з кінця листопада 57-го року я й розпочав роботу зі студійцями.

Мені добре запам'яталося, як мене в супроводі декана, завідувача кафедри й колишнього керівника (а це був доцент Косінов, котрий викладав українську літературу, і говорили, що він навіть був секретарем Постишева, а коли того піддали репресіям, то й Косінова зачепили) ми зайшли в напівосвітлену аудиторію на третьому поверсі, де сиділи студенти. Обличчя тих, що сиділи під лампою, були освітлені, а тих, хто по закутках, ми не розгледіли.

Мене представили. Почали знайомити з членами літстудії. Там, до речі, було багато таких, хто не писав, а просто приходив із цікавості: подивитися і послухати. Мені зразу ж повідомили, що серед студійців присутній і Євген Гуцало, який надрукував напередодні в «Літературній газеті» (тоді ще так називали «Літературну Україну») свою новелу. Це було сказано, звичайно, з гордістю. Вийшов автор, в окулярах, зі зніяковілою посмішкою... Я попросив дати мені газету, щоб прочитати його твір. Він подав, діставши з портфеля.

Але справжнє знайомство з Гуцалом почалося з конфлікту. Я прочитав це оповідання. Воно було доволі вправно написане, як для автора-початківця, але в дусі того часу, і якимось неприємно відштовхувало закладеною в ньому фальшивістю. Сюжет про те, як їдуть іноземці колгоспними полями й бачать молодих трудівниць. Одна з них привертає до себе увагу, нагадуючи їм Мадонну... Це була фальшована псевдоромантика, про що я відверто сказав молодому початківцю. Новела мені не сподобалася, і я пояснив, чому саме. Навчаючись в Ленінграді, я відчув, що серед студентів, аспірантів уже інші вітри віяли. Те, що називали соцреалізмом, уже викликало внутрішній протест, бо всі бачили наскільки неправдиве це мистецтво.

На Гуцала сказане мною справило сильне враження. Згодом він зізнався, що це його обурило, образило. Він навіть кілька тижнів не з'являвся на засідання студії. Я на їхньому курсі лекцій тоді не мав, тому в аудиторіях з ним не зустрівся. Якимось він до мене підійшов і сказав,

що моя оцінка була для нього несподіваною. Він довго про це думав та зважував і, зрештою, погодився. І це зізнання вивищило його в моїх очах. Бо я побоювався, що за звичаями того часу, він донесе на мене в партбюро. Тоді подібні випадки були, так би мовити, повсякденною нормою життя.

Після цього ми почали зустрічатися частіше. Я спочатку жив один, дружина з малою дитиною поїхала до батьків. І Євген заходив до мене в гуртожитську кімнату на вулиці Івана Богуна.

Ми вільно спілкувалися на різні теми. Ці постійні контакти тривали і в наступні роки його навчання. Безперечно, він уже писав прозу, але жодного свого твору мені не показував. Читав свої поезії. У нашому збірнику «Перший заспів» добірка віршів Гуцала – найбільша. Там уже є хороші поезії, деякі з них згодом він навіть додавав у свої оповідання для підсилення ліричних моментів. Пам'ятаю, це вже весною 1959 року перед випуском, ми з ним довго ходили Гоголівською й думали над тим, що ж йому далі робити? Чи то спробувати подати документи до Літературного інституту в Москві, чи поїхати працювати в газету і серйозно, практично, знайомитися з життям. Тоді пропагували саме такий тип мислення: знайомство з життям сприяє розвиткові літературних талантів. Я його спробував переконати, говорив, що йому необхідно поїхати в Москву. Адже у культурологічному центрі, у Літературному інституті зовсім інше середовище, що може його по-справжньому збагатити і сприяти формуванню як письменника. Але Євген мене не послухав і поїхав у Чернігів працювати кореспондентом обласної газети.

Коли приїздив до Ніжина, заходив до мене, ми з ним спілкуватися, листувалися. Так було і в Києві до самої його смерті, несподіваної.

— Дякуємо за тепле слово про Євгена Гуцала. А якими Вам, взагалі, запам'яталися ваші перші літстудійці?

— Вони були різними. Я, на жаль, сьогодні вже певне і не згадаю багатьох, минуло більше сорока років. Проте — це Гуцало, Володимир Мордань... Саме Гуцало привів його до мене в кімнатку гуртожитку з його першими поетичними пробами. А вони були, як для початківця, цілком достойними. Після нашої зустрічі він почав активно писати.

Коли вже Гуцало закінчував інститут, на перший курс вступив Леонід Коваленко, відомий згодом під псевдонімом Леонід Горлач. До речі, тут теж не обійшлося без моєї такої інтенції чи що... Коли ще Коваленко перебував у Ніжині, його чимало друкували, і він одержав листа від критика й відомого літературознавця Леоніда Коваленка. Той писав, що оскільки вони не лише однофамільці, але й імена у них однакові, й навіть ініціали збігаються, то краще було б, щоб їх постійно не плутали, обрати якийсь псевдонім і під ним уже друкувати твори. Льоня мені про це розповів і запитав: «Який би мені псевдонім підібрати?». Я його тут же запитав: «А яке прізвище Вашої матері?» Він каже: «Горлач, з Горлачів вона...». Я тоді й відповів, що кращого псевдоніма й не придумати. Так він і став підписувати свої твори — Леонід Горлач.

Хто там ще був з першого покоління? Була ще така поетка Дробкіна. Вона також у цьому збірничку представлена. Розумна студентка, відмінниця постійна. У неї було чудове вміння версифікації, теми вона обирала актуальні для того часу, але справжнього поетичного таланту не виявила.

Петро Пулінець, був такий симпатичний студент...

— А які теми їх найбільше цікавили?

— Писали інтимну лірику. У ті часи вимагали, передусім, бути громадянином, тому відгукувалися і на суспільні події. Хоча, відверто кажучи, я їх до цього не заохочував. Безперечно, багато було лірики пейзажної.

— Чи були поезії, присвячені історії України?

— Це вже пізніше. Десь із середини 60-х років, коли вже прийшло інше покоління, усі ці теми актуалізувалися. Тоді вже писали підтекстом. У той час з'явилися в літстудійців інші орієнтири. Це були київські поети-шістдесятники. Студенти їздили в Київ, купували там збірки Івана Драча, Миколи Вінграновського, Ліни Костенко. З'явилася лише одна збірка Симоненка... Саме ці поети почали впливати на молодь.

Як фахівець із західноєвропейської літератури я прагнув знайомити їх із поезією капіталістичного Заходу, наскільки це було можливим. Це вже десь у другій половині 60-х років. Тоді атмосфера в педінституті дуже змінилася, зокрема на філологічному факультеті, коли деканом десь там із 64-го чи 65-го року став доцент Григорій Герасимович Аврахов. І в складі викладачів пропорції змінилися, між людьми старого гарту (сталіністами) і людьми, котрі мислили ліберально. Того, що мене вразило й гнітило в перші роки роботи, уже не стало. Я не скажу, що воно зовсім зникло, але багато що змінилося в кращий бік. Усе те, що хвилювало тоді студійців, про що вони писали, знаходило розуміння декана й викладачів факультету. Леся Йосипівна Коцюба та інші викладачі відкривали для студентів ознаки нового часу.

— А чи були спроби наслідувати когось із західноєвропейських поетів?

— Наслідування новітніх течій власне не було. А от вплив скажімо, кінця і 19-го — початку 20-го століття був відчутним. Один час у практику проведення студії увійшло відзначення якихось дат, чи то дня народження, чи дня смерті видатних західноєвропейських поетів. Пам'ятаю проведення такого вечора в літстудії, присвяченого дню пам'яті Гійома Аполлінера. Я виступав з лекцією...

Леонід Горlach в останній рік навчання багато перекладав Рільке. Верхарна читали тоді вже багато. Це було необхідно для розширення горизонтів, для формування сучасного поета чи прозаїка.

Дивна річ — спогади. Із роками їх вартість інша, це не приходить мимоволі. І про Ніжин я останнім часом набагато частіше згадую, ніж раніше. Були епізоди, які не дуже приємно згадувати, особливо останні роки роботи в Ніжинському педінституті...

— Розкажіть, будь ласка, якщо це не завдасть Вам прикрасі.

— Ну, певне, Ви вже чули цю історію з літстудією...

— Даруйте лише віддалено...

— Почалося все з приїзду групи київських письменників до Ніжинського педінституту. Мені хотілося, щоб сюди завітали ті молоді на той час письменники, котрі найбільше цікавили літстудійців і студентів-філологів. Це Євген Гуцало, Григій Тютюнник, Іван Драч, Микола Вінграновський та ін. І якщо мене не зраджує пам'ять, у 68-му році Гуцало мені зателефонував чи прислав листа, що він уже створив таку бригаду, яка готова приїхати до Гоголівського вишу і зустрітися зі студентами, студійцями. Я в той час був головою художньої ради. Письменників я запросив офіційно. Поставив до відома ректора Василя Матвійовича Горбача. І ось на початку грудня вони на «УАЗику» прибули з Києва. На Київській кіностудії Вінграновський завербував цю машину. Це був прекрасний підбір авторів — Євген Гуцало, Григій Тютюнник, Іван Драч, Микола Вінграновський, Борис Олійник і критик Анатолій Шевченко. Зал клубу старого корпусу був переповнений. Люди сиділи, стояли, всі проходи були забиті. Раптом я побачив начальника місцевого КДБ! Інші мої колеги запримітили переодягнених у штатське працівників спецслужб. Як потім виявилось, за цими поетами приїхали й київські кадебісти...

Першим взяв слово Анатолій Шевченко. Якраз напередодні в газеті «Известия» з'явилась невеличка статейка академіка Виноградова. Він говорив про перспективи національних мов СРСР. Вітав те, що російська мова набуває все більшого вжитку та стає рідною для людей інших національностей. А потім він поділив всі національні мови на дві групи: ті, що можуть існувати і розвиватися, і ті, що перебувають на грані зросійщення, зникнення. А українську він не назвав ні в тій, ні в іншій групі. Анатолій Шевченко висловив із цього приводу своє обурення. Заявив, що кожний свідомий українець має протестувати проти таких інсинуацій. Потім почали виступати поети, прозаїки.

Микола Вінграновський прочитав поезії про історію України. Вірш про Івана Богуна та ще декілька схожого змісту вітали шалом оплесків. Як завжди, прекрасним був Іван Драч.

Борис Олійник прочитав свого вірша про те, як дядьки сидять на колодах і обговорюють, хто такий Ленін. І доходять до такого висновку: «Ленін — це ми!» У нього були вірші суто офіційні, і вони відрізнялися від того, що читали інші поети.

Григій Тютюнник прочитав оповідання «Медаль», що тоді не друкувалося. А Гуцало — таке незвичне для нього сатиричне оповідання про провінційне містечко в такому стилі, що має внутрішню інтенцію до «Истории одного города» Салтикова-Щедріна. Усі швидко розшифрували, про кого саме мовиться, і чимало було невдоволених. Після зустрічі до мене підходили деякі викладачі і виражали своє обурення, що, мовляв,

Гуцало виявився невдячним до міста, що його навчало. Це, звичайно, були дурниці.

Оголосили перерву. Зібралися наші гості. Я з Авраховим проінформували їх, що тут багато людей, котрих ніхто не запрошував, але ніхто не виявив якогось остраху й бажання «поміняти платівку». Продовжували в такому ж дусі.

Почали виступати літстудійці і, щоб не відставати від метрів, читали свої твори подібного спрямування, із підтекстом...

Традиційно, коли приїздили гості з Києва, письменники, влаштовували такий собі вечір-вечерю, що в ньому брали участь і ректор вишу і професори. Але цього разу в їдальню до накритого столу вони не прийшли. Увійшли письменники. Григорій Аврахов був, Леся Коцюба була, ще кілька викладачів. Це дуже неприємно врізалось у пам'ять. Запахло, так би мовити, смаленим. Усі дуже швидко це відчували й поспішили відсторонитися. Але ті, що були, дуже тепло провели гостей, дякували їм за те, що вони таку здоровенну непорушну кам'яну брилу скинули у ставок, що потім ще довго ось ці хвили котилися. Це, безперечно, алегорія.

А після цього розпочалися справді великі неприємності. Мене, як керівника літстудії разом із літстудійцями взяли на замітку. Десь через рік на партзборах виступив секретар партбюро і заявив про ідейні зриви в роботі літстудії. Звичайно, головним винуватцем зробили мене і негайно «розжалували» — відсторонили від керівництва.

Згодом почалися й відверті провокації... Я до цього часу маю сумніви, що то таке було? Це вже йшов сімдесятий рік. Десь улітку раптом серед вступників з'являється юнак, який обурюється засиллям російської мови. Його, звичайно, не зарахували, але коли запитали: «Хто так сформував його світогляд?» (про це вже офіційно було повідомлено на інших партзборах), то він назвав Грушевського «Історію України-Руси», і мої статті, що публікувалися в «Українському історичному журналі» та в інших виданнях. Хоч мені й приємно було таке почути, але разом із тим і насторожувало.

У ті часи отаких «підсадних качок» не приймали в одному виші, але зараховували в іншому. Можливо, то був порядний молодик, не знаю.

У виші була група викладачів, яким я чомусь дуже не подобався, і вони проти мене активізувалися. У критичний момент я зумів перебратися до Києва.

— А хто ще з письменників відвідував Ніжин за час Вашого керівництва студією?

— Запам'ятався приїзд Олесь Гончара і з ним ще групи письменників. Це вже Льоня Горлач, котрий працював у Спілці письменників, якось там все це організував. Вони побували у нас через кілька місяців після того приїзду письменників, про який я вже розповідав, і мали за мету все це приглушити, залагодити.

Олесь Гончар очолював цю групу. Вечір виявився цікавим.

Приїздили й інші групи... Та в 1971 році я поїхав із Ніжина.

— А чи підтримували Ви після від'їзду зв'язок із Ніжином, з літстудійцями?

— Підтримував, але не активно. З літстудійцями — ні. Якби я в 70-ті роки з'явився в літстудії, то це переполоху б там наробило після згаданих подій і звинувачень. Не хотів завдавати молодим людям клопоту. Офіційно вважалось, що я зашкодив вихованню майбутніх письменників.

Але в Ніжин приїздив. Там у мене лишився гарний приятель, музикант і рибалка Костянтин Федотов, котрий викладав на музпеді. Завітавши до нього в гості, ми довго блукали Графським садом. І з Олександром Жомніром підтримував зв'язки: ще за часів мого керівництва літстудією він часто був нашим гостем, активним учасником обговорень і дискусій.

— Дякуємо, Дмитре Сергійовичу, за інтерв'ю. Бажаємо Вам міцного здоров'я і творчого натхнення. Добра пам'ять про Вас і Ваші справи надихає Ваших вихованців. Це засвідчують їхні твори.

Опубліковано:

Дмитро Наливайко. По хвилях пам'яті // ЗАСПІВ. Антологія літературної студії Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Упорядники О. Забарний, О. Гадзінський. — Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2000. — С. 17–27.

Спогади Дмитра Наливайка про Лесю Коцюбу та гурток ніжинських дисидентів

(з інтерв'ю, взятого Євгеном Луняком
18 березня 2014 р.)

Д. Н.

— Ситуація в Ніжинському педінституті, зокрема на філологічному факультеті, змінилася десь у другій половині 60-х років. Коли приїхав Горбач, потім Бровко Іван Бенедиктович. Аврахов став деканом нашого факультету. Я, як і раніше, керував літературною студією, і після Гуцала ще були деякі хлопці, які стали українськими письменниками. Деякі прізвища я позабував, бо це було давно. У цей час у нас з'явилася група викладачів, котрі були прихованими опозиціонерами. Це проявилось, скажімо, у такому факті: десь під кінець 60-х рр., після того як почалось гоніння на роман Гончара «Собор», і наша група викладачів написала листа на захист Гончара, якого преса в той час проробляла.

Був його день народження, і ми написали йому листа у Спілку письменників. Написали, що ми Вам дуже вдячні за те, що Ви сказали правду. Що там є такий Володя Лобода, що «володьки», нарешті, отримали в літературі по заслугі у Вашому романі.

Потім передавалися книжки із Києва, здебільшого їх привозив Аврахов. Це не була нелегальна література, а видання, що з'являлися в Словаччині у Пряшівському інституті. Книжка Лавріненка «Розстріляне відродження» і ще деякі такі видання. Аврахов, Бровко, Леся Йосипівна Коцюба, яка активну роль теж грала. Потім там був Шпаковський Іван Степанович, білорус, який приїхав працювати за направленням у Ніжинський педінститут. Він російську літературу читав на факультеті, але він із Західної Білорусі, виявився, так би мовити, близьким за своїми умонастроями.

Ускладнилася справа з літературною студією. У нас там була така атмосфера розкута, і початківці могли висловитись вільно, прослідкувати те, що кон'юнктурне, те, що халтурне, те, що надто заідеологізоване у відповідному сенсі. І літстудія почала викликати інтерес у тих інстанціях, яким доручено слідкувати за порядком.

Тоді роковини Шевченка відзначали, були студенти Київського університету, і літстудійці туди їздили. Були мітинги, такі групи, які

збиралися біля пам'ятника Шевченка, читали поезії, виступали. Це пізніше їх почали розганяти.

Далі таку роль каталізатора зіграв візит групи київських письменників, який викликав справжню, ну не бурю, але такий невеликий шторм. Я звернувся до Гуцала як керівник літстудії з проханням, щоб вони приїхали в Ніжинський інститут, він і кого він може з собою запросити разом. А я з Гуцалом підтримував постійний зв'язок. Я знав про його найближче оточення.

І прекрасна така група приїхала тоді із Києва: це був Микола Вінграновський, Григій Тютюнник, це був Іван Драч, потім Борис Олійник. Він у той час злегка фрондував, мені так здається, був такий період у нього. Усі знали, що він іншого типу письменник і громадський діяч. Іще критик Анатолій Шевченко. І вони виступали не так, до чого була звикла наша аудиторія. Причому знамениті письменники! І були люди: не тільки студенти наші і викладачі, але й зі шкіл. Словом, цей зал у старому корпусі внизу на першому поверсі був переповнений, ледве не на підвіконнях усі сиділи, трималися і слухали.

Як почалася ця зустріч? Анатолій Шевченко — критик, озвучив ввічливий протест проти публікації в газеті «Известия», здається, не «Правда», а «Известия», де автор цієї статті, відомий учений лінгвіст, писав про те, які перспективи мають мови республік Радянського Союзу. Розпочався такий наступ на мову українську, культуру, літературу, це вже був десь, здається, 1968-й, ні 1969-й рік, і він зачитав уривки, сказав: «До чого вже дійшли, що це всупереч настановам Леніна, його національної політики, всупереч Конституції». У цій статті, Виноградова, здається, згруповані мови, які ще можуть довго триматися, і ті, які мають розчинитися в історично близькому часі, таке було формулювання, й українська мова була названа серед тих, які мають злитися «с великим русским языком». Ну й він одразу заявив протест. Це одразу наелектризувало аудиторію.

Цю зустріч вів Аврахов, я там мав йому допомагати. Потім почали виступати поети. Віграновський прочитав деякі вірші: «Ніч Богуна» й інші. Читали вони, що несло в собі заперечення ось цієї публікації в тій московській столичній газеті. Потім читали свої твори Вінграновський, Іван Драч. Олійник прочитав цей відомий його вірш «Дядьки сидять на колодках, розмовляють про те, що у них у селі та в країні, і говорять, що, як шкода, що вже немає Леніна». Там є така критика, але вона м'яка й у кінці громовідвід. Григій Тютюнник прочитав оповідання «Медаль», що в той час не публікувалося. Я знайшов його згодом, здається, не переплутав його назву. Воно тоді не публікувалося. Хіба що з'явилося в останніх виданнях, вже після розпаду СРСР. Різко критичне оповідання.

Євген Гуцало прочитав сатиричну мініатюру про ніжинських градоначальників у стилі Салтикова-Щедріна. І серед них можна було вловити риси знаменитого, я вже забув, як його прізвище, першого секретаря горкому, який любив говорити: «Вот Пётр Алексеевич всё знает. Вот вы не думайте. Пётр Алексеевич всё знает. Всё знает и сделает так, как нужно». І він теж був поданий у такому сатирично-карикатурному вигляді.

Наша аудиторія студентська, та й не тільки студентська, а й викладацька, була абсолютно незвична до таких зустрічей та ще з таким загальним протестним спрямуванням. І коли зробили перерву для гостей з чаєм і булочками, ми побачили серед присутніх відомих працівників КДБ ніжинського. Помітили і приїжджий почет без мундирів з Києва, що супроводжував негласно письменницьку групу.

Ми з Григорієм Авраховим порадилися і вирішили нічого не змінювати. Але наше інститутське начальство перелякалося. В їдальні, вона була біля старого корпусу, трошки туди по дорозі в парк, приготували вже обід, чи скоріше вечерю. Але ні з ректорату, ні з парткому ніхто не з'явився. Нас було чоловік 5 чи 6. Леся Йосипівна була, Аврахов. Я був. І ще хтось. Я вже точно всіх не пам'ятаю... Ми не обговорювали, звичайно, те, що відбувалося. Потім Гуцало вже говорив мені, що ми розуміли, який для нас це удар, але я йому сказав, що без цього не обійтися, очевидно, в нашому житті. Він сказав, що у нас виникнуть неприємності. Отакою була ця зустріч.

Далі тут треба згадати Олесь Гончара. Десь через тиждень-два приїздить він із Києва, ще з ним Сизоненко¹ був і ще чоловік кілька письменників, з тим, щоб зняти напругу. Бо Ніжин весь говорив, що це ледве не контрреволюція. Була знову зустріч, виступ перед нашими студентами і викладачами, де Гончар говорив, що дехто із літераторів тоді погарячкував.

Я думаю, що це подіяло, тим більше, що він і до Аврахова, і до мене поставився дуже й дуже прихильно. З ним за столом сиділи з ним поряд з одному боку Аврахов, з іншого я. Коли вже була, так би мовити, неофіційна частина цієї зустрічі. Але наслідки це мало.

Є. Л.:

— А Ви були членом партії?

Д. Н.:

— Ні, я ніколи не був членом КПРС.

Є. Л.:

— А як так вийшло, що Вас не змусили вступити?

Д. Н.:

— Пробували, ну це теж врешті-решт, був такий час, коли до мене почали приставати буквально навіть із міськкому партії, щоб я подавав заяву. Тоді при педінституті організували лекторій для вчителів та інтелігенції, де мав читатися і курс з естетики, не тільки Маркса і Леніна, а й такий собі просвітницький. Звернулися до мене, і я його читав. Мене слухали партійці ніжинського райкому чи міськкому. Кажуть: «Ви такий цінний кадр, чому Ви ще не в партії?» Я відповідав, що ще не доріс, щоб удостоїтися такої честі. Але, щоб подавати заяву, я й гадки не мав.

¹ Сизоненко Олександр Олександрович (1923–2018) — український письменник, прозаїк, публіцист, есеїст, кіносценарист.

Ще в аспірантурі в Ленінграді нас четверо в кімнаті дали слово один одному в це bagno не вступати, і слова дотримали.

Це був Урбан відомий потім критик¹, Юра Петровський², Володя Альфонсов³, це літературознавці. Ніхто не вступив.

Є. Л.:

— Я хотів запитати про «Інтернаціоналізм чи русифікацію». Ця ж справа закрутилася після того, як Аврахов передав до Чехословаччини статтю Дзюби.

Д. Н.:

— Так, так!

Є. Л.:

— Ви читали цю статтю?

Д. Н.:

— Безперечно.

Є. Л.:

— А у Вас були проблеми потім, коли почали розслідувати, тому що Коцюбу звільнили з інституту тоді, а персональну справу Крутиуса розглядали по партійній лінії?

Д. Н.:

— Я безпартійний був. До організації передачі трактату за кордон я ніякого стосунку не мав. Ось. Я був один із читачів.

Є. Л.:

— Ви не переписували його?

Д. Н.:

— Ні, я його не переписував. Мені дали на 2-3 вечори екземпляр. Я його прочитав і повернув.

Є. Л.:

— А хто Вам дав, якщо не секрет?

Д. Н.:

— Хто мені дав? Та я от у точності не пам'ятаю. Здається, там був такий ще Жомнір Олександр Васильович. Здається, він мені дав.

¹ Урбан Адольф Адольфович (1933–1991), радянський критик і літературознавець.

² Петровський (справжнє прізвище – Піотровський) Юрій Олександрович (1921–1991), літературний критик і літературознавець.

³ Альфонсов Володимир Миколайович (1931–2011), радянський і російський літературознавець.

Є. Л.:

— Аврахов передав Миколі Мушинці. Ви не знайомі з цим чоловіком?¹

Д. Н.:

— Ми побачилися вперше років через 15–20 вже після всіх цих пертурбацій. Його обрали іноземним членом нашої академії. Ми були на конференції в Італії, і він там був.

Є. Л.:

— Це вже за незалежної України?

Д. Н.:

— Так, це вже такий був період. А раніше я з ним не був знайомий.

Є. Л.:

— КДБ вас не чіпало, скажімо, за такі зв'язки та діяльність не дуже приємну для влади?

Д. Н.:

— В останній рік роботи в Ніжині я ще залишався керівником літстудії. На наші засідання почали приходити і студенти із комсомольського бюро, які мені видавалися підозрілими. Ми відзначаємо річницю смерті Гійома Аполінера. У мене було німецьке видання. Розкішне таке, з ілюстраціями, фотографіями Аполінера. Читали вірші, які були на той час в українських перекладах — Лукаша і Кочура. І там була одна студентка, така велика активістка кінця 60-х р. Вона очолювала бюро комсомольське. Вона цікавилась, що це за книжка, я їй показав, вона погортала.

¹ Це помилкова інформація. Микола Мушинка мав доручення про передачу за кордон статті Дзюби від своїх київських колег.

Спогади подружжя Володимира Павловича та Валентини Василівни Крутиусів про Лесю Коцюбу та гурток ніжинських дисидентів

(з інтерв'ю, взятого Євгеном Луняком і
Наталією Луценко 4 березня 2014 р.)

В. П.:

— Леся Йосипівна не вписувалася в ту радянську епоху, у яку жила. Чому? Та тому, що їй жилося, так би мовити, добре, але не комфортно. Чому? Бо за своїм світоглядом вона була українська-патріотка, а український патріот — це український буржуазний націоналіст, причому дивні речі відбуваються із цим ярликом.

Коли був царський режим, то українських письменників, там Стороженка, Куліша

Луняк: — Костомарова?

В. П.: — Так, Костомарова друкували, а в радянський час, коли революція принесла соціальне й національне визволення...

Луняк: — Заборонили.

В. П.: — Так, то вже їх не друкували. Ба більше, одна Комуністична партія Західної України КПЗУ (так вона називалася), ще щось собі дозволяла. Але їх усіх в 30...

Луняк: — 38-му?

В. П.: — Так, усіх репресували..

Луняк: — А Леся Йосипівна була членом партії?

В. П.: — Ні.

Луняк. — Ні?

В. П.: — Ні. Леся Йосипівна викладала фольклор і давню українську літературу. Поскілки фольклор викладала, то любила українську народну пісню.

Справа в тому, що навіть демонстрування своєї національної приналежності викликало підозру.

Значить, любила вона народну пісню, збирала це все, тому й мала не книжно-газетний комуністичний світогляд, а народний.

Дуже гарною була викладачкою давньої літератури. А що таке давня українська література? Це насамперед життя святих і їхні твори. То вона це все знала більше ніж треба. Одна наша студентка, я забув її прізвище, стала співробітницею інституту літератури академії наук за спеціальністю давня українська література. Написала монографію-дисертацію, видала як монографію. Я з нею зустрічався, і сказав: «Але ж Ваша ця книга не стане масовою». Вона відповідає: «Боже, якби чоловік 10–15 її прочитали»

Луняк: — І це було б добре.

В. П.: — Я думаю, що Леся Йосипівна, якщо не була цілком віруючою, то принаймні будем казати, наполовину.

Луняк: — Не була атеїсткою, так?

В. П.: — Так, не була атеїсткою, а тим більш войовничою. Дослідження давньої української літератури, читання релігійних книжок не могли на неї не вплинути.

Хрущовська відлига визначила в інституті дві частини викладачів: одна — Аврахов...

Луняк: — А Наливайко?

В. П.: — Наливайко. Він, можливо, і не був українським патріотом, але він добре вже знав ціну тій системі і тій владі. Він керував літературною студією. Мені було цікаво, я пішов, і якийсь там хлопчинка встав, читав вірш. Я, як правовірний комуніст, думаю, ну що це він читає. А там якийсь пейзаж з дивним сприйняттям природи, і нічого він там не бачить сучасного, і так далі... У мене язик свербіть дати ідейну оцінку цьому твору. Тут виступає Наливайко й каже: «У наш час, хлопець пише так, як один німець у Німеччині у XVIII ст. Була така-то течія, і от у них теж таке було світосприйняття...»

Луняк: — Мабуть, «буря і натиск», романтична течія.

А Аврахов Дзюбу знав особисто? Вони були знайомі чи ні?

В. П.: — Я думаю, що вони вже пізніше познайомилися, бо він же ж тут був, а тоді поїхав у Київ.

Зав. кафедрою в нас був Г. Я. Неділько. Це була чесна людина, але дуже перелякана радянським партапаратом. Чому? Під час війни він з

бійцями оборонявся десь під Кронштадтом. Їм сказали, що не вздумайте відступити, Кронштадт вас не прийме. Ще він став свідком, коли якусь роту солдатів пригнали, наказали покласти зброю і лягти. Командир викликав автоматників і разом з ними солдатів розстріляв.

Переживши таке на війні, чоловік став дуже обережним у висловлюваннях і поведінці.

Леся Йосипівна довірливо спілкувалася з викладачем педагогіки, який знав особисто Корольова.

Луняк: — Я розумію про кого Ви кажете.

В. П.: — Дуже пильними — «бдительными» (по-руськи) був проректор Батурський і сім'я Майбород. Кафедра російської мови дуже пильнувала ідейну чистоту, слідкуючи насамперед за кафедрою української літератури.

Луняк: — Розумію, щоб не було буржуазного націоналізму.

В. П.: — Так-так, за кафедрою літератури вони як могли пильнували, і коли постало питання про мою особисту справу, то вони казали...

Луняк: — За «Інтернаціоналізм чи русифікацію»?

В. В.: — Він і переписував його.

Луняк: — Ви переписували?

В. В.: — Так.

Луняк: — Ручкою переписували? А друкарської машинки у Вас не було?

В. П.: — Не було.

В. В.: — Боялись напевно.

В. П.: — Один чоловік доніс у КДБ, що це я привіз трактат у Ніжин.

Луняк: — Так, а хто привіз?

В. П.: — Я не знаю.

В. В.: — Чого ти не знаєш... Леся Йосипівна.

Луняк.: — Леся Йосипівна привезла?

В. В.: — Звісно, сюди привезла. А хто в Чехію, Чехословаччину, то говорили весь час, що Аврахов. А сюди ж привезла Леся Йосипівна, і через це вона, бідна, була змушена називати не ту людину, у якої вона взяла, бо це загрожувало тій людині, а назвала свого добре знайомого якогось там...

В. П.: — Професора Попова, який помер.

В. В.: — Так.

Луняк: — Який уже помер. Зрозуміло.

В. П.: — Коли в Лесі Йосипівни був обшук, так прийшли ніжинський кагебіст і київський. Прізвище київського кагебіста Кольчик. І він каже: «Ніде не шукайте...»

Луняк: — Так він правда хотів допомогти?

В. П.: — Так, правда. Вона, звичайно, подумала, що це провокація, тому нічого йому не сказала. Він був готовий, очевидно, до цього, але коли почався цей обшук, так той сам тільки побачить, що щось десь можна знайти, одразу каже: «Тут особисті листи. Тут не треба, тут немає».

В. В.: — Ніжинського він стримував. Під час обшуку подзвонили у двері. Вона відкриває, а там незнайомий хлопець, посланець від Аврахова, який повинен був її попередити про можливі дії. Вона йому губами каже: «У мене обшук», а голосно: «Який залік, хто вдома приймає заліки?» І показала йому йти, той тікає. «Що таке, що таке!» — кадебісти питають. — «Та тут студент-заочник приходив». А цей ніжинський: «Негайно затримати! Негайно затримати!». Студента того. А цей Кольчик каже: «Та нащо він нада, не треба!».

Луняк: — Так він допомагав їй...

В. П.: — Так, допомагав, так... Добре, що я запам'ятав це прізвище. Знаєте, коли людина потрапляє в якусь систему, то вона або має Бога в душі, або не має.

Луняк: — А у вас не було обшуку?

В. В.: — У мене не було, але він же був у КДБ, сидів там.

В. П.: — Сидів.

Луняк: — Вас забрали за цю справу в КДБ?

В. В.: — Мені тільки телефонували з КДБ... Начальник КДБ подзвонив моїй лікарці, бо я в лікарні лежала, щоб той дозволив зробити допит. А моя лікарка не дозволила. Сказала, вона в такому стані, що я не можу дозволити їй зайве навантаження.

В. П.: Мені подзвонили інакше.

— Це Володимир Павлович?

— Так.

— Я студент заочник такий-то, у мене невідкладна справа, вийдіть, будь-ласка, на хвилину, мені треба вам контрольну роботу свою віддати.

Думаю, хтозна що, хто дзвонить.

Я виходжу... машина. Вони кажуть: «Вам треба проїхати, сідайте». Сіли, поїхали на вокзал. На вокзалі, вибачте, як іти в туалет, зліва там, де й зараз..., там було КДБ у цьому будинку.

Луняк: — Знаю. Міліція там привокзальна...

В. В.: — Так.

В.П.: — Це тепер, а тоді там було КДБ у тому будинку. Затаскали вони мене туди. Там вони кажуть:

— У вас є матеріали? Ми можемо зараз зробити обшук. У нас є поняті люди, назвали двох співробітників тоді педінституту, я не хочу називати їхні прізвища, що вони будуть понятими. Кажу, що робіть, ви нічого не знайдете, бо у мене нічого немає. Та це я їм правду сказав, видно я так сказав, що вони повірили, і обшуку не було.

Луняк: — Так, а куди ви заховали статтю Дзюби?

В. В.: — У підвал, по-моєму, у підвал. Бо коли ти захотів мене з цим ознайомити, то ти ходив, бач, забув, за цим текстом у підвал. І потім я його почитала, і ти знову відніс у підвал. Там якраз стіна була цвіла. Й ти туди вкинув.

В. П.: — Може бути, тому що у підвалі у нас дві, так би мовити, комірчини — на одній написано квартира 57, а на другій — 60, тому, що та хазяйка давно нам віддала її...

Луняк: — Ха-ха-ха.

В. В.: — Якби вони в підвал полізли

Луняк: — Не знайшли б.

В. В.: — Усе рівно не знайшли б..

В. П.: — Так, бо під номером 60, це треба було б щоб хтось доніс.

Думаю, що Леся Йосипівна була віруючою, але зі мною вона не могла про це говорити. Бо тоді був я абсолютним комуністом, а зараз прихожанин Всіхсвятської церкви Київського патріархату. Вибачте, що я сміюся, не подумайте, що я сміюсь з віри, а над тим як змінились обставини.

Луняк: — Ви знаєте, у мене був викладач, він доктор історичних наук, Юрій Андрійович Мищик. Він був секретарем партійного осередку в Дніпропетровському університеті, а зараз він священник. Теж Київського патріархату.

В. В.: — Життя коректує й світоглядні засади. Коцюба не стільки з тобою не говорила, як з правовірним атеїстом, ти так показуєш, ніби ти дійсно був атеїстом. Вона не говорила певний час з тобою відверто, так, як пізніше, через те, що ти був членом комуністичної партії.

В. П.: — Теж правда, теж може бути.

В. В.: — А тоді вже оці патріоти добре дистанціювалися, і не тільки дистанціювалися, а були дуже обережні з нами. Хоч комуністи ж були різні. Коли постала персональна справа, так комуністи його ж і врятували.

Луняк: — А хто саме, хто заступився?

В. В.: — Ростовська.

Луняк: — Ольга Василівна?

В. В.: — Так.

Луняк: — Так, вона молода тоді дуже була.

В. В.: — Вона працювала зі мною на одній кафедрі. Ми стояли на обліку партійних організацій на тих факультетах, на яких ми читали. Вона читала на філфаці, через те була членом тієї партійної організації і на партійних зборах охарактеризувала Володимира Павловича як людину професійну і порядну.

В. П.: — Стояло питання так: виключити з партії чи залишити? Якби виключили з партії, тоді треба йти з університету. Я вже приготувався працювати вчителем.

Луняк: — Так, а за що?

В. П.: — А за переписування ж роботи Дзюби.

В. В.: — За Дзюбу.

Луняк: — А як дізналися, що Ви переписували?

В. П.: — Справа в тому, що переписували ми в Литвинова, викладач тут був.

В. В.: — Латинської мови на ін'язі.

В. П.: — Він у КДБ заявив, що це я привіз.

В. В.: — Так, що це він [показує на свого чоловіка — Є. Л.] привіз з Києва, хоча він не міг привезти з Києва, бо ще тільки входив у цю патріотичну групу, а привезла його Коцюба Леся Йосипівна, а він просто неправду сказав.

Луняк: — А навіщо він вас підставив?

В. П.: — Щоб себе врятувати. Я кажу: «Це неправда!». Він тоді, кагебіст, витягує справу, відкриває трохи і показує мені. Почерком Литвинова написано, що передав мені цей матеріал Крутиус...

В. В.: — Хоча це в нього вдома переписували.

В. П.: — Я ще раз прочитав і кажу: «Це неправда! Це неправда!» Тоді вони ще таке сказали: «Не вздумайте валити на мертвих. Це Леся Йосипівна сказала, що вона щось там взяла у Попова, який помер, так Ви не вздумайте валити на мертвих». Я відповів: «Я на мертвих не буду валити, бо я цього не робив».

В. В.: — Чого це йому треба було робити, бо в Литвинова в гуртожитку це тоді все переписували.

В. П.: — У гуртожитку, той що на площі.

Луняк: — А, оцей на площі.

В. В.: — Він жив там, і в нього переписували. І, звісно, він, щоб абсолютно вмити руки, взяв і переклав. І ще дещо на нього переклав і наклеюничав, бо він вважав, що комуністу це простять.

Луняк: — А Литвинов не був комуністом?

В. В.: — Ні, безпартійний. Це вже був такий період, що комуністів уже боялися, хоч і знали, хто з комуністів входив у цю патріотичну групу, хто не просто переписував Дзюбу, але пропагував і поширював. І тебе розглядали.

Леонід Горlach

Вона боролася за Україну

Коли нині, на схилі власного віку, озираєшся подумки в покриті сивинами забуття літа, то неодмінно згадуєш найяскравіші події та неповторних людей, без яких і ти був би духовно збіднілим. Власне, це і є складові людського життя. А що його не повернути, не перекроїти, то й маю тільки віддати належне тому, що кануло у вічність.

Моє покоління гартувалося в гірких сльозах батьків, що випадково вціліли в чорні ночі більшовицького терору та фашистського рабства, колись нашого дитинства розгойдували на конопляних вервечках злидні, які не збороли навіть учорашні воїни, що подолали ворога в його лігві й знову повернулися у світ насильства, підступу й поборювання простої беззахисної людини. Але вже на початку 60-х років почався нестримний глобальний процес відродження зраненого українського народу, ще спорадичний, майже незримий, пружинив черговий виток вічної спіралі духовного розвою людства, хоча тінь кривавого «вождя всіх народів», кажаном залетівши в похмурі склепіння багрового московського мавзолею, гасала слідом за кіньми сільських об'їжджчиків, за таємничими машинами нових начальників. Тому так заспрагло ми тягнулися до всього неординарного, піднесеного, коли вдавалося пізнавати світ не через вузьке вікно колгоспної конюшні, а з осяяних духом науки й культури вузівських аудиторій.

Після закінчення Монастирищенської середньої школи я теж вирішив вступати до якогось вишу. Було це в 1948 році. На той час я вже здобув деяких успіхів у спорті, ставши чемпіоном області з бігу на середні дистанції. А паралельно писав і друкував вірші в районних та обласних газетах, світ творчості вабив своєю таємничістю поборювання Слова. У ті часи це було додатковими балами під час вступу, тож мав пропозицію вступати до самого столичного Шевченківського університету. Але переміг домашній вагомий аргумент, батьки сказали, що за їхніх статків можна вступати хіба що до ближнього Ніжинського педінституту — туди й добиратися з села ближче, й частіше можна буде вкинути в торбину картоплі та сала, бо про якісь гроші не могло бути й мови. Отак я й вступив до знаменитого Гоголівського вишу і жодного разу не пошкодував, бо зустрів там не одного славного наставника...

Ніжинська гімназія вищих наук у вітчизняній культурі займає особливе місце, про це написано безліч досліджень — досить згадати тільки багаторічну академічну працю сучасного енциклопедиста Григорія Самойленка. Буквально з перших же років вона стала дивовижним джерелом народження й плекання визначних діячів науки, культури, літератури. Ця традиція зберігалася й на початку 60-х років, коли ми вперше переступили високий поріг унікального навчального закладу. Уже даленіла війна, уже недремні потайні людолови сповна оплакали свого натхненника в сірій шинелі і змушені були діяти скритніше, обслуговуючи нову партійну еліту. Про це ми, вчорашні школярі, у тогочасних умовах закритості інформації, однобокості виховання, коли вся історія народу починалася з переможних панегіриків на адресу радянської влади, не мали жодного уявлення, а тому вбирали в себе все, що давали затверджені у верхах програми. Ми були довірливими дітьми свого часу, скутими твердими ланцюгами закритого суспільства.

Але, як нині видається, то був чи не найплідніший період історії унікального вишу. Ї творився він завдяки неординарним викладачам, котрі зуміли у традиційній провінції утвердити високий академічний дух, що не поступався столичному.

Передусім треба завдячувати тодішньому ректору Марку Івановичу Поводу. Статурний інтелігент, розважливий стратег, тактовний педагог, він ніколи не обмежувався вузькою програмою підготовки рядових «сівачів розумного й доброго». Знаючи й люблячи музичне мистецтво, він до наявних основних дисциплін додав музичний факультет. А це потягло за собою запрошення талановитих педагогів, придбання музичних інструментів, набір відповідних обдарованих студентів. Крім великих колективів — хору та оркестру народних інструментів, ішла напружена підготовка філологів ще й як музикантів. Ректор же встигав бувати й на репетиціях оркестрантів, якими керував Микола Кононович Мельник, а особливо на багаточасових співаннях хору, який до сьомого поту школив неповторний Віктор Михайлович Іконник, як виявилось через літа, один із талановитих хормейстерів, випускників знаменитої одеської школи Пігрова. До того славного колективу після відповідного прослуховування потрапив і я.

Віктор Іконник справді жив хоровою музикою, і ми, філологи, відчули це на собі буквально з перших репетицій. Навчання відбувалося справді за консерваторською програмою — основи музичної грамоти, теорія й історія музики, вивчення нотної грамоти й арпеджіо. Мені випало навчатися грі на баяні. Але основним таки був хоровий спів. І якщо все починалося з виконання українських народних пісень, то через кілька років ми вже могли виконувати дуже складний «Реквієм» В.А. Моцарта, за цього послуговуючись клавіром з листа.

Та для цього рівня потрібно було йти через сотні репетицій, через неймовірне напруження всіх сил. Доходило навіть до критичних ситуацій, коли після тривалої репетиції зморені баси — і я зокрема — вели мелодію не в той бік, у такий спосіб висловлюючи протест, але не настільки, щоб втратити право на стипендію. І тоді натхненний навчитель раптом

вибухав такими базарними фразами, що й сам далекий попередник Микола Гоголь, котрий полюбляв народні звичаї та критичну лексику, міг би весело усміхнутися. І хор знову починав звучати злагоджено.

Наш студентський хор досяг такого професійного рівня, що зачудувався сам поважний композитор з Москви Дмитро Кабалевський та й запросив ніжинців на гастролі до тодішньої столиці. То був небувалий успіх, за яким настали й інші. Тож Марк Повод, що часто-густо непомітно приходив на наші репетиції, був задоволений.

Ще одним незабутнім джерелом духовності була літературна студія. Мабуть, у жодному з українських вишів нема тієї особливої творчої аури, як у неповторному Ніжині. Вона народилася у ті часи, коли брати Безбородьки обрали цю місцину, непоказну на перший погляд, та й заклали підмурівок одного з перших осередків освіти, далеких від столичного лоску й гамору, схильних до природного становлення молодиків, філософського споглядання світу сього. А зати самі спудеї — і передовсім неперевершений українець Микола Гоголь — із покоління в покоління вивершували духовну піраміду, у якій вирувала сила народу, проростав і формувався нескортий дух української нації. І серед розмаїття випускників неодмінно були творці слова.

Нам пощастило зростати й міцнішати під високим інтелектуальним впливом Дмитра Сергійовича Наливайка, нинішнього відомого у всьому світі вченого-компаративіста, доктора філологічних наук, академіка НАНУ, а тоді молодого викладача, котрий щойно здобув кандидатський ступінь після навчання в північній Пальмірі. Звісна річ, всі, хто пописував та друкувався ще в школах, потягнувся до цієї творчої кузні. Там я й познайомився, щоб подружитися на всі наступні літа, з старшокурсниками Євгеном Гуцалом, Володимиром Морданем та ще кількома початківцями, з прямими ровесниками Петром Пулінцем, Василем Щербоносом. Видається й зараз, що то був золотий період у роботі студії, бо азам літературної творчості навчав нас Дмитро Сергійович, розумом та глибиною знань якого не можна було не захоплюватися. І коли згадуються ті далекі літа (а в мене було ще й серйозне захоплення спортом, мої обласні рекорди з бігу на середні дистанції довго слугували орієнтиром для інших), то осяють їх і гамірливі творчі спіткання в одній з аудиторій, до якої колись навідувалися й великі попередники...

Третьою яскравою особистістю між викладачів була Леся Йосипівна Коцюба. Тоді вона тільки з'явилася в інституті, як і кілька інших наставників. Імпозантна жінка, вдягнена підкреслено вишукано, завжди усміхнена й привітна, вона природньо вписувалася в студентське середовище. Загострене почуття патріотизму, любові до української історії та міфології посівало в наші несформовані душі зерна гордості за свій народ. А особливо близькою вона стала нам після емоційних лекцій, коли читала курс усної народної творчості. Народні думи й історичні пісні, сонячні мелодійні колядки й щедрівки оживали перед нами, як спалахи невмирущого духу українців. А це особливо вражало після занудних лекцій про науковий комунізм та інші престижні курси марксизму-ленінізму, що ними навчальний процес був занадто пересичений.

Її можна було бачити часто і на засіданнях літстудії, і на різних концертах, вона була у всьому відкритою, публічною, мов надолужуючи домашню самотність, про яку ніхто з студентів і не здогадувався. Для неї авторитет українського духу був понад усе, хоча реальний світ наполегливо підштовхував до іншої лінії поведінки.

Це вже згодом, коли наш курс вилетів у самостійне життя, ширилися тривожні чутки про те, як тяжко давалося Лесі Йосипівні бути патріоткою України, скільки доносів лягало на стіл недремним чекістам, зокрема й авторства відомих колег, з якою зловтіхою готувалося її звільнення з роботи тільки за те, що мужня жінка боролася за Україну. Відомо, що її звинувачували у розповсюдженні чи передачі за кордон забороненої тоді книги Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», їй не пробачили активну участь у різних патріотичних акціях. І під час наших випадкових зустрічей, коли я приїздив із Києва до Ніжина, вона трималася дещо стримано, з гідністю переслідуваної, але не зламаной людини. Такою вона й залишилася до кінця, як розповідали мої молодші колеги-літератори.

У ті ж тривожні роки, коли політичні репресії знову набирали обертів, коли з початком сімдесятих років були репресовані десятки патріотів України, ніжинці також опинилися під недремним оком чекістів і змушені були полишити затишне місто. Віктор Іконник перебрався до столиці й незабаром створив славетний камерний хор, яким керував до останнього подиху, став лауреатом Шевченківської премії. Дмитро Наливайко теж перевівся до Києва, щоб там розкритися сповна як учений європейського рівня. Не витримав випробувань містечкових провідників і Григорій Аврахов, що теж відзначався непохитною любов'ю до України. Але то вже було згодом. Та світлий слід неперепутних просвітників залишився в місті над Остром назавжди...

Час розставив усе на свої місця. Україна стала незалежною державою й робить усе можливе для того, щоб нарешті посісти гідне місце у світі. І тому таким добрим осяянням видається мені неголосний подвиг славної наставниці минулих літ Лесі Коцюби, що назавжди вписалася в скрижалі нашого могутнього вишу.

Михайло Савченко

Як блискуча мить

Кандидатка філогічних наук, доцентка Леся Йосипівна Коцюба, мала великий авторитет у студентів філологічного факультету Ніжинського державного педагогічного інституту імені М. В. Гоголя. Ця розумна і гарна жінка завжди була у вирі подій інститутського життя.

Мені запам'яталися відвідини 1970 року міста Ніжина групою відомих українських письменників у складі О. Гончара, Б. Олійника, літературного критика В. П'янова та Л. Горлача – випускника філологічного факультету. Студенти-історики разом з українськими філологами (у складі одного факультету) завжди виокремлювали високу на зріст, енергійну, інтелігентну, ерудовану Леся Йосипівну в середовищі вишу.

Під час зустрічі літераторів зі студентами історико-філологічного факультету в актовій залі Гоголівського корпусу Леся Йосипівна вела активний діалог з поважними гостями. Коли студентам представили поета Леоніда Горлача, вона наголосила на тому, що «наш Льоня тепер у Києві серед шанованих письменників». Це прозвучало по-домашньому, з нотками гордості за вихованця літературної студії інституту.

Ще раз студенти та громадськість слухали письменників у міському будинку культури. І тут модерувала Леся Йосипівна Коцюба. Вишикувалася велика черга до гостей за автографами.

Ми, студенти, звернули особливу увагу на те, що Олесь Гончар розписувався шанувальникам його слова на власній книжці «Собор». Ми знали, що цей твір нещадно критикували за громадянську позицію автора, але багато викладачів Ніжинського педінституту, серед яких і Коцюба, публічно схвалювали його, захищали письменника.

Олександр Петькун

Моя літературна хрещена мама

Уперше з Л. Й. Коцюбою ми зустрілися влітку 1970 року під час проведення знаменитих літературних «Деснянських вечорів» у селі Вовча Гора поблизу міста Остра на Чернігівщині. Тут жив класик чуваської літератури Мішші Сеспель. Про його ширу дружбу з головою місцевого комнезаму, українським поетом-самоучкою Федором Пакришнем розповідає в романі «Сеспель» відомий письменник Юрій Збанацький.

З 1957 року за ініціативою видатного українського поета Павла Тичини і Григорія Пакришні — небожа Федора, Деснянська земля стала постійним місцем зустрічі письменників, учених і діячів культури різних народів Радянського Союзу і світу, де вони знайомилися, спілкувалися, обмінювалися думками, що не завжди співпадали з офіційною точкою зору партійного керівництва країни.

А 1971 року вже на першому курсі українського відділення філологічного факультету Ніжинського держпедінституту імені М.В. Гоголя Леся Йосипівна стала науковою керівницею моєї розвідки про видатного українського фольклориста Ізмаїла Срезневського. Ми неодноразово зустрічалися, обговорювали мою доповідь: я мав разом з іншими студентами-філологами виступати на науковій конференції. Звісно, Коцюба як чудова педагогиня й науковиця все зробила для того, щоб моє дослідження зацікавило учасників зібрання, відкрило їм щось нове в постаті Срезневського.

Отака підтримка збагатила і окрилила мене — першокурсника. Як і Павло Сердюк, Оксана Неділько, Володимир Крутиус та й інші викладачі Леся Йосипівна підтримувала моє бажання перекладати українського мовою фольклор не лише народів Радянського Союзу, а й інших країн світу, і насамперед Сходу.

1980 року в перекладі автора цих рядків у видавництві «Веселка» вперше мовою Кобзаря побачив світ збірник казахських народних казок. Леся Йосипівна була літературною хрещеною матір'ю кількох творів із цієї книжки, а саме: «Троє товаришів», «Хоробрий осел», «Добрий і

злий», «Красуня Кункей», «Чудовий сад». До цього часу щиро дякую їй за підтримку.

1975 року після завершення навчання в Ніжині за рекомендацією Співки письменників України я стажувався в Азербайджанському університеті з метою вдосконалення знань східних мов та літератур. І Павло Сердюк, і Оксана Неділько, і Леся Коцюба активно сприяли моєму бажанню ще цілеспрямованіше вивчати східну літературу, а також перекладати з цих мов.

Чимало порад Лесі Йосипівни я врахував, працюючи над драматичною поемою «Алішер Навої» (вона побачила світ 1983 року у видавництві «Молодь»), а також драми «Нарти» і поетичної симфонії «Нізамі». Ці твори увійшли до збірки «Спраглий вітер» (Київ, «Радянський письменник», 1989).

Посіяна Лесею Йосипівною любов до українського фольклору плідно і рясно проросла в моїй пізнавально-гумористичній книжці «На меридіанах сміху», у якій наш дід Омелько зустрічається з 124 представниками всіх народів і народностей Радянського Союзу. Так вдало склалося, що Леся Коцюба однією з перших прочитала рукопис, Павло Сердюк написав рецензію для видавництва, а Степан Крижанівський – передмову до цього видання, що було видрукуване 1986 року у видавництві «Молодь».

Я ніколи не забуду й того, що Леся Йосипівна однією з перших українських учених благословила у світ й інші мої пізнавально-гумористичні книжки: «Подорожі по землі українській», «1001 зустріч з Моллою Насреддіном», «Подорожі по землі узбекській», «Подорожі по землі казахській», «Подорожі по землі чернігівській».

Спогад про Лесю Коцюбу її сусідки Валентини Миколаївни Колесник

(з інтерв'ю, взятого Євгеном Луняком
23 березня 2021 р.)

Є. Л.

— З якого року ви знаєте Лесю Йосипівну?

В. К.

— Десь у 1963 чи 1964 р. вона почала в нас жити.

Є. Л.

— Якого року будинок?

В. К.

— 1960-ті роки, 1964–65 рр. уже був будинок.

Є. Л.

— Ви туди відразу вселилися?

В. К.

— Я вселилася відразу, а вона, ось не знаю, я не пам'ятаю. Я пригадую, що перше її знайомство відбулося з моєю бабусею, бо я вчилася на російському відділенні, у мене інший викладач був. Дівчата¹ розповідали, що народну творчість вона викладала в них, а в мене був Савченко, тому як викладачку я її не знала. Я її бачила на сцені, вона виступала. Улюбленою її актрисою, її кумиром була Наталія Ужвій.

Є. Л.

— Ви в яких роках навчалися?

В. К.

— У 1961–66-х.

Є. Л.

— Це так як і Козлова?

В. К.

— Ми були однокласниці. Томек² нам викладав історію з 8 класу по 10-й. Тоді він тут лаборантом працював і в нас ще приймав екзамени, тому ми його добре знали.

¹ Козлова Світлана Максимівна, студентка Лесі Коцюби, викладачка університету.

² Томек Вячеслав Йосипович (1934–2019), доцент Ніжинського вишу.

Є. Л.

— А тоді у вас яке дівоче прізвище було?

В. К.

— Я не змінювала прізвище. Колесник. По чоловіку не міняла.

Є. Л.

— Крім того, що вона виступала на сцені, ще якісь захоплення, звички, інтереси були?

В. К.

— Вона любила природу надзвичайно, ми з нею часто гуляли в лісопарку. Збирала вона різні квіточки, я приходила до неї пити чай. Вона добре знала природу. Виросла в селі. Вона із Західної України.

Є. Л.

— Ні, вона з Дніпропетровщини.

В. К.

— А сестра її?

Є. Л.

— Із Запоріжжя. З Запорізької області. Вона жила в Дрогобичі.

В. К.

— У Дрогобичі у неї залишилась сестра, вона медик була і вона за нею доглядала, коли Леся захворіла. Я вже не жила в тому будинку і зустріла Лесю Йосипівну вже хвору, а сестра за нею доглядала. У неї, мабуть, щось з печінкою було, бо вона така жовта була, їй вже нічого не хотілось.

Є. Л.

— А що було з сином?

В. К.

— Я пам'ятаю його підлітком, вона його називала «Богдасик, мій Богдасик». Він, здається, вчився в першій школі, захоплювався футболом. Важкуватою він був дитиною. Вона тоді його відвезла в спортивний заклад. І там на футбольному відділенні він і вчився. Там він і одружився на якійсь жінці з дитиною. Вам це, мабуть, не дуже цікаво.

Є. Л.

— Зраз усе цікаво, тому що мало інформації. А коли мати його захворіла, то Богдан нечасто приїжджав, так?

В. К.

— Не бачила я його, я знаю, що приїхала сестра. Вона тяжко захворіла. Я вже не жила тоді в цьому будинку, а мама в мене тут лишалася. Я ж до мами приходила. Я її зустріла й мама мені казала, що Леся щось хворіє. І, звичайно ж, вона сама вже не могла бути, а сестра в неї була медсестрою.

Вона їздила в Дрогобич до сестри, бувало, що приїде, привезе різні наспіви. Це Світлана Козлова добре пам'ятає, бо вона викладала на музпеді, я ж пригадую тільки про про «мжичку». Мені ця Лесина пісня сподобалася.

Є. Л.

— Я не знаю цю пісню.

В. К.

— От не знаєте. Бо це «западенська» така пісня. Тоді вона мені три пісні співала ці нові. Дуже сподобалося це мені. Вона співала, цікаво було з нею. Вона дуже любила класичну музику. Ми з нею на цьому спілкуванні дуже сходилися. У неї були записи.

Є. Л.

— У вас були програвачі?

В. К.

— У мене був програвач, бо я ж вчилася на англійському. Леся бабусю мою записувала. Вона прийшла в мою квартиру, щоб послухати бабусю. Вона їй ставила питання. От так, як Ви. Вона хотіла її на магнітофон чи диктофон записати, а в мене був магнітофон отой «пльоночний» ще, бобінний. І вона бабусі питання ставила, а бабуся неграмотна була, але вона така «розказчиця» була. Вона її у дворі почула й мене попросила: «Можна я з бабусею поспілкуюся?». Я кажу: «Звичайно, заходьте». І вона з нею спілкувалася. Щось запитувала. Усе це було на плівках, але з часом, і я переїздила туди-сюди, воно все це втратилось. А-то в нас були програвачі. Ми виписували платівки фірми «Мелодія», московської. У нас стільки було всього.

Леся дуже любила Моцарта, Вівальді, Баха, тобто класичну музику. Вона звучала в нашій квартирі. Коли настали для неї важкі часи, вона нікого не пускала до себе, не хотіла розмовляти, не спілкувалася. Музика її рятувала.

А Богдан не в неї вдався. Він зовсім інший був, не такий...

Усе це викинули. У неї в спальні вся стінка була у стелажах, багато у Лесі було рідкісних книжок. Вона мені давала читати видання дореволюційні. Куди вони поділися? Я не знаю. Мабуть, їх передали кудись у бібліотеку.

Є. Л.

— Казали, як її звільнили, вона в «Букініст» відносила книги й продавала. Що цінніше продавала. Дещо Басаку віддала, бо деякі книги в Басака є.

В. К.

— Так-так. Може, бо Басаки жили поруч через балкон, то вона спілкувалася з ними.

Святкування всі у нас відбувалися у вузькому колі: Вишнева Лариса Павлівна, це мама Вікторії. Віта тоді ще зовсім маленькою була. Микола, її батько, теж якось до нас приєднувався. Він був дуже талановитий. Композиторські мав нахили. А мама Вікторії працювала на музпеді й підтримувала Лесю в побуті.

Цікава студентка ще до неї заходила, Тамара. Така виразна українка, вона читала вірші свої і підтримувала її у тяжкий час. Вона потім працювала в Київській області в якійсь районній газеті.

Бойправ Марія Дмитрівна теж.

Є. Л.

— Вона заходила?

В. К.

— Ні, вона не заходила. Вони жили з нею тут десь поруч. Марію Дмитрівну називала Марічкою. Мені вона про неї розповідала, яка вона гарна, Марічка.

Пінчук Тамару Дмитрівну¹, її вже теж немає, вона добре знала, бо в них були часи спільного проживання.

Цікавий у нас ректор був перший, коли я вчилася. Повод Марко Іванович.

Є. Л.

— А що трапилось з Марком Івановичем Поводом, чого його звільнили в 1963-му році?²

В. К.

— Ви знаєте, у мене читала його дружина якийсь предмет з мовознавства, вона була така скандальна. Якись анонімки були. Щось таке було. І його потім звільнили. Гарний був ректор. Пам'ятаю, тут в рекреації нашої новий рік зустрічали, коли всі викладачі були саме 31-го числа. Отут Близнюк у нас був. Спільна ялинка була, усі танцювали.

Це такий був час цікавий. І потім у нас тут звучала музика на перервах, факультативи були, їх вів Наливайко. Дуже цікавий був період, коли ми вчилися, на першому курсі. А Горбач був зовсім іншою людиною..

Є. Л.

— А що трапилось далі з Поводом?

В. К.

— Я не знаю, його звільнили. Про його долю я нічого не знаю.

У нас були цікаві викладачі. Савченко Юрій Андріанович читав, як і Леся, народну творчість. Це був артист і художник. Він дуже цікаво викладав. Васильківський у нас викладав. А згодом з'явився Михальський. Це зовсім інша була людина. Наливайко в нас викладав зарубіжну літературу. Енциклопедичний був чоловік.

Є. Л.

— Моціяка казав, що в архіві знайшов листи Васильківського, і той писав, що всі вони земляки, з Дніпропетровщини: і Повод Марко Іванович, і Васильківський, і Коцюба Леся Йосипівна. Вона ж закінчила Дніпропетровський університет. А дружила з дружиною Повода, й, очевидно, та її сюди в Ніжин і привела в 1956-му році.

В. К.

— Вона така інтересна була. Чи-то на неї були якись анонімки. Мабуть, на неї. То з нею було пов'язано. А він був естет незвичайний. Спортсмен. Спорт у нас був на високому рівні, і музпед тоді починався. Тевсадзе у нас

¹ Пінчук Тамара Дмитрівна (1927–2017), доцентка Ніжинської вищої школи.

² Повод Марко Іванович (1910–1985), директор, згодом ректор Ніжинського педінституту в 1954–1963 рр.

була така керівниця хору. Я ще в школі вчилася. Наш хор музпедівський їздив до Москви на виступи. І Повод багато приділяв часу такій стороні роботи.

Є. Л.

— От Ви згадували, що коли Коцюбу звільняли, вона сказала, що їй Чапля¹ дав цей рукопис.

В. К.

— Чапля. Вона так мені сказала, коли її допитували. Коли її звільняли, були партійні збори, і я чула, що її звільняють. Вона ж була моя сусідка. Але я не входила в коло її спілкування. У мене тоді були інші зацікавлення. У них свій гурток був. Це вже потім Жомнір мені казав, що вони товаришували, і я знала про це дещо. А так навколо Лесі Йосипівні був свій гурт, і туди входили наші викладачі. Я їх всіх знала, і вона мені про них говорила коли її звільнили. Ми ж не зразу з нею про це заговорили. А коли вже і я туди потрапила [ідеться, про виклик до ніжинського відділу КДБ — Є. Л.], то вона мене тоді втішила. І вона сама мене якось аж запитала: «Валя, а раптом тебе викличуть?». А я їй кажу: «Мене вже викликали. Але я мовчала». По-перше, я нічого про ту справу не знала. А, по-друге, вони ж цікавилися корупцією. Я ж її сусідка була.

Коли її звільнили, тоді Людмила Василівна Любенко в горькомі партії працювала й запропонувала роботу в селі. Коцюбі залишалося два неповних роки до пенсії. Леся відмовилась, у неї були свої плани, вона хотіла писати і вона багато писала. Вона цікавилася не тільки тими, кого досліджувала, а ще й іншими темами, і багато в неї було рукописів.

Є. Л.

— У нас є її особова справа і статті. Статті в основному про Марковича. Те що видано.

В. К.

— У неї було дуже багато всього. Вона мені читала. У неї і те було почато, і те. Вона не сиділа, склавши руки, вона працювала.

Є. Л.

— А в неї була друкарська машинка чи вона від руки писала?

В. К.

— Вона писала від руки, крупний почерк у неї був. Читала вона багато. На мені все випробовувала: цікаво це чи нецікаво. Багато в неї було написано. Якби ж це було кудись віддано на збереження в якісь руки, то було б краще.

Вона казала: «Я витримаю». Вона невибаглива була, красива була, нарядна завжди, у неї був голубий ансамбль. Вона ж така блондинка була. Я пам'ятаю, туфлі в неї були красиві.

На сцену вона виходила. Бували вечори, вона читала зі сцени. Оце я все згадала. Боже, ми ж Лесею Йосипівною товаришували. Вона мені

¹ Чапля Іван Кирилович (1903–1972), професор Ніжинського педінституту.

довіряла. Бувало казала: «Ой, Валю! А ти не боїшся?». Або «Не стій зі мною!», — це якщо на вулиці раптом зустрічалися. — «Щоб ніхто не бачив!». Але, напевно хтось і бачив, ха-ха-ха! Ми ж були сусідами. Але так вона оберегала мене. Бо боялася. Так само, як Антонюка була справа. Він мені теж казав: «Ой, Валю! Не стійте біля мене, бо потім вкажуть на Вас!». Ха-ха-ха! Усі оберегали мене чогось. А я нічого не боялася. Адже я ж до цього не була причетна, і тому не боялася. А коли я раз туди потрапила, я зрозуміла, яка це страшна організація. На мене найшло таке. Бо до цього я себе вела так спокійно, незалежно, нічого не боячись. Бо вони мене питали про всі ці дрібниці, про наукові речі, але про націоналістичне ніяких не ставили мені питань. А побутове, ну що ж тут такого! «Ні, ні! Нічого я не знаю! Нічого такого не було! Нічого такого я не бачила». Що я могла їм сказати? Що я бачила щось? Ха-ха-ха! Звичайно, Леся була зі мною, немовби рідна. Важкі то для неї були часи. Це вже були 1970-ті роки.

Є. Л.

— У 1976-му році вийшла стаття проти неї. І там вже було написано, що хтось їй і якийсь халатик приніс. А за курсові їй і гроші давали начебто. За ті курсові, які вона начебто писала. Тобто, я думаю, Вам у КДБ те саме казали.

В. К.

— Оце те саме. І ми ще тоді боялися, що мою маму ще викличуть. Розумієте. А мама така могла й, правда, сказати, що халатик був. А ми ж знали, що там було. Там не тільки був халатик. Розумієте. Тож ми мамі вже кажемо: «Якщо що, кажіть фартушок». Ха-ха-ха!

Є. Л.

— А з села їй начебто гуску привезли чи курку? Щось таке. Бо комусь вона допомагала.

В. К.

— Оце за це мене й викликали. За це. Хто ж це зробив? Це ж жах один.

Є. Л.

— У вас є підозри, хто міг на неї донести?

В. К.

— Не знаю. Наприклад, наша Антоніна Модестівна казала, що Якубіна десь читала, що хтось із нашого під'їзду все писав на неї. Що хтось писав. Я ось так «пройшлася» по під'їзду.

Є. Л.

— А хто з інституту там був.

В. К.

— З інституту там нікого не було. У нас жила одна вчителька, і ми ходили з Лесею її усмиряти. Вона була нервова, з чоловіком негарно жила, у неї батько працював в інституті (сліпий був). А вона, Рита Василівна. Це

єдина людина, яка була така що в освіті. Моя бабуся ще з нею дружила, вона наче добра така була, любила котів, собак. Ми з Лесею ходили до неї, усмиряли, коли вона «бушевала». Ну я не знаю. Невже це вона могла писати? Бо Якубіна казала нашій Антоніні Модестівні, що хтось з під'їзду все писав. Я не думаю, що в нашому під'їзді могли писати, усі вони були далекими від цього. Що вони могли писати?

Є. Л.

— Що Ви знаєте про Арсена Даниловича Батурського?

В. К.

— Він у нас був проректором, а його дружина Міра викладала в нас українську літературу в нашій першій школі. Така українська жіночка була.

Є. Л.

— А по характеру Арсен Данилович який був?

В. К.

— Він якийсь був сухуватий.

Є. Л.

— Є припущення, що це саме він і писав доноси. Може бути?

В. К.

— Так? Міра нецікава була. Все «по учебнику» все, «по учебнику». Нецікава вона була, і він такий був якийсь нецікавий. Але він тоді був проректором.

Є. Л.

— З ним, здається, ніхто і не дружив? Його уникали?

В. К.

— Так. Усе можливо. Нецікавий він був чоловік, як на мене. А що ж він викладав? Теж літератор був. Вона літературу українську викладала. Дуже нецікаво викладала. От скільки залежить від викладача, що, розумієте, наскільки він може зацікавити.

Васильківський, наприклад. У нас будиночок був, ми його називали «Дворянское гніздо». Васильківський туди приходив, вони там музикували. Ростропович приїжджав перед від'їздом в Америку, перед еміграцією¹, до Калерії Федорівни — несімейної, релігійної жіночки дворянського походження.

Ми з мамою підтримувала її до останнього подиху, і Леся Йосипівна хотіла, щоб я її з нею познайомила.. А вона мені: «Нет, Валечка! Я уже в таком возрасте, что не завожу новые знакомства. Я неинтересна. Не интересно со мной». А Леся Йосипівна мене просила: «Валю! Познайом мене з Калерією Федорівною!». Їй цікаві такі люди були, знаєте. Не з народу. А Васильківський туди ходив. Ходила ще якась лікарка. І вони там музикували в чотири руки, грали на піаніно. Мені було дуже цікаво жити й навчатися з такими людьми.

¹ У книзу відгуків музею університету зберігається вдячний запис Мстислава Ростроповича датований 27.VII. 1972 року.

Є. Л.

— Леся Йосипівна згадувала добрим словом когось із колег після того, як її звільнили?

В. К.

— Вона їх якось оминала Вони для неї «измельчали», як особистості. От Жомніра ми читаємо. Він такий же і перекладач гарний. Світлана Володимирівна казала, у його будинку, де він згодом жив, хотіли відкрити дошку, але там люди не погодились.

Ми жили в 15в, а він тоді жив у 15а. Там багато викладачів мешкали: Близнюк, Гуревич там жив на початку, Каснер там жила і Гроза. Діти їхні дружили (Лесі і Жомніра), спілкувалися. Марія Антонівна (дружина Жомніра) учителькою була.

Є. Л.

— А ніхто не допомагав

В.К.

— Ніхто нічого, ні грамочки. Усі боялися. Усі поперелякувалися. Наче й не знали. Дивно, правда?

Є. Л.

— Після того, як вона звільнилася, є свідчення, що Леся на базарі нитки продавала. Ви щось про це чули?

В. К.

— Про це нічого не чула. Я навіть не повірю в отаке. Щоб Леся «снизошла» до базару. Та ні! У неї була сестра, яка, мабуть, допомагала, можливо, студенти допомагали. І не можу навіть сказати, щоб Леся ходила на базар. А де це Ви таке взяли?

Є. Л.

— Забарний сказав, що сам бачив її. Це було відразу після звільнення в 1974-му. У неї не було грошей.

В. К.

— Я в Лесі такого не помічала. Я була з нею в цей час. Я знала. Знаю, що були збори. А Забарний уже тут був?

Є. Л.

— Він ще навчався.

В. К.

— А, він навчався. Не знаю. Я не можу собі навіть якось уявити Лесю на базарі! Уявити не можу. Можливо, якщо це було, то тільки для відведення очей. Бо вона була така жінка кмітлива. Може, для відведення очей. Якщо він особисто бачив, так може, але це могло бути тільки так: «Ось, бачите!».

Знаючи її натуру, гордість її таку й можливість комусь курсову якусь написати, я це допускаю. Хоч я не знаю цього точно. Але ж студенти були. Ясно, що були. І вдячні студенти були. Вона вчила і Горлача Леоніда, поета.

Є. Л.

— Говорили, що вона хотіла влаштуватися в театр білетером чи літній кінотеатр, але її не взяли.

В. К.

— Ха-ха-ха! Вона не захотіла в село їхати викладати...

Є. Л.

— Ну, в село не захотіла, а літній кінотеатр був у Ніжині?

В. К.

— Ніколи такого не чула. Від неї не чула такого.

Є. Л.

— А ось коли вона померла, хто організовував похорон?

В. К.

— Я не знаю, я вже мешкала в іншому місці в чоловіка. І коли вона хворіла, декілька разів я заходила, бачила, що їй не хочеться, щоб її такою бачили. Розумієте, вона не хотіла навіть зі мною дуже розмовляти. Тому я навіть не пам'ятаю її похорону. Я тільки пам'ятаю величезну кількість винесених книжок і платівок.

Вона потроху ходила, а тоді вже лежала. У неї, мабуть, рак був. Бо я коли була в неї, взнала від мами, що Леся захворіла. Я її зустріла ще в під'їзді тоді. А згодом заходила до неї. Вона вже лежала. Вона вже так нездужала, що сестра приїхала до неї та доглядала її до смерті й організовувала, мабуть, похорон. Але саму процесію, похорон я не пам'ятаю. Бо в мене була тоді своя сім'я. Я була така закручена. Це був уже 1987 рік. Уже після Чорнобиля. Я пам'ятаю, що ще з чоловіком їздили в Чорнобиль, на його батьківщину. У нас ще там сусідка була одна. Я пам'ятаю, що підтримували її. Все завозили. А похорону її я не пам'ятаю. Я сама себе ловила на думці, що Ви запитаете мене про це, а я не пам'ятаю. Я пригадую лише, що скидали оці книжки, багато книжок.

Є. Л.

— Так це син Богдан робив ?

В. К.

— Це син Богдан. Тоді він тут був. І в нього якась дружина була, старша за нього, здається. З дитинкою. Я його якось мало бачила. І Леся з сином якось мало спілкувалася. Коли він поїхав, то вже до Білорусі більше прихилився. Він нечасто приїздив до неї.

Є. Л.

— Ви з Богданом не дружили?

В. К.

— Ні! Я тільки бачила, як Леся за ним бігала, тому що він завжди десь щось натворить. То їй подзвонять, а вона ж була така видна жінка, і раптом щось не так там у нього. І вона йому давала прочухана. Це я знаю. Разом з тим, він же в неї був єдиною й улюбленою дитиною.

Є. Л.

— А батько Богдана? Ви ніколи не бачили батька Богдана?

В. К.

— Я його не бачила, тільки чула, що його донька навчалась у нас чи на філфаці, чи на англійському. Леся Йосипівна підтримувала її. У нього дружина була медичка. Леся ж приїхала до нас із Чернігова. Вона там працювала. Коли Богдан маленький був,десь вони тут на території університету жили. А потім вона вже отримала оцю квартиру...

Вона познайомила Богдана з його зведеною сестричкою. І ця дівчинка до неї ходила. Уявляєте. Так. Вона спілкувалася з його донькою. Там не були такі стосунки ворожі. Можливо, вона й сприяла тому, що ця дівчинка поступила. Прізвище його було Куровський.

Є. Л.

— Це відомий поет.

В. К.

— Поет. Дитячий. Вона мені так сказала. Дмитро. У Чернігові. Богдан же Дмитрович. Я не помилилася. Може, це й негарно з мого боку, що я говорю про це. Так що Богдан був Дмитрович. Оце я знала таке. Те, що я пам'ятаю.

Є. Л.

— У Вас залишились фотографії з Лесею?

В. К.

— Ні, от знаєте, й ніколи з нею не обмінювалася, вона тільки в очах у мене стоїть, а спільних фото у нас не було. Якимось не дуже я любила фотографуватися.

Вона відпочивати любила в таборі нашому — Ядутах. Лісове озеро. Вона там відпочивала іноді.

А ось фотографії її в мене жодної немає. Ось така дружба була, бачите.

Є. Л.

— У нас після звільнення немає жодної її фотографії. Під час роботи в інституті ще є фото, а після того, як звільнили, немає. А ще я хотів запитати. Після того, як Леся померла, Ви спілкувалися, хто-небудь згадував про свої стосунки з нею? Крутиус? Жомнір?

В. К.

— З Жомніром ми могли говорити про Лесю. Я кажу: «Ви не підтримали її ніколи. Це вже я знаю». — «А, так! Вибачте, Валю! Вибачте!». Я кажу: «Хіба так можна?» Тож я ні з ким не спілкувалася, крім Жомніра.

Коли Леся вже знала, що я в курсі її подій, вона мені тоді сказала: «Я ж замкнула все на Чаплі, Валя, він такий від всього цього був далекий. Він тоді якраз помер — і я все замкнула на ньому». А щоб вона на Попова? Ви мені сказали, що на Попова. Вона б не посміла б на Попова сказати, хоч він і був померлий, на мою думку. А от на Чаплю. Він українську мову

викладав; невеличкого зросту, уже старуватий, невиразний такий був. Така особистість. Як Батурський. Батурський, мабуть, теж українську мову викладав.

Є. Л.

— Так, мовознавство. Я читав протоколи допиту. Там теж про Попова. Тобто вона давала свідчення про Попова.

В. К.

— Так?

Є. Л.

— Так. Але, можливо, вона про це вже просто забула. Бо й Чапля помер у той самий час і Попов — у той самий час. Може, вона просто забула.

В. К.

— Хто? Леся забула?

Є. Л.

— Бо в протоколах допиту в КДБ написано, що Попов їй передав.

В. К.

— Мені сказала про Чаплю.

Є. Л.

— Може, вона просто забула чи переплутала. Можливо, була в стресі.

В. К.

— Забути не могла. А раз Ви бачили протоколи, то там же вони все фіксували.

Є. Л.

— Є протокол допиту Лесі Йосипівни і є очна ставка з Авраховим. І там вони згадують про Попова. Що це Попов дав.

В. К.

— А мені сказала про Чаплю. Це ж я так запам'ятала. На все життя. Вона казала: «Я все на Чаплю замкнула, бо він помер, і на нього б ніхто не подумав». Отак вона мені казала.

Є. Л.

— У Чаплі рідний брат був за кордоном. Тобто він теж був під ковпаком. Він помер у 1972 р. Якраз Григорій Васильович Самойленко казав, що він тільки приїхав у Ніжин і читав якусь пару, коли кричать: «Чапля помирає!». Він вибіг і бачив.

В. К.

— Він тут помер?

Є. Л.

— Так, тут. В інституті.

В. К.

— Я тут з 71-го року працюю. Тому я його й пам'ятаю. Бо я вже тоді працювала. Пам'ятаю, що був такий професор. Значить, тоді мене Леся дезорієнтувала, а я Вас.

Є. Л.

— Це вона Вам коли згадувала про це?

В. К.

— Може, вже тоді, як її звільнили Вона ж мені про Людмилу Василівну казала, що та їй пропонувала й відповіла: «Ні, я не піду. Буду якось жити. Я вмію все робити. Я переживу. Мені ще стільки треба зробити й підготувати».

Готувала вона смачно. Господиня була.

Є. Л.

— Вона щось смачно готувала?

В. К.

— Я ж Вам розповідала. Такий борщ, що я ніде такого не їла. Я не люблю борщу з салом. Я сала не люблю й ніколи його не їла взагалі А вона затовкувала салом. Така в неї дерев'яна була ступка, й вона товкла. Вона нас пригощала цим борщем. Такий наваристий. Такий жирний. Вона якось прямо етапами розповідала мені, як готувати. Я такого борщу дома ніколи не варила й не любила, а в неї він дуже смачний був. Це була її коронна страва. Борщ український натуральний, затовчений салом. Він варився може з м'ясом, але затовкувала його салом. Він такий був жирнющий. Я жир не люблю, але смачний, гарячий, ми їли в неї.

Не раз були на день народження в неї з Вишневою Ларисою Павлівною. У нас коло таке тоді було. Це ж День Паризької комуни — 18 березня?

Є. Л.

— Так. 18 березня. Паризька комуна.

В. К.

— Ну ось. Я тепер уже згадала, як вона казала, що це День Паризької комуни. Ходили ми до неї на день народження. Щось дарували. Якись дрібниці. Ми ж тоді небагато жили.

Чаї народні готувала, травки всі знала, і деревій, і всякі-всякі показувала. Ми з нею збирали польові квіти, букети стояли. Ходили по полям і по снігам ходили. Я пам'ятаю, у мене колись така депресія була. Крутиуска тоді хворіла запаленням легенів, а я така вразлива була. От і я тоді з температурою злягла. Так Леся мене на прогулянки водила. Ми з нею гуляли. По снігам ходили.

У неї красива шуба каракулева була. Вона одягалася гарно.

Є. Л.

— Васильківський писав у листі, що «якби був молодший, то й сам у гречку стрибнув би». Леся така красива жінка була.

В. К.

— Вона була, розумієте, така жіночна. У неї був красивий ніжний загар. Різні сарафани були. Гарно вона вдягалася. Особливо голубий ансамбль у неї був — кримпленовий. І довгий жилет. Жовту сукню

пам'ятаю, білі черевики чеські у нас були однакові. Ми з нею любили гарно вдягатися. Товаришували ми гарно. Чогось тоді вже й не боялися нічого, усі вже знали, що ми спілкуємось. Хоч вона іноді наче крадькома заходила до мене. Я жила в 58 кімнаті на 3 поверсі, а вона — у 59 кімнаті на 4 поверсі. Ми музику слухали. Коли їй було сумно, у неї завжди грала музика. Ми спілкувалися багато. При мені чоловіків у неї не було.

Є. Л.

— Хоча вона була такою красивою жінкою!

В. К.

— Вона мені багато чого розповідала особистого, але я Вам цього переказувати не буду.

Є. Л.

— Дякую Вам!

Вікторія Вишнева

Однодумиця моєї мами

Леся Йосипівна Коцюба — людина, котра любила Україну, її культуру, народ, її правдиву історію. Причому любила голосно, бо була справжньою патріоткою. Якби вона народилася пізніше й жила сьогодні, то мала б повагу. А в ті часи таких людей називали націоналістами, і це був вирок: націоналіст — ворог народу.

Моя мама Лариса Павлівна Вишнева (1.03.1941—16.08.2004) — викладачка університету, керівниця заслуженої хорової капели вчителів м. Ніжина, науковиця, теж була патріоткою України, любила і плекала все рідне, берегла традиції в той непростий час. Цю любов вона «з молоком» передала мені та моєму братові. Тож Леся Йосипівна та моя мама були однодумицями. У Лесі Коцюби було мало друзів, побратимів, посестер. Більшість інтелігенції відверталася від неї, промовисто демонструвала, що не поділяє її погляди. А моя мама, вихована в православній українській родині, уміла поважати, любити, відрізняти «біле» від «чорного». Тож з Лесею Йосипівною вона дружила.

Коцюба була нашою сусідкою. Ми жили в одному будинку на вулиці Червоних партизанів (нині вулиця Станіслава Прошенка). Зараз я мешкаю там зі своєю родиною: чоловіком та трьома дітьми. Після смерті Лесі Йосипівни в тій квартирі часто змінювалися мешканці. Пані Леся попереджала маму про так званих «донощиків», які теж жили в нашому будинку. Але про них згадувати не буду, тим паче, що вже понад 30 років жодна з цих родин тут не мешкає.

Я не пригадую, щоб вони ходили в гості одна до одної, проте часто зустрічалися у дворі. Мама радила подрузі частіше дихати свіжим повітрям — це корисно для здоров'я. Я була маминою донькою, таких жартома зараз називають «маминими липучками». Куди мама — туди й я. Отож прогулянки часто відбувалися в компанії Лесі Йосипівни. Пам'ятаю дорослі розмови, а ще мамин наказ: «Усе, що чула — секрет, нікому ані слова». Говорили про історію й тогочасну політику, про літературу, музику й українську культуру загалом. Про те, що історія й література в школах та інститутах подається не в тому ракурсі і не завжди правдиво. Говорили про творчість українських композиторів, зокрема про Миколу Леонтовича. Мама писала про нього дисертаційне дослідження. В Україні її знають як науковицю, дослідницю його творчості. Говорили про літературний спадок

Лесі Українки, Тараса Шевченка, а також про доробок своїх сучасників, котрих тогочасна влада називала «ворогами народу» і відправляла в тюрми.

Леся Йосипівна добре знала англійську мову й мала маленьку друкарську машинку з англійським шрифтом, що було на той час величезною рідкістю. Вона писала наукові праці українською та англійською мовами. Гадаю, що в неї були зв'язки з українською діаспорою, із закордонням, однак стверджувати цього не можу. Пригадую, що вони говорили ще про радянську медицину. Леся Йосипівна наголошувала на тому, що медицині довіряти повністю не можна, особливо вакцинації. І тільки нещодавно увесь світ дізнався про жахливі досліді над людьми, проведені радянською владою. Ще пам'ятаю її щирю посмішку, українські казки та смачні цукерки.

Коли померла Леся Йосипівна, я не знаю. Бо була дуже вразливою дитиною, і від поховань та негативних емоцій моя мама намагалася мене відсторонити. Проте пригадую, що була тепла осінь, у народі про таку кажуть «золота». Мама забрала мене зі школи й біля магазину, що розташований у нашому будинку, ми зустріли знайомих. Я почула мамині слова: «Ще позавчора Леся Йосипівна мене зупинила і намагалася щось сказати, але я дуже поспішала з Вітою в музичну школу й не вислухала її, пообіцяла зателефонувати. А сьогодні її вже поховали. Яке швидкоплинне і непередбачуване життя! Треба знаходити час одне для одного», — і гірко заплакала прямо там на вулиці. Того ж дня мама допомагала мені з уроками. Домашнім завданням з української мови, до речі, я навчалася в українській школі, було написання твору про осінь. На фразі «золоті листочки вилискували на сонечку» хтось нам зателефонував. Мама взяла слухавку й повідомила, що Леся Йосипівна померла, сьогодні її вже поховали. З цього можна зробити висновок, що багато людей не знали про смерть пані Лесі, тож траурна процесія не була масовою, але моя мама була там присутня.

Коли вона померла, приїхав її син. Я не була знайома з ним, навіть не пам'ятаю його імені, однак мені врізався в пам'ять його вчинок, який обговорювали сусіди. Цей чоловік виніс у двір усі рукописи, літературу та інші речі, пов'язані з науковою діяльністю його мами, і спалив їх. Він був спортсменом, здається футболістом, мабуть, успішним. Можливо, у такий спосіб він хотів усім показати, що є людиною, яка служить тогочасній владі, що не поділяє поглядів своєї мами, ба більше, зневажає її діяльність. Аби нікому не дісталися ті рукописи, наукові матеріали, він їх знищив.

Сама цього моменту я не бачила, але мені зі сльозами на очах про це розповіла моя мама. Ось її слова: «Мабуть, у тренуваному тілі серце перетворилося на «пламennyй мотор»».

Усе життя буду пам'ятати цю добру, щирю, порядну, розумну жінку. Дякувати Богові, що зараз можна згадати про Лесю Йосипівну Коцюбу, котра постраждала за любов до України. Царство їй небесне і вічна пам'ять.

Микола Тимошик

Та, що засвічувала зорі...

З відчуттям щемкого болю і водночас втіхи прочитав у черговому випуску «Українського дому» нарис Надії Онищенко про колишню викладачку Ніжинського університету Лесю Йосипівну Коцюбу. Зболем тому, що про особистостей високого житейського чину, людей принципових, чесних, духовно й інтелектуально вивислених над сірістю й буденщиною ми пишемо занадто пізно — зазвичай тоді, коли ці слова їм уже не потрібні. А з втіхою тому, що в нинішній час духовної й національної розрухи, у пору повсюдної зневіри й апатії, коли такі вічні людські цінності як справедливість, добро, порядність, патріотизм, гідність, небайдужість нерідко грубо й нахабно топчуться брудними чоботами маєтних і високопосадових невігласів, такі публікації все ж сприяють зміцненню духовного стрижня, довкола якого оті цінності тримаються, стверджуються, вселяють багатьом з нас, особливо молодим, віру й надію. Нехай же нев'янучим вінком вдячної пам'яті багатьох захоплених слухачів покладеться до могили незабутньої Лесі Йосипівни й оцей жмут моїх спогадів про всього лише одну зустріч із цією непересічною особистістю.

Почну з короткого витягу своєї замітки, надрукованої під рубрикою «Шкільні вісті» в чернігівській обласній молодіжній газеті «Комсомольський гарт» понад 40 років тому, 20 вересня 1970 року. «Струни серця». Так назвали члени літературного гуртка Данинської середньої школи свій вечір. Цікавою і захопливою була розповідь студента-практиканта Олексія Гальонки про народну пісню. Тему цю продовжила викладачка Ніжинського педінституту ім. Гоголя Л. Й. Коцюба. Вона закликала учнів ніколи не топтати того, що облите кров'ю народною. Затамувавши подих слухали присутні Шевченкову «Лілею», що її так майстерно читала Леся Йосипівна.

Газетна інформаційна замітка, віднайдена в домашньому архіві, допомогла мені відтворити атмосферу і враження того дивовижного вечора. Ми, данинські школярі, навчалися тоді в розкиданих по селу кількох хатах у дві зміни. Старшокласники — в другу, шостий урок якої закінчувався о 19.10. Та незважаючи на пізню годину, початок заходу затримувався. Усі з хвилини на хвилину чекали поважну гостю — викладачку з Ніжинського університету, котра зголосилася на запрошення свого студента — нашого

практиканта — прийти на цей вечір. Легко тепер сказати «прийти на вечір». До нашого села протягом усіх весен та осей, у пору так званого бездоріжжя, автобуси з райцентру не ходили. Вісім кілометрів суцільного місива треба було долати пішки від твердої дороги яка для данинців та шатурян закінчувалася або в Лосинівці або, з протилежного боку, у носівських Червоних Партизанах. На зустріч із юними данинцями наша гостя йшла зі своїм студентом з Лосинівки, перевзута на тамтешній автобусній зупинці в глибокі, на всі халяви, гумові чоботи, відпрацювавши робочий день в інституті. Запізнювалася, бо вже третій день село покривала набридлива осіння мжичка, а наприкінці дня — ще й безпросвітня темрява. По всьому селу, як казали старші люди, — хоч в око стрель, електричної лампочки не було навіть на підвір'ї школи. Ось у такій «забитості», «запущеності» й «безперспективності» матеріальній натомість, як порятунок, буйною силою нуртував високий чин духовності, що черпався нами як із книжок, так і з різноманітних літературно-мистецьких заходів, на які тоді славилася наша школа.

Від неї відразу повіяло казкою. Щира, непідробна посмішка, веселі іскринки, що випромінювалися з очей, ураз зруйнували невидиму стіну настороженості, недовіри й боязні. Минуло вже більше сорока років, а емоційно наснажена, високопатріотична розмова-сповідь цієї дивовижної викладачки перед сільськими дітьми про Україну і українську пісню й досі відлунюється в моїй пам'яті то журливо-тривожними струнами мудрих і мужніх кобзарів, які розносили нашими землями несправедливо замовчувану століттями козацьку славу і українську правду, то лірично-ностальгійним багатоголоссям моїх односельців, які і в радості, і в горі окутували свої непрості життєві долі, як надійними оберегами, піснями матерів і батьків. Чи то випадково, а чи то свідомо вичисливши з десятків пар особливо зачарованих очей мої, Леся Йосипівна раптом, після короткої паузи, звернулася до мене з пропозицією продовжити або заперечити сказане нею. Дар мови враз було втрачено. Якусь мить стояв непорушно. Зрештою, оговтавшись, я несподівано звернувся до переповненої зали заспівати пісню, аби наша гостя переконалася, яке співоче наше село, і як молодь шанує українську пісню. Але яку? — А давайте, скажімо, ось цю, — враз підбадьоривши мене, запропонувала Леся Йосипівна. І сама замріяно-тихо розпочала: — «Тече річка невеличка з зеленого саду...» «Кличе козак дівчиноньку собі на пораду» — це вже з другого рядка до її чистого співу почали приєднуватися такі ж чисті й глибокі голоси моїх юних односельців. А потім дружно і впевнено чи не вся зала: «Гей-гей! Гей-Гей! Кличе козак дівчиноньку собі на пораду». А потім, уже в цілком притишеній і ніби завороженій залі, сповідалася перед юними душами Шевченкова «Лілея». Так, як читала її того вечора напам'ять Леся Йосипівна, цю поему нашого національного пророка, здається, ніхто не виконував. Тоді я ще не знав, якою насправді була наша нова співбесідниця, яким нелегким випаде її шлях до своєї Голгофи. Як не знав і про те, що в житті кожної людини бувають доленосні зустрічі, що мимоволі впливають на подальше «вибудовування» свого життя. Доля

посилала на мою житейську дорогу кілька таких зустрічей. Одна з них — із Лесею Йосипівною Коцюбою. Думається тепер, що оте приспане, ще не розворушене ніким, не розбруньковане доти в юначій душі українство, ніби освячене невидимою паличкою доброї феї, засвітилося того літературно-мистецького вечора «Струни серця» в Данинській школі. Саме у такий спосіб були, напевне, сильно зачеплені струни душі, які «відповідали» за чуття національного ества. Враз народилося бажання вступати до Ніжинського педінституту, і неодмінно — на українську філологію, і неодмінно — слово в слово конспектувати лекції таких викладачів.

Склалося так, що мене поманила журналістика. І лише в середині сімдесятих, вже будучи студентом Шевченківського університету, більше дізнався про явище українського руху опору, про так званих шістдесятників, до когорти яких, безумовно, належала Л. Й. Коцюба. Вона, як і невелика горстка одностудентів у Ніжині, серед яких і її колега Володимир Павлович Крутиус, була одержима ідеєю національного й духовного відродження України й українців. Заради цієї ідеї вона не побоялася пожертвувати своєю кар'єрою, своїм добробутом і своїм спокоєм. Тому без вагань йшла в українську глибинку, запалюючи там серця тих, хто завтра мав би працювати заради незалежної України. Вона багато років свідомо йшла проти вітру, не зраджуючи справжніх, а не фальшивих житейських цінностей і духовних орієнтирів. Ось чому з таким боєм особисто я сприйняв із публікації Н. Онищенко фразу про те, що на похороні Лесі Коцюби людей було небагато і що з викиданням частини її домашньої бібліотеки «викидали на смітник і саме життя цієї незвичайної жінки». Проте, переконаний, життя Лесі Йосипівни пройшло не намарне. І серед найголовніший з її набутків — сповна зреалізоване Богом дане покликання засвічувати зорі в душах багатьох своїх слухачів.

Опубліковано:

Український дім. — Ніжин, 2011. — № 3–4 (43–44).

Микола Шкурко

Як Маруся Богуславка...

У житті бувають такі моменти, що пролітають, як комета на нічному небі, але слід залишають на все життя. Такою подією була для мене прослухана лекція з українського фольклору в НДПІ взимку 1972 року. Викладачкою була Леся Йосипівна Коцюба.

Пізніше, уже наприкінці 80-х, я дізнався про долю людини, яка назавжди запам'яталася неочікуваною подачею матеріалу.

Українську мову і літературу викладала в моєму 10-Б класі 10-ї школи заслужена вчителька Катерина Макарівна Каскевич. До того ж вона була нашою класною керівничкою і мала повагу серед однокласників, що ми її зберегли до останніх днів її довгого життя. По-іншому склалася доля Лесі Йосипівни Коцюби...

На ту незабутню лекцію я потрапив як слухач факультативних занять для випускників. Я мав намір вступати на факультет іноземних мов, бо захоплювався англійською мовою під впливом рок-музики. Кілька лекцій з англійської мови провела студентка, мабуть, останнього курсу. Запам'яталася вона як вродлива жінка, що трималася впевнено, і була, мабуть, із тих, котрих називали гордістю інституту.

Інший вигляд мала викладачка української мови й літератури: висока, з прямою поставою, з виразними рисами обличчя, ледь посивілим волоссям. Але головне це її голос — він то рокотав, то співав, то сміявся, то тужив. Розповідалася-співалася дума про Марусю Богуславку. Це зовсім відрізнялося від того, що я чув на шкільних уроках і не тільки з української літератури, а й з російської, що тоді була престижнішою і викладалася в моїй школі на високому рівні.

Хтозна, якби мені більше пощастило бути слухачем такої викладачки як Леся Коцюба, то, може, це б вплинуло на вибір моєї професії. Одне можу сказати, що патріотизму це точно додало для визначення подальшої життєвої позиції.

Анатолій Шкуліпа

Поєднані крамольною любов'ю

Ні-ні — та й завихриться вітер поміж білими колонами. Чи то сплакне згорьовано, чи засміється іще віддаленіше, студентськими голосами пересипавшись. І стихне вражено, і знову озветься.

З того незабутнього розмаїття обов'язково скресне задушевний альт Лесі Йосипівни Коцюби, яка читала в нас усну народну творчість, а пізніше — давню українську літературу

І привидиться неймовірне. Наче ми знову на лекціях Леся Йосипівна пристрасно розповідає. І сама незчувається, як переходить на спів. А рукою з-за спини і нас припрошує долучатися. Що ми й робимо, зрештою. Спочатку несміливо, лише поодинокими голосами, далі — голосніше, дружніше. Дивись — і вже вся аудиторія співає. Урок це в нас чи що?.. За серйозною вишівською програмою чи відсебенька якась?.. А може, примха викладача?..

Можна потрактувати, як кому заманеться. Пропустити мимо вух, а чи й на килим викликати.

Не секрет, дехто, проходячи мимо аудиторії, відразу до розкладу біг. Звірявся Та, схопивши облизня, бо в розкладі чорним по білому значилося: усна народна творчість, — біг геть. Бо як, скажіть, розповідати про невмирущу у віках українську народну пісню і не заспівати?.. Для прикладу, звісно. Для підкріплення матеріалу, так би мовити.

Хоча б коротко, фрагментарно, для ілюстрації того чи іншого нюансу в розповіді...

Через роки все оте прекрасне зливається воедино, витинаючи для нас шовкову скатертину-самобранку, на якій ми охоче вирушаємо в давні світи, що безповоротно промайнули над нашою рідною Україною. Напівзабуто й напівнедорозгадано А відтак — навіки затаємничено й ніби аж заворожено.

Століття — як не було.

Я — майже посередині. Лише рік — у бік Лесі Йосипівни і рівно стільки не вистачає, щоб сказати: минуло півстоліття з тих пір.

Бачиться і мариться.

Леся Йосипівна — наш недозатоптаний куратор. Радянська система на наших очах познушалася над чудовою жінкою, великою українкою,

некрикливою патріоткою, чудовою ненав'язливою педагогинею і досить перспективною науковицею. Розтерзали живою, методично-настирливо, підступно. А ми, молоді, дивилися поряд і нічого толком так і не збагнули — як на той час.

Пригадую, як ми її провідували з Миколою Коваленком, моїм одногрупником, молодшим братом поета Леоніда Горлача.

Леся Йосипівна саме захворіла, і ми з Миколою телефоном напросилися до неї додому, провідати, а насправді — від імені групи привітати з Міжнародним жіночим днем.

Знаючи нас, гострих на язик і вигадливо-заводних літстудійців, господиня, щойно ми переступили поріг, застережливо приклала до губ вказівний палець і обвела поглядом стелю. Мовляв, обережно, думайте, що казатимете.

У душі вона щиро раділа, що знайшлися сміливці і завітали до неї. Та стримувалася. А ми й подумати не могли, що це може вилитися в певні складнощі і для нас — не тільки для неї. Бо ніяк не уявлялася нам наша Леся Йосипівна ворогом народу.

А й справді, як це так може бути, коли вона — безсумнівна його патріотка!

Проте, виявляється, безсумнівним теж не можна бути, до чого ми дотумкували уже з часом.

Леся Йосипівна крутнулася, поставила на стіл пляшку української, на дні якої гордовито лежав стручок червоного перцю. Ми налили на шкалику, випили, щоб Леся Йосипівна швидше поправлялася й поверталася керувати нашою галасливою групою, на що вона лише сумно зітхнула:

— Якби ж то.

В інституті (та й на людях) вона дедалі рідше з'являлася. А десь посередині другого курсу наша група й зовсім залишилася без куратора.

Микола передав старостування мені, а невдовзі Григорій Васильович Самойленко, декан філологічного факультету, передав мені й кураторство — як недавно демобілізованому з армійських лав старшині. Негласно, звісно. Так ми і вчилися до четвертого курсу, на якому нашу групу почала вести Віра Митрофанівна Олійник.

А почалося наше знайомство з Лесею Йосипівною з традиційної як на той час поїздки на збирання врожаю 1 вересня 1972 року не на студентські лави сіли, а в автобуси, які хутко привезли наш перший філологічний курс у село Зеленівку, що в сусідньому Бахмацькому районі.

Місяць хліборобських клопотів швидко здружив нас і певною мірою розкрив, хто є хто. Леся Йосипівна трималася ніби трохи осторонь і підкреслено непідступно, але це їй важко давалося. Весела природна вдача часто брала гору над отією внутрішньою силуваністю — і Леся Йосипівна залюбки сміялася й жартувала разом з усіма, співала різних пісень і неприховано раділа нашим трудовим успіхам.

Діти ми сільські, тому ніякі незгоди нас не лякали. Чи дощ, чи грязь, чи вітер, а урожай збирати треба! І, чим глибше в негоду, тим швидше!

Лише трохи згодом ми зрозуміли оту приховану натягнутість у стосунках із Лесею Йосипівною. Над нею саме просунулася чорна хмара партійних розбірок, і вона найперше хотіла вберегти нас від отієї отрути, яка щедро розбризкувалася довкола неї вірними служачками партії, а за штатним розписом — колегами-викладачами.

Ні в хуторі, де я виріс, ні в Німеччині, звідки я шойно повернувся, відслуживши в армії, ніхто мені й словом не обмовився про нашумілу статтю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», а тим більше — про те, що у передаванні її на Захід брала участь і наша Леся Йосипівна. Про це я дізнавався повільно — у недовомках із застереженнями, уже в процесі навчання в інституті.

На наших очах відбувалися дивні метаморфози: Леся Йосипівна, квітуча, енергійна жінка, нестримно згасала, а ми незрозуміло переглядалися, що ніхто з її колег і не збирався поспішати гасити ту невидиму, але смертельно-нищівну пожежу. Майже всі сторонилися, а були й такі, що обходили десятою дорогою.

І все ж Леся Йосипівна жила, не здавалася.

Неспокійний характер не давав засиджуватися. Штовхав до реалізації, якщо не себе, то хоча б у щоденних діяннях на благо групи, якою керувала.

Вереснева робота в колгоспі відкрила перед куратором усі карти. Тому вона досить швидко розподілила, хто чим займатиметься, щоб новий 1973 рік зустріти не просто так, а голосними вечорницями, як і водилося це здавна в нашій квітучій Україні.

Можна було б їй спокійно відсидітися, ніхто ж не наполягав, тим більше, що в Україні знову настав неблагонадійний час: секретар ЦК Маланчук готовий, мабуть, був зі штанів вистрибнути, аби лише догодити Москві черговим закручуванням ідеологічних гайок.

Однаке, затаврована «буржуазна націоналістка» Коцюба не сховалася в закуток, у який її зятятю заганяла влада.

Вечорниці так вечорниці!

Дівчата попривозили з дому національний український одяг, різноманітний посуд, продукти.

Аж тут і гоголівська аудиторія ніби спеціально для новорічних гулянок розмальована — за мотивами невмирущих творів недовизнаного сучасного українського класика.

Зсунули в ряд столи, наварили вареників, узвару, всякої всячини запашної наставили.

Вовки з лісу попрібігали, зачувши такі запахи, бо завили за вікнами, вдало підмасковуючись під завірюху.

Я розтягнув баян — аж заіскрилася довкола хурделиця: чи то з вікон, що доброзичливо засвітилися довкола, а чи з розвеселених очей дівчат, що заяскріли на білому снігу, мов зграйка червонобоких снігурів.

Щедрик, щедрик, щедрівочка,
Прилетіла ластівочка,
Стала собі щебетати,
Господаря викликати
Щедрувати так щедрувати!
Ух!..

Люди розступаються, стороняться. От диваки, мовляв... Сніг мете, як із віяла, а в них ластівки щебечуть... Макоцвітні... І не померзнуть...

О, то було щось!..

Я грав щодуху, а дівчата співали Одну пісню за іншою Ще й пританцьовували дорогою. Штовхалися, сміючись...

Звісно, не перед старим Новим роком, як заведено. Але ж ми — студенти. У нас — свій календар, і ніхто його й не збирався переінакшувати.

Та біс із ними, з отими, хто заповзявся ярлики буржуазних націоналістів розвішувати! Усім рота не заткнеть. А не пустять у хату — не біда. Пісня від того не вкоротиться.

Якщо й виходити на поєдинок, то відразу — без сумнівів і вагань брати бика за роги.

Два десятки сердець — як одне: гуп та гуп...

Почали з ректора: а чого огинатися?.. Василь Матвійович Горбач наче спеціально біля порога сидів і чекав Широко розчинив двері:

— Ой, скільки вас!..

А навпроти — уже сіється:

Як по селах ми ходили,
То щедрівочку зустріли.
З нею ось прийшли до хати,
Тож дозвольте щедрувати!

Кремезний, плечистий... А добродушна усмішка — ще ширша... Мовби осяйна думка його пришила нараз на порозі: та не ректор ти сьогодні в цю мить!.. Не партійний діяч. І не слуга партії, а українець!.. Чистий і совісний. Привітний і щедрий...

Дослухавши до кінця, Василь Матвійович добродушно накидав нам із півмішка всяких делікатесів: від запахущої ковбаси до кількох пляшок коньяку та шампанського.

Навіть словом не обмовився на кінець: мовляв, ви ж дивіться там!.. Хоч колони не потрошіть у навчальному корпусі...

Щедро додавали гостинців й інші викладачі.

Усе те багатство ми хутко розставили на зсунутих в один ряд столах у знаменитій гоголівській аудиторії. А де ж іще, якщо не поміж неперепланих героїв Миколи Васильовича Гоголя, нашого найславетнішого випускника, ілюстраціями з творів якого доповнювали наш настрій древні стіни.

Побути на тих вечорницях вважали за честь багато хто з інститутських викладачів. Українські народні пісні, танці, жарти... Це я зараз дивуюся. У

який же непевний час то було!.. Період маланчуківщини в Україні не одному сміливцю наступив на горло кованим чоботом. А нас проминуло!.. Чи не донесли, кому треба, а чи розумна людина вчасно знайшлася й делікатно промовчала?..

Ми розігравали Гоголя і його словами прямо-таки заливалися сміхом над усілякими негараздами. А що?.. То не ми, то сам Гоголь сміявся. Зараз як і колись.

Після таких вечорниць інститут гудів у недорозумінні. А дехто застерігав:

— Ви б обережніше.

Або уточнювали єхидно:

— І Василь Матвійович нічого не сказав?..

— Ще й п'ятизірковим коньяком скріпив!

Скріпив — та й сам відійшов за білу колону. Як і багато викладачів — до і після. Як і сама Леся Йосипівна.

Ні, то не просто вечорниці були. То був виклик системі. Хай і не зовсім свідомий іще, та все ж.

Як зараз бачу, як затуманювалися очі Лесі Йосипівни, більше того — відчуваю, як мліло її зранене серце, коли невтомні наші співунки — Люба Ляшко й Надя Вірич — зачинали зболено-невмируще:

Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.
За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.

Ми дуже часто співали пісню Анатолія Пашкевича на слова недавно зачищеного Василя Симоненка. Як почали на зеленівських полях, де познайомилися й здружилися, як щойно спечені однокурсники-філологи, так і виводили задушевно:

Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.
Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Благо, нам заткнути рота міг тоді тільки осінній вітер, але він лише підхоплював пісню і ніс її туди, де не лише вміли співати, а й слухати, щиросердно розділяючи нашу радість і тугу.

Леся Йосипівна теж співала разом із нами: очима, серцем, душею.

І це в той час, коли Василя Симоненка заборонили друкувати, а артистам наполегливо рекомендували не виконувати його твори.

Але ж як, коли раз по раз хотілося повторювати?

І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі.
Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.

Леся Йосипівна, мабуть, чи не найбільше була вдячна нам за цю пісню. Те, що заборонили їй, стверджували ми. Ця пісня мобілізувала нас внутрішньо. А головне — змушувала задуматися.

В голову не вкладалося: як це — не можна любити свою Україну? Що тут крамольного?

А оте ж і крамольне, шановні — Любов!

Звеличуючи Україну, не дай Бог, перевершить вона у своїй величї хвалену-перехвалену Росію — старшу сестру, яка багатьом молодшим у концтаборі Союзу годилася хіба що в правнучки.

Зараз я вже можу сказати відкрито: Лесі Йосипівні Коцюбі не просто заткнули рота і вкоротили віку. Їй, талановитій і безмежно відданій своєму народові, не дали стати доктором наук і професором, ким вона, хоч і неофіційно, але все-таки була! Завдяки своїм безмірним знанням і високій ерудиції, таланту і відданості — справі, яку обрала, як дороговказ, і Україні.

Світлана Козлова,
Валентина Кривець

Слово про вчительку

Нам, першокурсникам набору 1961 року на філологічний факультет (українська мова, література, музика та співи) було тривожно й цікаво. Адже ми навчатимемося в славетному виші, у відомих професорів та доцентів...

Серед перших лекцій була усна народна творчість і давня українська література. Пригадую як в аудиторію 62 Гоголівського корпусу після дзвінка зайшла вродлива жінка: ставна, трохи вища середнього зросту. Гарний костюм відтінював її біляве волосся і добрий погляд блакитних очей.

Леся Йосипівна була захоплена українським фольклором. У ньому вона бачила народну мудрість, народні знання і вірування, що засобами рідної мови передавали нам історію, почуття й переживання. Під час семінарських та практичних занять ми були не просто студентами-слухачами, а й активними виконавцями історичних дум, пісень. Колядки, щедрівки, веснянки, купальські заклинання, а ще жниварські, родинно-побутові, козацькі й чумацькі народні твори доповнювали наші знання про історичні події в житті народу.

Коцюба часто зверталася до робіт визначних учених, які досліджували і використовували фольклор, — Опанаса Марковича, Климента Квітки, композитора Миколи Лисенка, історика-етнографа Дмитра Яворницького — видатних українців, котрі переймалися розвитком української мови та літератури.

Нетрадиційними за форматом були наші заняття. Викладачка мала ще й акторський талант. Вона вела гурток виразного читання і звертала нашу увагу на вміння вчителя-філолога чи вокаліста розширювати діапазон голосу, урізноманітнювати його тембр відповідно до емоційного настрою твору, з яким виступає доповідач чи вокаліст.

Ми захоплено слухали нашу Лесю, коли вона декламувала поезії Лесі Українки чи Тараса Шевченка. Почувши вперше «Лілею», ми поставили її поряд з видатною нашою актрисою Наталією Ужвій. Нас зачаровувало її читання напам'ять казок, легенд, балад. І сьогодні згадуються рядки з «Марусі Богуславки», «Віють вітри, віють буйні», «Ой, Морозе, Морозенко».

Добре, що Леся Йосипівна не забута. Пам'ять про неї увічнена меморіальною дошкою на будинку, де вона проживала складне, але прекрасне життя патріотки України.

Документи та свідчення про розгляд справи Івана Дзюби в 1972 р.

(друкується за виданням: Дзюба І.
«Інтернаціоналізм чи русифікація?» —
К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія»,
2005. — 330 с.)

«цілком таємно»
Особая папка

ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМІТЕТУ КП УКРАЇНИ
ПРО ЛИСТ І. ДЗЮБИ ТА ПОДАНИЙ ДО НЬОГО МАТЕРІАЛ,
НАДІСЛАНІ ДО ЦК КП УКРАЇНИ

Центральний Комітет КП України постановою від 7 лютого 1972 року доручив комісії в складі тт. А. Д. Скаби (голова), В. Ю. Євдокименка, Ю. О. Збанацького, В. П. Козаченка, Л. П. Нагорної, П. О. Недбайла, В. А. Чирка, М. З. Шамоти та П. Й. Яшука розглянути листа І. Дзюби, адресованого першому секретарю ЦК КП України тов. Шелесту П. Ю. та голові Ради Міністрів УРСР тов. Щербицькому В. В., та доданий до цього листа матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?», надіслані до ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР в 1966 році.

Уважно проаналізувавши згаданий лист та матеріал І. Дзюби, а також вивчивши матеріали зарубіжної антирадянської преси і радіо за період з 1966 по 1972 рік, комісія прийшла до висновку, що підготовлений Дзюбою матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?», є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР. (Тут і далі підкреслення наявні в цитованому документі).

Цей матеріал має явно виражений антирадянський, антикомуністичний характер, а його автор стоїть на відверто ворожих, буржуазно-націоналістичних позиціях. Прикриваючись псевдонауковою фразеологією, Дзюба фактично прагне підірвати дружбу радянських народів, насамперед російського та українського, посварити їх між собою, настроїти проти КПРС, проти принципів пролетарського інтернаціоналізму, які лежать в основі її національної політики.

Маскуючи цю мету, Дзюба хоче видати себе за справжнього марксиста, оборонця ленінської національної політики в перші роки Радянської влади, яку нібито пізніше було підмінено політикою русифікації. При цьому він вдається до прийомів, запозичених з арсеналу буржуазно-націоналістичної пропаганди. Дзюба намагається довести, що нібито український народ під впливом русифікаторської політики КПРС втрачає свої риси як нації (стор. 31), всіляко нав'язує читачеві думку про національну кризу на Україні (стор. 32), звинувачує партію в тому, що у нас проведена «нешадна ревізія ленінської національної політики», «взяли гору антиленінські, антикомуністичні тенденції в національному питанні» (стор. 62), що практика в національному питанні «далеко не завжди» відповідає теорії (стор. 47). Приписуючи партії неіснуючі форми і методи розв'язання національного питання, він твердить, що вирішення національного питання в СРСР на сучасному етапі по суті «лє воду на млин наших ворогів» (стор. 47).

Такий підхід є наклепом на нашу партійну і державну політику в національному питанні. Спрямований на те, щоб викликати незадоволення і недовіря до партії і уряду, посіяти сумнів у їх спроможності правильно вирішувати національне питання. Все це, як свідчить детальний аналіз, потрібно Дзюбі для того, щоб оживити збанкрутілі ідеї українського буржуазного націоналізму, запозичуючи при цьому нові методи і аргументи в сучасних антикомуністів і ревізіоністів усіх мастей.

Автор розглядає національне питання позакласово, ізолювано, у відриві від загальної боротьби між капіталізмом і соціалізмом, без врахування реальних суспільних процесів, що відбуваються з нашому суспільстві. Через все писання Дзюби послідовно проводиться облудна думка про те, що в становищі українського народу, починаючи з XVIII ст., нічого не змінилося, що Радянський Союз по суті і економічно, і політично, і ідеологічно став спадкоємцем російської імперії.

Головне для Дзюби — це відкинути все те, що зроблено в нашій країні в галузі економіки, науки і культури, для розквіту Союзу РСР і кожної радянської республіки. Всі багатства і цінності, якими український народ володіє спільно з іншими братніми народами, політичні успіхи Радянського Союзу, зокрема на міжнародній арені, широка участь трудящих Української РСР у виробленні і здійсненні політики СРСР, — все це Дзюба категорично відкидає.

Те, що належить Радянському Союзу, те, що ним здійснюється — не належить українцям та іншим братнім народам, а присвоюється виключно росіянами, робиться тільки в їх інтересах, — така наскрізна думка дзюбиних писань. Щоб полегшити собі справу, Дзюба відбирає в українського народу все те, чим він по праву пишається, чого він досяг, будуючи комунізм. Українська соціалістична нація внаслідок такої «операції» має постати

перед світом заштатною, підірваною від сучасної цивілізації. Зрозуміло, що своїми викладками на цю тему Дзюба апелює до західного обивателя, шукаючи у нього співчуття до України, захисту її від «геноциду».

Широкі екскурси в минуле, численні довільно підібрані цитати з різних джерел про національний гніт, якого зазнавав український народ за царизму, паралелі з Ірландією, Польщею тощо мають одне призначення: довести, що як було тоді, так є й тепер, що як була Україна «жертвою і в'язнем імперії», так і залишилася. При цьому він повністю розкриває своє справжнє нутро і не стримує себе в доборі слів і виразів: «гангренозна русифікаторська дія» (стор. 171), «інтернаціоналізм грабіжника» (стор. 127), «оскоплення народів» (стор. 228), «поліцейський інтернаціоналізм» (стор. 242), «неделімая казарма» (стор. 254), «душогубська політика» тощо.

Дзюба будь-що намагається довести, що Україна зазнає економічної експлуатації з боку, як він пише, Москви, що їй великої «шкоди завдає економічний зверхцентралізм», який сковує ініціативу на місцях і розвиток продуктивних сил республіки. У цих твердженнях неважко помітити відгомін горезвісних волобуєвщини, шумськізму і хвильовизму.

Таким чином, нав'язлива писанина Дзюби про пригнічене становище України в складі СРСР спрямована на дискредитацію Союзу РСР як нової, вищої форми об'єднання суверенних союзних республік, яка забезпечує їм найкращі умови для економічного і культурного розвитку. Фальсифікація дійсного стану справ, перекручення фактів, тенденційний підхід до аналізу процесів і явищ нашої дійсності, що безперечно завдає шкоди авторитету СРСР і дружбі радянських народів, свідчать про те, що в цих питаннях він по суті стоїть на ворожих, антирадянських позиціях.

Дзюба безпідставно звинувачує нашу партію в тому, що вона відійшла від ленінського вчення в національному питанні, що вона виявляє зневажливе ставлення до нього. Фальсифікаторська суть цих тверджень цілком очевидна і не потребує будь-яких доказів. Вона потрібна Дзюбі для того, щоб заявити, що в той же час (тобто в останні десятиріччя!) «тим потужніше розгортався процес русифікації і асиміляції» (стор. 53).

Слід підкреслити, що ця теза у кожному розділі «праці» Дзюби повторюється на різні лади. Він твердить про «поглинання» російською нацією інших націй, підмінюючи цим поняттям дружбу і братерство, зближення радянських народів (стор. 64), всіляко наголошує на боротьбі Леніна проти великоруського шовінізму, але майже зовсім обходить його боротьбу проти місцевого націоналізму, націоналістичних ухилів.

На багатьох сторінках Дзюба спеціально зупиняється на питанні про те, як царизм здійснював ідеологічне прикриття колонізаторської політики щодо України та інших поневолених народів Російської імперії.

Вичитавши в Каткова, Аксакова, Струве слова про імперію як «єдину батьківщину», «сім'ю народів», «єдинокровне братерство» тощо, Дзюба тут же запитує: чи не те саме говориться в нинішній пропаганді (як він висловлюється — в «газетній жуйці»), і чи не з тією самою метою, і чи не ті самі колоніалістські наміри прикриваються? І всією системою своїх міркувань відповідає недвозначно: те саме говориться, з тією самою метою, те саме прикривається.

Отже, Дзюба проводить лінію якоїсь зверхності, особливого привілейованого становища російського народу в Союзі РСР. Протиставляє його українському народові, що кінець-кінцем розраховано на послаблення дружби між ними, розпалювання недовір'я й ворожнечі. Це відверта фальсифікація справжнього розвитку соціалістичних націй, відносин дружби і братерства народів СРСР, національної політики партії на сучасному етапі.

Так само тенденційно і фальсифіковано змальовує Дзюба розвиток і досягнення української радянської культури. У літературі, в театрах, кіно, музеях, — скрізь, куди не глянь, — твердить він, — панує примітив, убогість, «сірятина», «хуторянщина». І в цьому він звинувачує партію та уряд, їх політику «мародерства» (стор. 179) по відношенню до культурної спадщини українського народу. Негативна оцінка сучасного стану в українській культурі викликана у Дзюби саме її соціалістичним змістом. Тому й не дивно, що він прямо став на захист «другої культури» — від Мазепи до Хвильового, яка мала явно виражений антимосковський, антинародний характер.

Із спекулятивною метою наводяться також списки письменників, що були свого часу репресовані. Одне те, що вони репресовані, робить їх в очах Дзюби видатними діячами культури, кращими синами народу, які здобували йому славу. Куди поділись твори Косинки, Драй-Хмари, Зерова і т. п.? Чому ховають від людей ці надбання? — допитується Дзюба, хоча не може не знати, що вже в середині 60-х років кращі з них були видані. Як літературний критик, він добре знає, що більшість з названих ним письменників насправді літератори середнього таланту і своїми творами не принесли слави нашій літературі. У ряді їх творів виразно звучить скепсис щодо того, чи є соціалізм тим, що «мужикові» потрібне. Нині більшість творів письменників того ряду, які названі у Дзюби, являють лише певний історичний інтерес. Справжні здобутки української радянської літератури створені не ними, і вони, ці здобутки, ніколи не були вилучені з народного вжитку.

З позицій буржуазного націоналізму розглядає Дзюба і питання про мову. Існування другої мови — російської — у вжитку народів СРСР, всупереч фактам, він вважає прямою загрозою цим мовам і народам, двомовність називає «зашморгом на шії народів» (стор. 253) і т. д.

У душі національного фанатизму робляться Дзюбою й відступи в галузі психології. Так, на його думку, людина, що потрапила в інше національне середовище і обставинами життя змушена прийняти мову цього середовища, є вже неповноцінна людина, непридатна для творчої діяльності, якою б не була обрана нею галузь.

Всі творчі імпульси, все багатство особистості, твердить Дзюба слідом за буржуазними психологами, закладені у підсвідомості, у світі асоціацій, що нагромаджуються досвідом предків на національній основі. Всякий «відступ» від національного, від національної мови означає крах особистості. Певно, що кожен українець, як тільки він заговорить поросійськи, викликає у Дзюби підозру в неповноцінності або щонайменше в схильності до «зради».

Виступаючи проти вивчення і побутування в міжнаціональному вжитку народів нашої країни другої (російської) мови, Дзюба не хоче рахуватися з тим, до який підхід вів би до послаблення міжнаціональних зв'язків, створення штучних труднощів у господарському, політичному і культурному житті. І це робиться тоді, коли більше ніж піввіковою нашою історією доведено, що наявність другої мови не усуває потреби в першій, рідній мові, не ущемлює її прав і не звужує поля її дії. Цього Дзюба не помічає, як не помічає й багато чого іншого, коли воно не вкладається в його концепцію.

Таким чином, можна зробити висновок, що Дзюба у своїй «праці» вдається до фальсифікаторських маніпуляцій в питанні про розвиток культури і мови, його заяви про «другосортність» української культури, про її штучне стримування і збіднення «... багатьма заходами, грубим адмініструванням, троглодитським культурним рівнем і «глубокоэшелонированной» бюрократичною «пильністю», невтомним автоматично-пресекабельним рефлексом...» (стор. 179) є безпідставними. В той же час вони розраховані на дезорієнтацію нашого народу та світової громадськості про справжній стан культурного розвитку Радянської України, перегукується з твердженнями українських буржуазних націоналістів за кордоном.

Намагаючись замаскувати своє справжнє обличчя буржуазного націоналіста, Дзюба широко вдається до шарлатанських прийомів використання висловлювань класиків марксизму-ленінізму з національного питання, спотворення і перекручення змісту їх творів, підтасування партійних документів.

Звертаючись до праць В. І. Леніна, Дзюба часто використовує один з найбезсоромніших способів фальсифікації: всупереч всьому духові ленінізму, вириває з контексту окремих ленінських творів тільки те, що може, як здається Дзюбі, служити на користь його концепції.

Це – безсоромна спроба протягти під виглядом ленінських ідей власні націоналістичні думки. Послухати Дзюбу, так В. І. Ленін ніколи нічого не говорив про революцію, про соціалізм, про дружбу народів та інтернаціоналізм, про єдність корінних інтересів народів нашої країни. За Дзюбою виходить, що В. І. Ленін і партія займалися національним питанням тільки в тому розумінні, в якому його сприймає Дзюба, тобто в розумінні боротьби проти русифікації, проти великодержавного шовінізму. Все, що говорилося В. І. Леніним і партією про місцевий націоналізм і його органічну ворожість інтересам соціалістичних надій, все, що робили В. І. Ленін і партія для забезпечення економічної і політичної рівності націй, Дзюбою замовчується, ігнорується, відкидається.

Тенденційний відбір тільки тих висловлювань і документів, де говориться про небезпеку великодержавного шовінізму, про важливість національного питання в багатонаціональній державі, спрямовується Дзюбою на те, щоб створити враження, ніби В. І. Ленін і партія сумнівалися в тому, чи вдасться розв'язати національне питання в нашій країні, чи зможе СРСР гарантувати рівноправність і суверенність кожної союзної республіки.

Сучасна політика Комуністичної партії, особливо те, що вона не проводить українізації, як у 20-х роках, не вирішує питання про приєднання до України Кубані, Дону, ряду районів Воронежської і Курської областей, де проживають і українці, – все це оцінюється Дзюбою як відступ Комуністичної партії Радянського Союзу від ленінської національної політики.

Не може не викликати обурення і метод добору цитат, застосовуваний Дзюбою. Цитати з Енгельса чи з Герцена, наприклад, подаються в такому контексті, що не залишається ніякого сумніву, в чію адресу направляє Дзюба їх слова про великодержавний розбій, грабіжництво, колонізаторство. Як правило, вони переадресовуються з ХІХ ст. в сучасність, з відносин Англії з Ірландією, Росії з Польщею, перекидаються на сучасні відносини Української РСР з Радянським Союзом.

У своїх писаннях Дзюба доходить до того, що збирає докупи навіть базарні плітки і обивательські розмови і підносить їх на рівень документальних доказів для звинувачення Комуністичної партії у «забутті заповітів», в «обмані народу», в «зраді інтересів народу». Комуністів же він називає не інакше як «партійними чиновниками», «партійними бюрократами», «кар'єристами» і т. п.

Не задовольняючись «препаруванням» творів класиків марксизму-ленінізму, документів партії, тенденційним доббором фактів, Дзюба претендує також на роль «теоретика» з національного питання, прагне будь-що довести, нібито комуністична оправа залежить насамперед від національної.

«Марксизм-ленінізм, — твердить він, — підпорядкувавши національну справу загальнопролетарській справі, справі революції і комунізму, тим самим не применшив, а збільшив її значення й вагу, оскільки ясно встановив, що без справедливого її розв'язання неможливе суспільство справедливості — комунізм — і зобов'язав нас дбати про збагачення й поліпшення національно-культурних здобутків, які складуть загальнолюдську скарбницю, а не обрізувати їхній розріст і підсікати коріння» (стор. 41).

Перша частина цього твердження з марксистсько-ленінської точки зору є правильною, але вона Дзюбою використовується для маскування зовсім протилежного змісту, бо далі він уже підпорядковує — навпаки — справу комунізму «національній справі» (без справедливого її розв'язання неможливе суспільство справедливості — комунізм...»).

Що Дзюба «національну справу» ставить понад усе, свідчить такий його висновок: «Національна справа — це справа всього народу і справа кожного громадянина: це корінний інтерес усього народу і громадянства»... Тут уже й згадки нема про соціальні інтереси, про будівництво комуністичного суспільства!

У ставленні до національного питання Дзюба визнає лише дві позиції: російського шовінізму і захисту української «національної справи», нехтуючи ленінською позицією пролетарського інтернаціоналізму. При цьому він перекидає принципове питання — ставлення комуністів до здійснення права націй на самовизначення. Наводячи вислів В. І. Леніна: «Якщо великоруський комуніст наполягає на злитті України з Росією, його легко запідозрити українські комуністи в тому, що він захищає таку політику не з міркувань єдності пролетарів у боротьбі з капіталом, а через пересуди старого великоруського націоналізму, імперіалізму», Дзюба це ленінське положення витлумачує в такий спосіб: «Критерієм ширості й інтернаціоналізму в цьому питанні для Леніна було одне: визнання чи невизнання за Україною безумовного права на цілковите відділення, на повну державну самостійність, Ленін це право визнавав беззастережно...» (стор. 128–129).

На початку свого «витвору» І. Дзюба наводять відоме в марксистсько-ленінській літературі визначення нації. Але далі фактично його відкидає і в повній відповідності з основними постулатами буржуазного націоналізму тлумачить поняття нації, національного почуття, національної свідомості, національної психіки як щось незмінне, одвічне, закладене в підсвідомості людей. Роблячи екскурси в історичне минуле, він виключає з національного життя класову боротьбу, ігнорує ленінську думку про існування за капіталізму двох націй в кожній нації і двох культур в кожній національній культурі. Коли ж у Дзюби мова заходить про радянський час, тоді поза характеристикою національного життя українського народу залишаються

соціалістична революція, успіхи в будівництві соціалізму, перемога над гітлерівським фашизмом, тобто все те, що стало предметом законної гордості кожної соціалістичної нації СРСР. Істинно національним Дзюба вважає тільки те, що відрізняє один народ від іншого, і це специфічне — приймає за постійну, незмінну величину.

Саме таким чином Дзюба обґрунтовує свою антиленінську «теоретичну» платформу для нападок на Союз Радянських Соціалістичних Республік як багатонаціональну, соціалістичну державу трудящих, на Комуністичну партію Радянського Союзу. Її ідеологію і політику, на соціалістичну культуру, на весь спосіб життя радянського народу. Оскільки викладені Дзюбою погляди в його «праці» піддають ревізії національну політику нашої партії, він, по суті, претендує на роль ідеолога не тільки націоналістично настроєних елементів на Україні, а й в інших союзних республіках.

Твердячи без кінця, що на Україні порушуються ленінські принципи національної політики, Дзюба висуває вимогу проведення дискусії з національного питання. Цілком зрозуміло, що він та його прихильники сподіваються, що така дискусія стала б їх своєрідним судом над партією, шельмуванням її політики і ідеології в дусі войовничого антикомунізму, засобом розпалювання ворожнечі між народами, «зведенням рахунків» з російським народом.

У кінці листа до товаришів П. Ю. Шелеста і В. В. Щербицького Дзюба заявляє, що він і його одностайні неможливо не ставлять питання про вихід України з Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Проте, в усьому рукописі саме це питання й ставиться — де натяками на особливе, вільне становище Румунії, Югославії і навіть африканських країн, а де й прямо, висловленою думкою про те, що державне об'єднання, яким є Радянський Союз, не забезпечує інтересів України і його треба докорінно перебудувати, а то й просто ліквідувати. При цьому Радянську Армію Дзюба змальовує як один з найстрашніших чинників колонізації, русифікації, денаціоналізації, а міста наші називає «гігантською русифікаторською м'ясорубкою» (стор. 171).

З усього наведеного вище видно, що до якого б питання Дзюба не звернувся. всюди він прагне добитися заздалегідь поставленої мети: фальсифікувати ленінське вчення і політику партії з національного питання, принизити соціалістичні досягнення українського народу, скомпрометувати Комуністичну партію як провідну силу радянського суспільства, захитати дружбу народів Радянського Союзу.

Коли до цього додати, що в «трактаті» Дзюби підібрані всякі плітки і вигадки, які видаються за свідчення очевидця, особисто потерпілої людини, що по його сторінках щедро розсіпані брутальні слова про радянські

порядки, про те, що радянський народ не знає, що таке демократія і що таке справжня свобода, коли додати до цього заяви про могутні сили, які начебто піднімаються на захист покривджених, ображених національних почуттів, то стане цілком зрозумілим, чому антирадянська й антикомуністична пропаганда з захопленням прийняла писання Дзюби.

Майже одночасно з виходом в 1968 році книжки Дзюби українською мовою у видавництвах «Пролог» і «Сучасність» з'явилися її видання англійською і французькою мовами: у лондонському видавництві Вайденфельда і Ніколсона та у видавництві «Парті Пріс» у Монреалі (Канада). Недавно ця «праця» видана групою італійських ревізіоністів італійською мовою (видавництво Самона е Савелі, Рим) під назвою «Придушення національностей у Радянському Союзі». Уже ці факти свідчать про те помітне місце, яке зайняла ця «праця» в арсеналі антикомунізму. «Секрет» такої її популярності серед буржуазних націоналістів, антикомуністів і ревізіоністів полягає в антирадянській спрямованості книжки «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Буржуазно-націоналістичні «теоретики» добре розуміють справжнє призначення того камуфляжу, яким Дзюба прикриває свій перехід на позиції буржуазного світогляду. Буржуазній пропаганді ідеї Дзюби особливо припали до смаку тому, що нинішній її курс — не стільки огульне спростування марксизму-ленінізму, скільки його словесне «визнання» як фону для наклепів на політику КПРС, на світовий комуністичний рух. У цьому плані «праця» Дзюби для ідеологів імперіалізму — справжня знахідка: і тому, що протягування буржуазних ідей за ширмою ленінських цитат доведене в ній до віртуозності, і тому, що «твір» Дзюби вийшов з Радянської України.

Запеклий антикомуніст і буржуазний націоналіст Степан Олійник в передмові до книжки «Інтернаціоналізм чи русифікація?», випущеній видавництвом «Сучасність» в 1968 році, заявив, що ця книга «являє собою своєрідний докір новій українській еміграції, що протягом 20-літнього перебування за кордоном у відносно вільних умовах не спромоглася дати працю подібної сили і вартості» (стор. 17).

Буржуазні ідеологи намагаються створити навколо Дзюби ореол «борця за національну ідею». Його відносять до числа «світливих голів сучасного відродження в Україні», «найвизначніших представників українського опозиційного руху» («Українське слово», № 1536, 9.У.1971 р.), називають «людиною доби», «чимось на зразок українського народного героя» (щоденник «Америка», № 71, 18.VI.1968 р.). Журнал «Сучасність» (№ 4, 1971 р.) твердить, ніби Дзюба разом з кількома своїми однодумцями «започаткував новий період в культурно-громадському житті на Україні». Буржуазно-націоналістична газета «Українське слово» вихваляє Дзюбу і Мороза за те, що вони «дали початок новій системі мислення для молодого

покоління в Україні», виступивши проти «псевдоінтернаціоналізму советського імперіального зразка», реабілітувавши саме «поняття націоналізму» (№ 1535, 9.V.1971 р.).

Зробивши Дзюбу виразником інтересів українського народу, буржуазна пропаганда намагається представити його і у вигляді борця за права всіх національних меншостей в СРСР. Всіляко рекламуючи і підносячи на щит націоналістичну платформу Дзюби, вона намагається використати її для підриву єдності народів СРСР, їх дружби і співробітництва. Буржуазні ідеологи вбачають у його писаннях лінію на ліквідацію союзу РСР, і саме це їх приваблює в його книзі. Дзюба неодноразово фігурує на сторінках нещодавно виданої в Лондоні книги «Фермент в Україні» (1971 р.), в передмові до якої говориться: «Українці мають безсумнівне право думати про себе як про відрубну й незалежну націю, так само як, скажемо, рівні їм числом поляки або менші від них словаки, їхні сусіди». (Цит. за газ. «Українське слово», Париж, 29.VIII.1971 р.).

Ідейки Дзюби потрібні буржуазній пропаганді як зброя в ідеологічній боротьбі проти світу соціалізму, для підриву позицій СРСР у світовій соціалістичній співдружності. У статті «Міжнародно-політична вага документів з України» (мова йде про «працю» Дзюби), надрукованій у газеті «Наш клич» (Буенос-Айрес, 27.III.1968 р.), говориться: «Тепер іде велика гра між Москвою і її сателітами, а в тій грі ці останні безперечно беруть під увагу досвід України. Завдяки найважливішим документам, вони можуть ближче приглянутись справі і поробити належні висновки щодо їх взаємовідносин з Москвою».

Десятки буржуазно-націоналістичних газет, що видаються за кордоном, в один голос визнають, що книжка Дзюби допомогла їм підняти й оживити цілий ряд проблем, до яких останнім часом їх співвітчизники — емігранти явно втратили інтерес. «Праця» Дзюби, як «авторитетне» свідчення «українського комуніста», допомагає буржуазній пропаганді гальванізувати ідеологічні міфи про «радянський колоніалізм», «про примусову советизацію» неросійських народів, про «народовбивство» і «терор» в СРСР, посилити свої нападки на соціалізм як суспільний лад, на Комуністичну партію як керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства.

Таким чином, Дзюба своєю «працею» «Інтернаціоналізм чи русифікація?» активно сприяє зміцненню позицій буржуазної пропаганди у боротьбі проти соціалістичної ідеології, завдає шкоди справі комуністичного будівництва. Не можна не бачити, що поява закордонних видань «праці» Дзюби певною мірою ускладнила нашу боротьбу проти буржуазної ідеології, зокрема проти фальсифікації нею національної політики КПРС, національних взаємовідносин в СРСР. Вони активно (хоч і без прямих посилань) використовуються у боротьбі проти нашої країни міжнародними сіоністськими центрами, які все більше блокуються

з українськими буржуазними націоналістами. Цілком ясно, що нині, в рік відзначення 50-річчя утворення Союзу РСР, «праця» Дзюби буде використана як своєрідний «прапор» всіма пропагандистами антикомунізму і антирадянщини.

Слід також відмітити, що видання «праці» І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» за кордоном та поширення її «самвидавом» на території республіки значною мірою, на нашу думку, сприяли активізації націоналістично настроєних елементів з ідейно нестійкої частини молоді та з інтелігенції. Як відомо, після поширення «праці» Дзюби з'явилося чимало антирадянських пасквілів і пронаціоналістичних «трактатів», написаних під впливом ідей і за прикладом Дзюби. Серед них можна було б назвати писання В. Мороза, В. Чорновола, С. Караванського, І. Світличного, Є. Сверстюка та інших. Характерним в цьому плані є визнання української націоналістичної газети «Українське слово», яка, розглядаючи Дзюбу як ідейного натхненника В. Мороза, пише: «... Думки, загально кинені Дзюбою, широко розгорнув й умотивував у своїх писаннях Валентин Мороз» («Українське слово», 9.V.1971 р.).

Отже, маскуючись під ленінізм і одночасно всіляко перекручуючи ленінську національну політику партії та проголошуючи відверто націоналістичні ідеї і принципи, «праця» Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стала своєрідним каталізатором діяльності тих, хто підпадає під вплив буржуазної пропаганди, розділяє націоналістичні погляди і стоїть на ворожих, антирадянських позиціях або скочується до них.

Висновки:

1. Лист Дзюби і доданий до нього матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?», надіслані до ЦК КП України, являють собою виклад поглядів сформованого українського буржуазного націоналіста, вони є злісним наклепом на ленінську національну політику КПРС і практику національного будівництва в Радянському Союзі, підступною спробою, прикриваючись посиланнями на класиків марксизму-ленінізму і всіляко перекручуючи їх положення, пропагувати ідеї і принципи українського буржуазного націоналізму.

2. Додана до листа «праця» Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» носить відверто антирадянський характер. Вона спрямована, насамперед, на підриг Союзу Радянських Соціалістичних Республік, братерської дружби радянських народів, на протиставлення і розпалювання ворожнечі між українським і російським народами. Дзюба навмисне і свідомо перекручує і фальсифікує розвиток та досягненні економіки і культури Радянської України, прагнучи будь-що довести її «колоніальне становище», по суті повторює і всіляко намагається «аргументувати» основні твердження буржуазної та націоналістичної пропаганди, змикається з поглядами запеклих антикомуністів.

3. Дзюба зводить злісні наклепи на Комуністичну партію і Радянський уряд, вдається до безсоромних фальсифікацій, намагаючись будь-що довести нібито наша партія відступила від ленінських настанов у розв'язанні національного питання. Це розраховано на те, щоб викликати незадоволення політикою КПРС, підірвати авторитет нашої партії в масах, поширювати і підживлювати націоналістичні тенденції і погляди серед певної, ідейно нестійкої частини людей.

4. «Праця» Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написана з антинаукових позицій. Твори класиків марксизму-ленінізму, партійні документи та інші матеріали в ній фальсифікуються, підтасовуються для того, щоб обґрунтувати «концепцію» автора «праці», яка відбиває ідеї українського буржуазного націоналізму.

5. Розглянуті матеріали свідчать про цілковиту ідейну спорідненість Дзюби з буржуазними «теоретиками» в національному питанні. Ідеологи антикомунізму твердять, що рушійною силою в сучасному світі є не інтернаціональна, а національна ідея, що в суспільному житті нині скрізь беруть гору не інтернаціоналістичні, а націоналістичні тенденції. Ці ж самі ідейки протягує в своїй книжці Дзюба. Вся буржуазна пропаганда спеціалізується на пошуках аналогій в національній політиці СРСР і царської Росії. Це ж робить і Дзюба. Ідеологи буржуазії не шкодують сил для конструювання суперечностей між теоретичною постановкою національного питання в марксизмі-ленінізмі і практикою розв'язання національного питання в СРСР. Ці ж неіснуючі суперечності «відшукує» і Дзюба.

6. «Праця» Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» широко використовується нашими ворогами в ідеологічній боротьбі проти соціалізму, поширюється «самвидавом» серед ідейно нестійкої частини молоді і інтелігенції республіки, завдає шкоди справі комуністичного виховання радянських людей.

Комісія:
Скаба А. Д.
Євдокименко В. Ю.
Збанацький Ю. О.
Козаченко В. П.
Нагорна Л. П.
Недбайло П. О.
Чирко В. А.
Шамота М. З.
Яшук П. Й.

15 лютого 1972 року

(Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К., 2005. — С. 284–299).

Сподіваний обшук

Зі спогадів Богдана Гориня

16 лютого 1972 року о 6 год. ранку приміським поїздом повертаюся зі Львова до Ходорова. Праця у заводській бібліотеці починалась об 11 год., отже, встигну ще зайти додому, а з дому — на працю. Коли знайшов у вагоні вільну лавку і почав роздумувати над ситуацією, запримітив, що на протилежний бік сіло двоє молодиків і почали розмову про те, як націоналізм у Німеччині переріс у фашизм. Говорили безладно, один щось наче заперечував іншому, щось доказував, глипаючи у мій бік. Найдовше сперечались, чи націоналізм і фашизм — одне і те саме чи різні речі. Не могло бути двох думок: поруч їхали агенти КДБ. Вони всяко намагалися спровокувати мене на дискусію. Що це могло означати? Хочуть почути мою думку? Твердо постановив не вступати з ними в розмову. Доїхали до Ходорова. Я вийшов з вагона і оглянувся. Два молодики йшли за мною вслід. Біля будівлі вокзалу назустріч прямував оперуповноважений КДБ у місті Ходорові Чугуєнко:

— Доброго ранку, Богдане Миколайовичу!

— Що має означати ця зустріч? — запитав я його замість того, щоб відповісти на привітання.

— Прошу сідати в машину і ви все дізнаєтесь.

Я мовчки сів. Машина від залізничного вокзалу через вулицю Міцкевича виїхала на Львівську. Зупинились біля батьківської хати, що розташовувалася на вулиці Львівській, 19.

— Ключі з вами?

Я глянув на вікна. Вікно справа було відчинене, нижче помітив сперту до фундаменту шибу. Крізь відчинене вікно видно було, що у кімнаті, де розміщена моя бібліотека, метушаться троє мужчин. Батьківська хата мала два входи. Тим, що від вулиці, користувався я, замикаючи двері на ключ, який носив із собою. А з протилежного боку двері до моєї кімнати були зачинені. Отже, зайти можна було тільки з вулиці.

— Відчиняйте двері! — владним голосом наказав Чугуєнко.

— Для чого їх відчиняти, коли там уже є люди.

— Не мали ж ми цілий день на вас чекати!

Я відчинив двері. Біля стелажів невідомі мені типи переглядали книжки, перегортаючи мало не кожну сторінку. У великому нервовому збудженні ходив по хаті тато.

— Сину, вони, як злодії, залізли через вікно. Так можуть поводити себе тільки бандити. Спочатку хотіли ламати двері, я підняв крик, тоді зняли шибу, відчинили вікно і один за одним залізли до кімнати. Хіба так поводять себе нормальні люди?

Я як тільки міг старався заспокоїти тата. Він був на грані нервового зриву, руки тряслись, з трудом вимовляв кожне слово. Його стан можна було зрозуміти: не минуло ще й півроку, як повернувся з концтабору старший син Михайло, а тут нова напасть. Тато переживав, що мене заарештують, а в мене на цей раз олімпійський спокій.

— Покажіть ордер на обшук!

Показали. Почав уважно дивитися за їхніми руками, щоб щось не підкинули. То була єдина небезпека, яка могла спричинити лихо. Душа в мене була спокійна — все, що могло їх зацікавити, було винесене з хати. Отже, даремна їхня справа, даремні їхні надії і старання — нічого вони на цей раз не знайдуть.

Звернув увагу, як один з чекістів почав відкладати на бік написані мною букви-закладки, які я готував, щоб упорядкувати книжки за абеткою. В одній з книжок знайшли чернетку тої незакінченої статті, яку написав під враженням прочитаного в газетах повідомлення про арешти дорогих мені людей. Рукопис, що починався словами: «Що є основним, визначальним в оцінці людей творчої праці?» відклали. Оце і весь їхній здобуток. А якщо б їм потрапили до рук мої записні книжки і щоденники, листи від Василя Стуса, Галини Севрук, Надії Світличної, Данила Шумука, Віри Вовк з Бразилії, Романа Сербина з Канади, статті про творчість Ярослава Мацелюха, Любомира Медведя, про мистецтво Західних областей України 20-х — 30-х років, а навіть листи брата і деякі копії моїх листів, не говорячи вже про велику кількість фотографій і привезені з концтабору, розшифровані і надруковані на машинці статті про Шевченка, Драча, Заливаха, Михайла Осадчого, то все це вони записали б у протокол і забрали із собою. А тоді пояснюй, що то за листи, документи, статті, світлини. Ні, на цей раз наука не пропала даром. То був один з тих випадків, коли я був гордий за свою передбачливість.

У мене не було сумніву, що у випадку вилучення у мене під час обшуку тих матеріалів, що їх вдалося заховати, я опинився б за ґратами. А вийшло так, що матеріалів не знайшли, то й говорити не буде про що. Не покидало почуття гордості, що зумів випередити плани чекістів. Достатньо було б їм зробити обшук того самого дня, коли були обшуки у Києві і Львові, і мені намотали б ще один термін. То була моя особиста перемога, але вона не давала радості: за ґратами сиділи найвидатніші інтелектуали України.

Заготовка нових жертв

Кагебістський спрут не заспокоївся. 2 березня 1972 року відбулося засідання Президії Спілки письменників України. Крім інших питань, розглянута була персональна справа Івана Дзюби. Після обміну думками, члени Президії одностайно проголосували за виключення Івана Дзюби зі Спілки письменників України. Протокол цього засідання — унікальний документ часу. Він заслуговує на те, щоб його передрукувати повністю.

ПРОТОКОЛ № 7 ЗАСІДАННЯ ПРЕЗИДІЇ СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

від 2 березня 1972 року

ПРИСУТНІ: М. Бажан, О. Бандура, Я. Баш, П. Воронько, О. Гончар, А. Головка, Л. Дмитерко, П. Загребельний, М. Зарудний, Ю. Збанацький, В. Козаченко, Іван Ле, О. Мусієнко, Л. Новиченко, С. Олійник, Б. Олійник, Д. Павличко, Н. Рибак, І. Солдатенко, М. Стельмах, П. Усенко, М. Ушаков, М. Шамота.

На засіданні присутній також Іван Дзюба. Головує Василь Козаченко.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

I. Про хід підготовки до чергового II Пленуму правління СП України з порядком денним: «Про роботу з літературною молоддю». (Інф. І. Солдатенко.)

II. Про підготовку до Днів української літератури і мистецтва в Туркменії. (Інф. І. Солдатенко.)

III. Персональна справа Івана Дзюби.
(Доповідає Василь Козаченко.)

I. СЛУХАЛИ: Інформацію І. Солдатенка про хід підготовки до чергового II Пленуму правління СПУ з порядком денним: «Про роботу із творчою молоддю».

І. Солдатенко поінформував, що Пленум відбудеться 20–21 березня ц. р. в Республіканському будинку літераторів.

Вступним словом Пленум відкриє Голова правління СПУ Юрій Смолич.

Загальну доповідь на цю тему виголосить перший заступник Голови правління СПУ Василь Козаченко.

Крім того готуються три тематично-творчі співдоповіді:

1. «Проза молодих» — доповідач Борис Буряк.

2. «Поезія молодих» — доповідач Абрам Кацнельсон.

3. «Про завдання молодих критиків у світлі січневої (1972) Постанови ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» та Пленуму СП СРСР з цього питання — доповідач Іван Зуб.

Керівництво правління СПУ звернулося також до ряду товаришів із найбільших обласних організацій з проханням виступити на Пленумі.

На Пленум передбачається запросити 30 молодих літераторів з усіх областей, а також керівників найбільших літоб'єднань. Крім того, на Пленум запрошуються керівники правління СП СРСР, директори та головні редактори ряду московських видавництв та друкованих органів.

Здійснюються також ряд організаційних заходів, як от: друкування запрошень, забезпечення готелем, стенографісток тощо.

Сподіваємось, що все це буде успішно здійснено.

УХВАЛИЛИ: І. Інформацію І. Солдатенка взяти до відома.

Намічені заходи схвалити.

Забезпечити по 4–5 примірників книг молодих літераторів та бібліографію їхніх творів для ознайомлення членів Президії.

СЛУХАЛИ: Інформацію І. Солдатенка про хід підготовки до Днів Української літератури та мистецтва в Туркменії.

Солдатенко: Як відомо, з 23 березня по 1 квітня ц. р. в Туркменії відбудуться Дні української літератури та мистецтва.

У складі делегації — 10 українських письменників. Вже визначено кандидатури та затверджено список, який узгоджено у відповідних інстанціях. Товариші Ол. Гончар та В. Козаченко входять до складу Урядової делегації.

Зараз інтенсивно готуються підрядники, добираються уривки з творів тощо для друку в пресі Туркменистану. Підготовлено і подано кошторис витрат на поїздку письменницької групи. Як тільки кошторис буде затверджено, закупимо відповідні подарунки та сувеніри.

УХВАЛИЛИ: І. Інформацію І. Солдатенка взяти до відома.

План підготовки схвалити.

Доручити тов. Солдатенкові І. М. та Бюро пропаганди СПУ (т. Автомонов П. Ф.) дібрати і закупити подарунки та сувеніри.

СЛУХАЛИ: Персональну справу Івана Дзюби.

Інформує В. Козаченко.

В. Козаченко: Шановні товариші! Як ви пам'ятаєте, у грудні 1969 року ми двічі розглядали персональну справу Ів. Дзюби. Власне, тричі, бо до того цю справу розглядало правління Київської організації СПУ. Але і його виступ і поведінка могли привести лише до єдино можливого тоді висновку – виключити І. Дзюбу із Спілки письменників СРСР, що й було зроблено на Правлінні Київської організації СПУ. Після цього рішення Правління Київської організації СПУ про виключення Ів. Дзюби із Спілки письменників було передано на розгляд президії правління СПУ, і тоді, повторюю, ми ще двічі обговорювали персональну справу І. Дзюби.

Тоді ми мали можливість вислухати пояснення і заяву І. Дзюби, а також висловитись усі, чи, принаймні, переважна більшість членів Президії Правління СПУ. Атмосфера на минулих засіданнях була доброзичлива і спокійна, спрямована на те, щоб знайти спільну мову й порозумітись.

Ми тоді щиро запросили І. Дзюбу друкуватися в нашій пресі, а не займатися політиканством.

Ів. Дзюба, як ви пригадуєте, написав тоді заяву, яка нас не задовольняла, але ми прийняли її й опублікували в «Літературній Україні», як перший крок, як «аванс» з боку І. Дзюби, як його обіцянку на практиці, реалізувати її своєю чесною літературною працею в нашій радянській пресі.

На жаль, після того нічого не змінилося на краще. За ці два роки І. Дзюба не тільки не виправдав своїх аж надто «куцих» обіцянок, а, навпаки, за цей час передав ще кілька своїх матеріалів за кордон.

Свою головну працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Ів. Дзюба досі тлумачить як таку, що написана з марксистсько-ленінських позицій, тобто, – написана цілком у нашому дусі. Жодних спростувань щодо тих писань за кордоном про його особу, ми не почули. Натомість «самвидав» він продовжує передавати за кордон.

Що можна сказати про працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» – Про неї, як ви знаєте, була видана товариством «Україна» відома брошура, яка справді з марксистсько-ленінських позицій розвінчувала його псевдомарксистські й псевдоленінські концепції й давала їй належну оцінку.

Я від себе можу додати, що ця праця І. Дзюби компілятивна; в основному побудована в дусі націоналістичних писань С. Єфремова, Грушевського та інших націоналістичних видань. Хоч і не завжди з посиланням на них. Щоправда, є в ній і чимало цитат із класиків марксизму-ленінізму, але ті цитати вирвані з контекстів, обірвані у вигідних автору місцях, відповідно препаровані й суб'єктивістськи прокоментовані. Одне слово – праця І. Дзюби просякнута націоналістичним духом. Від неї ленінізмом та нашими комуністичними ідеями й не пахне.

Цілком логічно, що вона вийшла в багатьох країнах світу багатьма мовами й неодноразово. За неї вхопилися, як за знахідку, покидьки всіх мастей від лютих націоналістів, аж до сіоністів і маодзедуністів включно. Її видав американський конгрес; її видали в Англії, Канаді; вона потрапила аж до маріонеткового уряду Південного В'єтнаму.

Відтак, хотів того чи не хотів І. Дзюба, його книжка воює проти нас, нашого радянського ладу, проти КПРС, а отже, проти всього радянського народу, в тому числі, а, може, передусім — і проти українського народу.

Читаючи цю працю І. Дзюби, заокеанські та мюнхенські покидьки звинувачують нас у всіх існуючих гріхах. Крім того, така поведінка І. Дзюби спричинилась до того, що навколо нього виникла група внутрішніх писак, що активно займалися «самвидавом» і передавали той «самвидав» за кордон. Вся група — Чорноволів, Сверстюків, Морозів, Стусів і К° — все це вихованці І. Дзюби.

Керівник СУМу Добош збирав усе це й попався на «гарячому». Ви сьогодні читали заяву Зіновії Франко, в якій вона засуджує свою ганебну поведінку і просить простити їй. Що ж до І. Дзюби, то він і тепер вважає свою книжку «Інтернаціоналізм чи русифікація?» мало не марксистсько-ленінською і, як видно, не збирається відмовлятися од неї.

Ми всі робили все від нас залежне, щоб врятувати політичну, громадську й літературну репутацію І. Дзюби; дати йому змогу нормально працювати й стати на шлях радянського письменника. І. Дзюба є членом СПУ, але, як видно, Статут СП СРСР не поділяє. Далі терпіти такого становища ми не можемо.

Ми засуджуємо ці його націоналістичні погляди, наклепницькі звинувачення на адресу нашої партії й уряду. Отже, ми не можемо перебувати далі в Спілці письменників разом із Дзюбою І. М.

Це поки що все, що я хотів сказати з приводу цього питання.

Які є пропозиції? — Дати слово І. Дзюбі.

І. Дзюба: Власне, наскільки я розумію, питання про мою долю вже вирішене до цього і не тут, а у відповідних інстанціях.

На жаль, ідучи сюди, я зовсім не знав, для чого мене викликають, навіть не здогадувався. Це некрасиво в усіх відношеннях.

Я міг би бодай якусь годину зосередитись, обдумати, а не відповідати отак зопалу. Нехай це лишиться на сумлінні тих, хто це організовував.

А тепер по суті. Все те, що говорив Василь Павлович, можна було б дуже легко й переконливо спростувати, але я не бачу в цьому потреби, бо певен, що це нікого не цікавить. Два роки тому, я президії заявив, що я настроєний дуже серйозно. У моїй заяві, опублікованій тоді ж, про це сказано досить виразно і недвозначно. Всі зусилля я докладав до того, щоб повернутися до літератури й нормально працювати на її користь.

Я й зараз глибоко переконаний у тому, що єдиний шлях показати себе — це у творах. Нехай люди читають і бачать, на яких позиціях я стою. На жаль, усі мої спроби виявились марними. Були випадки навіть анекдотичні. Ну хоча б із моєю статтею про книжку А. Дімарова в журналі

«Дніпро». Хіба ж це не анекдот? — Адже її читали всі члени редколегії, читала цензура, узгоджували у всіх інстанціях, надрукували і раптом чийсь «магічний» дзвінок і з усього 60-тисячного тиражу вирвали мою статтю. Чому? — Ї досі не можу збагнути, бо в тій статті ні грама політики. Спокійна, нормальна стаття про творчість радянського письменника, його чергову книжку.

Далі: протягом двох років у «Вітчизні» лежать мої дві статті. Одна з них — про творчість радянського письменника Василя Земляка, в якій анічогісінько «крамольного» немає. Друга — про О. І. Білецького. І що ж? — Протягом двох років ніхто мені й досі не дав жодної відповіді ні усної, ні письмової.

Така ж сама історія з журналом «Вопросы литературы». Замовили мені статтю. Я написав. Її прорецензували, схвалили до друку, але... так і не надрукували... Чому? — Та тому, що був відповідний дзвінок із Києва...

У видавництві «Дніпро» жують жвачку місяцями про те, чи буду я писати передмову до Томаса Манна. Ще навести приклади, чи й цих досить?

Ви знаєте, що робота в мене дуже тяжка, доводиться й додому брати і мені ніколи багато працювати на корзину. До того ж, я не можу, не вмію швидко писати. Мені треба 2–3 місяці для того, щоб написати статтю, якої б я сам не соромився.

Серед вас тут сидять і критики, які знають, що на відміну од романістів, які самі пишуть про те, про що хочуть писати, критикам у переважній більшості журнали й газети замовляють статті чи рецензії. Так от, усі редактори обходили мене десятою дорогою. Ніхто мені нічого не замовляв. І все ж я дещо написав. Ї, кажуть, не так уже й погано.

Керівництво Спілки нашої ніколи не закликало мене на творчі розмови, а викликало тільки тоді, коли була вказівка, як от, скажімо, й тепер. І це тому, що мене ось уже два місяці допитують слідчі, хоч я ще й ще раз запевняю, що до «самвидаву» ніякого відношення не маю. Всіляко намагаюсь зосередитись на літературній творчості. Але, повірте, мені це дуже важко дається. Справа в тому, що до мене звертаються багато людей у найрізноманітніших питаннях. І я не можу відбитися, бо не знаю наперед, що то за людина і чого вона хоче. Мене це страшенно втомлює. Я вже не знаю, що мені робити: може вдатися до пластичної операції, змінити обличчя і виїхати за межі республіки, щоб уникнути небажаних зустрічей?..

З цієї метою я цілком серйозно звернувся до одного з керівників СПУ з пропозицією послати мене на рік чи два до якоїсь республіки, скажімо до Вірменії. Але, виявляється, й цього не можна зробити.

Єдиний новий факт, що його мені інкримінують тепер, це — підтримка Мороза, який написав памфлет на мою заяву. А що я мусив робити? Адже лист був адресований мені, я й відповів і широко розповів про це слідству. Слідство вхопилося за це свідчення і це було єдиним доказом того, що, буцімто, Мороз розповсюджував цей документ.

Я був потерпілою стороною і тому відмовився на суді давати свідчення. Вийшло так, ніби я власноручно посадив Мороза до в'язниці. Я з

цим не міг погодитись і тому змушений був написати листа до «Радянської освіти»...

В. Козаченко (звертаючись до І. Дзюби): Ви краще скажіть, як ви ставитесь до своїх писань, яке взяли на озброєння націоналісти всіх мастей?

І. Дзюба: Вони беруть на озброєння не тільки мене, а й Т. Шевченка, Ів. Франка, М. Драгоманова, М. Скрипника, В. Чубаря та інших. Вони тепер змінили до них своє ставлення, називають лєнінцями, які постраждали безневинно. Так прямолинійно не можна ставитись до того, що вони «там» використовують.

В. Козаченко: Ви кажете, що ваша праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» написана з лєнінських позицій, але ж у ній навіть термінологія страшна. Ви вживаєте по відношенню до КПРС і КПУ, її керівників такі вирази, що й не всі вороги ними користуються. (Зачитує із праці І. Дзюби кілька прикладів.)

І. Дзюба: Ви краще скажіть: у моїй праці правда чи неправда? Що ви чіпляєтесь за слова. Якщо ви доведете, що там по суті брехня і фальсифікація, я не буду заперечувати.

І ще одне: коли пишеш якийсь твір, то, буває, що за тиждень по тому про нього забуваєш. Так і в даному разі, за рівнем виконання вона мене не зовсім задовольняє. Багато чого я сьогодні сказав би інакше, сказати б, кваліфікованіше. Що ж до принципових положень, то вони правильні і я від них не відмовляюсь. А хто в цьому сумнівається, я пропоную такий варіант перевірки: давайте з кимось із вас хоча б один день походимо разом по Києву, його вулицями, по установах, міністерствах і відомствах тощо, а ввечері обмінюємось думками, що ми чули і бачили, і тоді буде видно, хто мав рацію, а хто — не має.

А взагалі мені останнім часом, особливо останні два місяці, надоїло надавати одні й ті ж пояснення. Я втомився, мені все це набридло. Оскільки питання по суті вже вирішено і все це робиться для проформи, дозвольте мені піти. Тим паче, що я нічого вам більше не скажу крім того, що сказав.

(І. Дзюба поривається йти, але хтось із членів президії здивовано запитує: мовляв, як же так, вирішується ваша доля, а ви так недбало й байдуже до цього ставитесь і готові піти, навіть не пробуючи порозумітись. Ця пропозиція мовчки підтримується всіма членами президії і Дзюба І. М. лишається на засіданні.)

В. Собко: Два роки тому, у цій кімнаті була вельми гостра розмова про подальшу долю І. Дзюби. Минуло два роки. Він тоді виступив із заявою, яка нас не в усьому задовольняла, але ми пішли на компроміс,

сподіваючись, що це буде першим кроком у подальшому переломі в позиції І. Дзюби. Чи не пробували ви (звертається до І. Дзюби) виконати ту свою заяву?

І. Дзюба: Я вже говорив, що намагався це зробити, а що з цього нічого не вийшло, то не тільки моя вина.

В. Собко: У вас було два роки часу. Ваша книга стала антирадянською книгою, а ви і не подумали дати відсіч тим «друзям», що взяли її на озброєння в своїй антикомуністичній пропаганді. Я цілком підтримую пропозицію В. П. Козаченка, що нам із І. Дзюбою в одній Спілці бути не можна.

Ю. Збанацький: Чи відома І. Дзюбі передмова Степана Олійника до його творів?

І. Дзюба: Передмови я не читав, а тому нічого про неї сказати не можу. Читав тільки один абзац. Повірте, що я дуже багато думав над становищем, яке склалося, але чи не дивно, що я як літератор не можу виступати в нашій пресі?

В. Козаченко: Не прибідняйтесь, Іване Михайловичу. Пригадайте, як ви виступали у Бабиному Яру і казали, що фашисти вбивали людей фізично, а радянська влада вбиває їх морально, духовно? А ви кажете, що вам не дають виступати. От і довиступалися, що сьогодні ми мусимо розглядати вашу політичну діяльність. А ви, замість того, щоб дати належну політичну оцінку своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» й відмежуватися від своїх «доброзичливців» і «друзів» за океаном і в Мюнхені, ви вдаєтесь до словесної еквілібристики. Отямтесь, Іване Михайловичу, і дайте оцінку своїй праці таку, якої вона заслуговує насправді.

І. Дзюба: Щодо того, як тлумачать мою працю за кордоном, то ви ж розумієте, що я не можу якоюсь магічною паличкою заткнути їм рота. А свого підпису зняти під нею також не можу, бо в принципі там усе правильно. Що ж до таких заяв, як сьогодні опублікована в «Радянській Україні» Зіновії Франко, то це не найкращий жанр, у якому мені хотілося б виступати. Дуже все це силувано виходить і «прозоро», що людина вчора думала одне, а сьогодні — зовсім інше, цілком протилежне.

Я опинився в дивному, парадоксальному становищі: офіційні органи дивляться на мене, як на «ворога», «націоналіста» і т. ін., а мої так звані «однодумці» вважають мене «зрадником», «відщепенцем». Зрозумійте мене правильно й повірте, що я зовсім не проти Радянської влади. Я вважаю наше суспільство правильним, але його багато в чому ще треба удосконалювати. Я й намагався щиро виявити певні хиби в нашому житті. На цьому я став і стою.

В. Козаченко: Хто хоче висловитись? (Після затяжної паузи.) Так що, будемо сидіти мовчки?

Ю. Збанацький: Дозвольте мені сказати кілька слів. Справді, нелегко розібратись у всьому цьому, але треба спробувати розібратись. От і зараз: щиро говорив І. Дзюба чи не щиро? Він так говорить, ніби ми нічого самі не розуміємо, ніби нам хтось нав'язав свої думки, які ми, хочемо того чи не хочемо, а мусимо висловлювати. Все це безпідставні здогади самого Івана Дзюби.

На жаль, нічого нового про свою позицію, як і про своє ставлення до своєї основної праці, І. Дзюба нам не сказав. Те, що він каже нам тут, кажуть і наші вороги. Я згоден, що, походивши по Києву, можна багато чого знайти нехорошого, такого, що вимагає виправлення, удосконалення тощо.

У зв'язку з цим мені пригадався один епізод із партизанського життя. Був у нашому загоні один хлопець. Він вигадав таку «хитру» міну і так замінував об'єкт, що крім нього ніхто не міг її розминувати. А тим часом ситуація змінилась і треба було той об'єкт розминувати, бо коли б ми зірвали його, то завдали б собі великої шкоди. Між тим, пройшов певний час і всі дротики та інші пристрої цієї саморобної міни поржавіли і розминування вимагало великого ризику, а, може, й ціни самого життя. І він, цей хлопець, пішов розминувати...

Іван Дзюба також поставив «міну», але коли стало питання про «розминування», сам і пальцем не ворухнув, не спробував якщо й не зняти зовсім (бо це вже неможливо), то хоча б знешкодити її, давши відповідну оцінку й відмовитись від її суті, зняти прізвиська. Про це, на жаль, І. Дзюба не сказав нічого.

Він каже, що йому треба багато часу, щоб написати гарну статтю, що він дуже поволі пише. А от цю роботу, для виконання якої треба посадити цілу Академію, та ще й не на один місяць, він виконав сам, один, і час, як бачимо, знайшовся, і сили.

Про виїзд І. Дзюби до котроїсь республіки на певний час, в даному разі — до Вірменії, він справді говорив зі мною, але я вважаю, що людина не може втекти сама від себе і тому ми тоді не дійшли згоди.

В. Козаченко: Ще зачитує кілька лайливих висловів із праці І. Дзюби на адресу КПРС і КПУ, радянського уряду тощо.

Іван Ле: Ми це питання вже обговорювали два роки тому і ширше, і глибше. Іван Дзюба виступив тоді ніби щиро, у всякому разі складалось враження, що виступив щиріше, ніж сьогодні.

Минуло два роки. І що ж? — Питання набрало набагато гострішого характеру. Тепер І. Дзюба постає вже не як літератор, що помилився, а як антирадянський діяч.

Кажуть, що він цитує в своїй праці класиків марксизму-ленізму. Можна нацитувати всіх і по-всякому. Нам ці прийоми цитування відомі.

Ми, письменницька організація України, мусимо з усією рішучістю сказати, що дії І. Дзюби не сумісні з радянською ідеологією, і не сумісні з нашою радянською дійсністю. Далі ні про що говорити й обговорювати нічого. Давайте приступимо до ліквідації цього.

Л. Дмитерко: Сьогодні особливо боляче говорити в такому тоні, оскільки йдеться про здібну людину. Але що ж удієш, коли ми з І. Дзюбою по-різному дивимось на одні й ті самі речі, І. Дзюба запрошує пройтись по Києву та його установах, щоб переконатись, що майже ніхто не розмовляє українською мовою. Можливо, що зустрінемося із багатьма й багатьма обивателями і міщанами, яким справді це питання байдуже. Але ніде й ніколи Комуністична партія не забороняла тому чи іншому народові говорити не своєю рідною мовою. Хоч як це прикро, але винен у цьому сам український нігілізм, байдужість багатьох самих українців до своєї мови. Так от, міщанам ваша (звертається до І. Дзюби) праця виявилась дуже доречною. Ваш вибрик якраз і грає міщанинові на користь.

На жаль, у мене немає під рукою ні ваших статей, ні праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», де ви намагаєтесь довести, ніби В.І.Ленін завжди обстоював передусім національне питання, а вже потім усякі інші. Але ж це брехня. Ленін ніколи не ставив національне питання над усі інші, хоч і надавав його вирішенню величезного значення.

Дані про приріст населення. І. Дзюба пише, що в Литві й на Україні найбільш низький приріст населення. А де найбільший? — у національних республіках. Фактично ж найменший приріст населення в Москві. Невже ви думаєте, що там, за кордоном, дурні?

Ви казали, що у «Вітчизні» два роки лежать ваші статті і їх ніхто не друкує. Справді лежать — одна про творчість Василя Земляка — нічого собі стаття, могла б бути надрукована, але про О. І. Білецького — ніхто в Радянському Союзі цю статтю не надрукує.

Але як я міг надрукувати в «Вітчизні» вашу справді безобідну статтю про В. Земляка, коли в цей же час придуркуватий Стецько дарує вашу книжку «Інтернаціоналізм чи русифікація?» самому Чан-кай-ші? Я не міг цього робити і, думаю, що СПУ не може, і не хоче відповідати далі за всі оці ваші вибрики. А той факт, що ви не будете членом Спілки письменників, ще не все втрачено. Будете літератором, друкуйтеся, але спочатку відмежуйтеся від своєї праці і від своїх покровителів за кордоном.

П. Воронько: До нас на Україну приїждять багато різних людей із-за кордону. І всі вони в один голос підтверджують ту думку, що такої книжки, яка була б такою потрібною всім націоналістам усіх мастей, ще не потрапляло. Це для них знахідка. Щоправда, я сам цієї книжки не читав, але я не можу не вірити їм хоча б тому, яку вона має популярність за кордоном. А в нас уже є досвід: усе, що виходить у нас і має «там» великий попит — із червоточинкою. Це безсумнівно.

Останнім часом за кордоном понавидумували різного роду «соціалізмів», де ленінські ідеї спотворені, де, власне, крім імені самого Леніна, від ленінізму нічого ще лишилося.

Тут Ю. Збанацький говорив про міни. Я знав теж такі міни, які за кілька днів після замінування їх міг розмінувати хіба що сам господь бог. Отак і тут: єдиний хто міг би розмінувати свою «міну» — це Іван Дзюба — її автор.

Л. Новиченко: На минулому засіданні в 1969 р. я вже говорив про поведінку І. Дзюби. Отже повторювати немає потреби. Вважаю, що книга І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» — в своїй основі націоналістична. Там є й слушні, правильні факти, які мають місце у нашому житті, є й неправильні, вигадані факти, але все це разом повернуто в націоналістичний бік. Зрештою, й нас не все задовольняє в житті. Про це весь час нагадує й ЦК КПРС і наш Уряд. І це цілком логічно. Адже ми ще не побудували комуністичне суспільство, а тільки будуємо його. Але такої націоналістичної послідовності і впертості мені давно не доводилось зустрічати.

Щодо того, що Іван Дзюба «несвідомо» передавав за кордон свою працю, то він винен цілком і повністю. Якщо ти хочеш, щоб твоя праця не потрапила за кордон і не була там надрукована, можна для цього вжити заходів, треба тільки хотіти це зробити. А він, прямо чи посередньо, сприяв її розповсюдженню.

Про все це мені дуже нелегко говорити. Адже я покладав великі надії на І. Дзюбу, як на здібного критика. І треба було, Іване Михайловичу, чесно працювати на свій народ так, як працювали на нього Тичина, Довженко, Рильський та ін. — на соціалістичному ґрунті. Ви пішли, на жаль, іншим шляхом.

От і тепер у моїй душі бренть якась людська струна, коди Іван Дзюба каже, що він щиро хотів виявити якісь хиби в нашому житті. Але невже ви політичне немовля? Невже ви не розумієте, що всі ваші виступи грають якраз проти Радянської влади, політики КПРС? Ви, Іване Михайловичу, тягнете за собою такий «хвіст», що робиться страшно. Ви стали «генералом» цієї розсіяної, на щастя, «армії».

Ви (звертається до І. Дзюби) скаржитесь на те, що, мовляв, наші журнали вас не друкують. Але ж зрозумійте, що редакція журналу чи газета несе відповідальність не тільки за ті 300 рядків, в яких справді нічого «крамольного» немає, але й в цілому за політичне обличчя автора цієї статті. Адже вас у цей самий час друкують за кордоном, в Америці, Канаді, Мюнхені... і зовсім не те, про що ви пишете тут. Збагніть, що це неможливо, протиприродньо, що ви одне друкуєте «там» і зовсім інше пропонуєте тут, у нас. Відтак у нас немає іншого, об'єктивного, вибору. Оскільки за цей час не було жодного переконливого жесту з вашого боку, який би паралізував дії ваших закордонних публікацій, то нам дуже важко перебувати в одній Спільноті з надзвичайно популярним літератором за кордоном і зовсім не популярним на його батьківщині.

П. Загребельний: Два роки тому ми вже говорили про всі ці речі, про поведінку Івана Дзюби. Але є речі непоправимі. Коли людина, боєць тікає

з поля бою, то якщо він навіть одумається й повернеться в шеренгу знову, навіть стане героєм, все одно ті десятки чи сотні людей, які загинули через його боягузтво або зраду полишаться на його совісті. І йому ніхто цього не подарує.

За ті два роки, що минули після розмов на президії, Іван Дзюба не зробив навіть спроби порозумітися, не порадився, що б і як зробити, щоб вибратися з тієї халепи, в яку він ускочив. Підкреслюю: він із нами ніколи не радився. Він найбільше уболівав за своє реноме, за свій авторитет «там», а не тут, у нас. І сьогодні він такий самий, на тих самих позиціях, що й два роки тому. Його книга «Інтернаціоналізм чи русифікація?» грає на руку нашим ворогам. Таким чином, Іван Дзюба поставив себе поза межами Спілки письменників СРСР. Він не захотів контактуватися з нами і спробувати знайти спільну мову. Наш народ тяжко і вперто працює, будуючи нове суспільство, а І. Дзюба, замість того, щоб допомагати йому в цій праці, став фактично шкодити йому. Спілкування з невеличкою кучкою Чорноволів, Стусів, Морозів та іншими не сумісне з перебуванням І. Дзюби в СП України.

Н. Рибак: Зараз, коли наша країна йде назустріч 50-річчю утворення СРСР, питання, яке стоїть сьогодні на порядку денному, має особливе значення. Мені часто доводиться зустрічатися із зарубіжними колегами і з нашими недругами. Час від часу виникає питання про те, де має бути письменник – совість народу? На якому боці барикад?

Нещодавно я сам брав участь в одній із асамблей. І там вкотре стояло гостро питання, поставлене більш, ніж півстоліття тому: «З ким ви, майстри культури?»

Мені відомий факт, коли один діяч жонглював у Пекіні книжкою Івана Дзюби. Виступав представник Ізраїлю й посилався на виступ І. Дзюби в Бабиному Яру. Ця книжка Івана Дзюби – антирадянська. І йдеться не про якісь окремі недоліки чи дрібниці, а про саму суть книги. Судити про суспільство і політику КПРС, про те, якою мовою говорять обивателі й міщани на Хрещатику, це, щонайменше, не серйозно.

Я думаю, що Спілка письменників України не може відповідати за дії такого члена СПУ. Зараз, у цьому складному ідеологічному двобої наша зброя повинна бути, як ніколи, в чистоті.

Д. Павличко: Я думаю, що Іван Дзюба повинен задуматись над тим фактом, ніби хтось нам дав вказівку виключити його зі Спілки письменників. Нічого подібного мені не відомо. Іван Дзюба дуже добре знає, що й до чого. Він сам ходить на слідство. Знає коло людей і коло ідей заарештованих. Приїхав якийсь недобитий бандерівець Ярослав Добош і почав збирати матеріали «самвидаву». Треба було подумати, кому і навіщо це потрібно. Іван Дзюба не подумав над цим як слід. Свого часу я багато й дуже боляче говорив із Дзюбою. Я щиро хотів повернути його до нас і робив усе, що міг, але переконати його, як бачу, не зміг. Леонід Новиченко

правильно тут говорив, що із Дзюби міг вирости великий критик. На жаль, він пішов іншим шляхом — зайнявся політикою.

Як я розумію Івана Дзюбу, суб'єктивно він не хоче допомагати ворогам. Але, хотів він того, чи не хотів, опинився в такому становищі, що його праця й ім'я використовується проти нас. Треба уважно й тверезо вдивитися в обличчя людей, які вас (звертається до І. Дзюби) оточують. Чиї це діти, чого вони хочуть? Про що вони дбають?

Я бачив фільм про відкриття пам'ятника Т. Шевченкові у Вашингтоні. 12 попів і священиків у рясах виперлись наперед і заступили собою увесь натовп людей (і прогресивних і, вороже настроєних), на чий гроші цей пам'ятник було зроблено й відкрито? Це було вельми промовисте видовище.

...Сталося щось трагічне. Іван Дзюба родом із Донбасу, з простої селянської родини. Сталося так, що в 1960–1961 роках, після розвінчання культу особи і демократизації нашого суспільства, він став докладно вивчати питання, які протягом багатьох років самі по собі вважалися «крамолою». Але, при цьому, його повело зовсім не в те річище, в яке слід було б спрямувати свої зусилля і творчу енергію. І от маємо тепер розглядати персональну справу Івана Дзюби. Це дуже прикро.

Можливо, і, навіть, напевне, що Іван Дзюба безпосередньо не брав участі в передачі «самвидаву» та інших акціях. Але його книга «Інтернаціоналізм чи русифікація?» опинилась на озброєнні наших ворогів.

Ми самі дуже добре розуміємо, що наше життя не ідеальне, що є ще нам усім над чим добре працювати, щоб його вдосконалювати, але не такими засобами. Хоч якою великою була амбіція, І. Дзюбі слід було відмежуватися від неї. Ті Стецьки вже здихали без харчу, а ви дали їм поживу, дали їм добру їжу і вони знову оклигали.

Радіо закордонне постійно передає уривки й коментарі із праці І. Дзюби. Вони гріють руки на вогні, який для вас (звертається до І. Дзюби) уже ніби давно загас. І не треба до нас так зверхньо ставитися. Тут сидять не вороги ваші. Наша письменницька організація має багато клопотів, але вона могла б і допомогти вам, якби на це була й ваша добра воля.

М. Бажан: Я прийшов на президію без всякої упередженості. Ніхто мені нічого не казав, як поступати і що говорити. Але от я прослухав виступ Івана Дзюби і бачу, що доведеться голосувати за ту пропозицію, що її вніс Василь Козаченко. Книга Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» наробила шкоди й на Україні. Ця шкода все більше й більше використовується для ударів проти важливої і дуже знаменної Постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя СРСР». В ній дуже широко і ясно підсумовується п'ятдесятирічний досвід нашої держави. І цілком ясно, що вороги не такі дурні, щоб не вхопитися за книгу І. Дзюби і не використати її проти, зокрема, і цієї Постанови ЦК КПРС.

Ми цю Постанову маємо винести на обговорення чергового Пленуму правління СПУ передусім, а вже потім розглядати питання про роботу із творчою молодцю.

О. Бандура: Кілька років тому Іван Дзюба прийшов на роботу до нас, у видавництво «Дніпро». Звісно, між нами відбулася розмова щодо його подальшої позиції. І. Дзюба тоді сказав, що йому надокучили різні темні особи, які всіляко намагаються з ним зустрітися, законтактуватися. Він просив створити таку обстановку, щоб можна було нормально працювати.

Прихід І. Дзюби до нашого видавництва за рекомендацією керівництва СПУ я розглядав як бажання послати І. Дзюбу в колектив, де він міг би творчо працювати, з часом переглянути свої тогочасні позиції

Не приховую, мене цікавив той факт, як же сталося так, що праця І. Дзюби потрапила за кордон. На превеликий жаль, я дізнався, що було не зовсім так, як доти розповідав І. Дзюба, і що в цій справі він не такий уже й безневинний. І. Дзюба передав одному тоді відомому чехословацькому діячеві свою працю, нібито не для друку за кордоном, а для ознайомлення. Тоді про це І. Дзюба не сказав і потім йому було трохи соромно за нещирість. Але сталося так, як сталося. Після того минуло досить часу, щоб оцінити свій непродуманий вчинок і дати своїм «доброзичливцям» відкоша. Цього І. Дзюба не зробив. Але бачити, як на твоїх очах уся ця «снігова лавина» обростає дедалі більше і не вжити заходів — це вже не недогляд. Навіть заява ваша тоді була куца і невиразна. Слід було виступити гостріше й ширше. І даремно ви недооцінюєте такий «жанр». Такі заяви дуже багато значать і тут, у нас, і за кордоном.

Я думаю, що ви поводитесь половинчасто і цілком приєднуюсь до Л. Новиченка, щодо вашої «дволикості». Коли ви побачили, який галас і ажіотаж вчинили довкола вашої книжки і вашого імені, треба було реагувати. Ви цього не зробили. Очевидно, вам імпонувало те, що вас там вважають героєм.

Якщо вас виключать із СПУ (звертається до І. Дзюби), це ще не значить, що вам відрізані шляхи в літературу. Ви й не будучи членом СПУ, зможете при бажанні, бути гарною людиною і добрим літератором.

Як колега по роботі я раджу вам переоцінити свою книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?» як і взагалі свою позицію і дати всьому цьому таку кваліфікацію, як вона того заслуговує.

В. Козаченко: Хто ще хоче висловитись, чи будемо ставити питання на голосування, оскільки інших пропозицій не поступало?

Я. Баш: Мабуть, все ж таки слід ще послухати І. Дзюбу. Може наша розмова щось внесла в його думки і позицію.

І. Дзюба: Яюсь так виходить, що я весь час змушений захищатися. От і тепер я хочу вас запевнити, що не такий я самозакоханий і самовпевнений, як то декому здається. Я себе краще знаю, ніж будь хто. І можете бути певні, не переоцінюю ні себе, ні своїх здібностей.

Вся біда, очевидно, в тому, що я знаходжусь у тій позиції, про яку так дотепно сказав славнозвісний байкар: «Ты виноват уж тем, что хочется мне кушать...»

Єдине, що я хотів би сказати на прощання, так це, по-перше, попросити пробачення за те, що завдав вам стільки клопоту, прикрошів, відібрав у вас чимало часу для важливіших справ, ніж розбирати мою персональну справу.

Тепер моє перебування поза СПУ не буде вас обтяжувати. До вас усіх я не маю претензій.

І ще одне я хочу сказати вам: що б зі мною не сталося, я не стану на шлях озлоблення і в міру своїх сил і здібностей буду шукати себе у праці.

В. Козаченко: Товариші, є одна пропозиція:

За грубе порушення принципів і вимог Статуту Спілки письменників, за виготовлення та розповсюдження матеріалів, які носять антирадянський, антикомуністичний характер, виражають націоналістичні погляди, зводять наклеп на радянській устрій та національну політику партії, активно використовуються нашими класовими ворогами в боротьбі проти Комуністичної партії і Радянської держави, Дзюбу І. М. виключити із членів Спілки письменників України.

Це рішення Президії прийнято одноголосно.

Перший заступник Голови правління Спілки письменників України

В. Козаченко

Відповідальний секретар правління Спілки письменників країни

І. Солдатенко

(Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К., 2005. — С. 300-320).

Про справу Василя Білоуса

Виключення І. Дзюби зі СПУ означало, що кагебістський спрут намітив нові жертви: 18 квітня 1972 року Іван Дзюба був заарештований. Серед темені, яка огорнула Страхом Україну, раптом, наче постріл серед ночі, на адресу СПУ від нікому невідомого Білоуса з м. Умані надійшла телеграма такого змісту:

«Слава Івану Дзюбі ганьба правлінню Спілки читач Василь Білоус».

Телеграму передали по інстанціях. Про зухвалий вчинок Василя Білоуса було повідомлено Черкаський обком, який на ім'я ЦК КПУ підготував такий документ:

«КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА
ЧЕРКАСЬКИЙ ОБКОМ КП УКРАЇНИ
ЧЕРКАССКИЙ ОБКОМ КП УКРАИНЫ

Черкаси, Будинок Рад. Тел. № 5-27-20 г. Черкасы, Дом Советов

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ КП УКРАЇНИ
ІНФОРМАЦІЯ

про попередні наслідки розгляду телеграми БІЛОУСА В. К.
на адресу Спілки письменників України
в зв'язку з виключенням І. ДЗЮБИ
з Спілки письменників

За повідомленням управління КДБ при Раді Міністрів УРСР від 21 квітня 1972 року на адресу Спілки письменників України з м. Умані надійшла телеграма такого змісту: «Слава Івану Дзюбі ганьба правлінню Спілки читач Василь Білоус».

Перевіркою встановлено, що телеграму надіслав БІЛОУС Василь Кузьмович, 1927 року народження, українець, член КПРС, контролер групи технічного контролю Уманського районного об'єднання «Сільгосптехніка» (довідка додається).

20 червня 1972 року з БІЛОУСОМ В. К. була проведена бесіда, де він в присутності секретаря Уманського райкому КП України ГУДЗЕНКА П. Г., голови парткомісії при Уманському райкомі КП України МОШОНКІНА О. П., секретаря і заступника секретаря первинної парторганізації Уманського районного об'єднання «Сільгосптехніка» МЕЛЬНИЧЕНКА Є. М. і СИРОТЮКА М. Т. заявив, що телеграму на адресу Спілки письменників України надіслав він, Білоус В. К., і став обстоювати свій вчинок. Після бесіди БІЛОУС В. К. на ім'я секретаря Уманського райкому КП України ГУДЗЕНКА П. Г. пояснення (додається), де також зводить наклеп на політику КПРС з національних питань.

4 червня 1972 року на зборах первинної парторганізації Уманського районного об'єднання «Сільгосптехніка» Білоус В. К. виключений з членів КПРС за розповсюдження націоналістичних поглядів. На зборах Білоус В. К. вів себе задирливо, з викликом.

У первинній парторганізації перебуває на обліку 61 член КПРС і 1 кандидат в члени КПРС. На зборах було присутніх 49 членів КПРС і один кандидат в члени КПРС. За виключення з членів КПРС БІЛОУСА В. К. голосувало 45 чоловік і три — утрималось.

Додаток: копія з копії «Пояснення Білоуса В. К.» і довідка, всього на 20 аркушах.

Секретар обкому КП України Андреев

ДОВІДКА про БІЛОУСА Василя Кузьмича, члена КПРС з 1956 року

БІЛОУС Василь Кузьмич народився в 1927 році в с. Стражгород Теплицького району Вінницької області. В 1941 році закінчив 6 класів. З грудня 1944 року по листопад 1951 року служив в рядах Радянської Армії і брав участь в бойових діях проти Японії. Нагороджений медалями: «За Победу над Японией», «За освобождение Кореи», «XXX лет Советской Армии и Флота», «50 лет Вооруженных Сил СССР», «XX лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.»

З 1951 р. курсант школи механізації, пом. бригадира тракторної бригади, а з 1953 р. диспетчер Теплицької МТС Вінницької області.

У 1958 р. вступив до Української сільськогосподарської академії, яку закінчив у 1963 році. Після закінчення по 1968 р. працює інженером, виконуючим обов'язки, заступником керуючого Уманським райоб'єднанням «Сільгосптехніка» Черкаської області. З 1968 р. по 1971 р. — викладач Уманського технікуму механізації, а з 1971 р. по цей час контролер райоб'єднання «Сільгосптехніка».

Військово незобов'язаний.

Постановою бюро Уманського РК КП України йому оголошено сувору догану з занесенням до облікової картки за негідну поведінку, пияцтво, хуліганські дії в сім'ї та образу працівників медвितверезника.

Батьки: Кузьма Акимович Білоус та Марія Харитонівна Білоус — пенсіонери. Дружина — Ніна Іванівна Білоус, син Олександр і дочка Антоніна».

(Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К., 2005. — С. 323-325).

Електронний ресурс [дата звернення 18. 03.2021]:

<http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/hto-e-hto/netilkiprosebeknigadrugacastinaxxhiiavtorgorinbogdan-1>

Сидір Кіраль

КДБ проти Івана Дзюби:

*до історії передачі в Чехословаччину праці
«Інтернаціоналізм чи русифікація?»
(документи кримінальної справи № 55)*

Кримінальна справа № 55 Івана Дзюби за ст. 62 ч. 1 КК УРСР у 18 томах зберігається нині у фондах Галузевого державного архіву СБУ в м. Києві (Ф. 69260 ФП). До моменту проголошення Незалежності України розмішувалася в архіві 10-го відділу КДБ при Раді Міністрів УРСР у кримінальному фонді. Хронологічні межі справи позначені такими датами: 12 квітня 1972 р. — 18 січня 1973 р. «Опікуном» І. Дзюби був ст. слідчий слідчого відділу КДБ майор Микола Михайлович Кольчик. У спогадах «Не окремо взяте життя» І. Дзюба так пише про «свого» слідчого, натоді вже небіжчика: «Він керував слідчою групою і проводив більшість допитів (хоч у багатьох випадках справу перебирав «суворіший» Бідьовка, а інколи з'являвся й третій, з Черкас, прізвище якого я забув)». У колі «дисидентів» мав репутацію «ліберального» слідчого, вів справу В. Мороза, був «високого рівня фахівець, працював хитріше й тонше, ніж решта. Не буду грішити: в мене ніяких претензій до Кольчика не лишилося, він не виявляв ніякої упередженості, не вдавався до обманних рухів, не силував до якихось потрібних йому свідчень. Дуже порядно поведився з Мартою як дружиною заарештованого, коли вона до нього зверталася»¹. Така «характеристика» свідчить про глибоку порядність І. Дзюби та правдивість і його спогадів, і показань на суді.

За обсягом кожен том кримінальної справи І. Дзюби сягає до 320 арк., має, так би мовити, й своє «цільове призначення» — містить конфісковані речові докази (листи, книжки тощо), рецензії на праці І. Дзюби й інші «антирадянські» документи та матеріали, протоколи різного роду експертиз (зокрема, й мовних), копії та оригінали самвидаву, різного роду довідки, донесення, копії друкованих матеріалів та ін. Та найбільший масив становлять протоколи допитів (а було їх десятки) головного винуватця, а також численних свідків (зокрема, І. Світличного, З. Франко, М. Коцюбинської, Ю. Бадзя, О. Бердника, Є. Сверстюка,

¹ Дзюба І. *Не окремо взяте життя* / І. Дзюба. — Київ : Либідь, 2013. — С. 365.

Р. Корогодського, С. Параджанова та багатьох інших), у тому числі й закордонних (Ю. Бачі, М. Мушинки, З. Генік-Березовської, П. Мурашка, Г. Коцурової, А. Куримського). Допити проводилися у різних містах України (Києві, Львові, Тернополі, Ніжині, Ужгороді) та в м. Кошице (ЧРСР).

Здебільшого протоколи «укладав» майор М. Кольчик, але були й випадки, коли відповіді та пояснення на запитання слідчого вносив самостійно допитуваний. Кожен аркуш протоколу (це спеціально надруковані бланки) засвідчений власноручно підписом чи то підсудним, чи свідком, а в кінці протоколу містилося обов'язкове речення – «Протокол прочитав. З моїх слів записано правильно. Підпис», яке узаконював своїм підписом також і слідчий.

Увазі читачів пропонуються протоколи допитів, пов'язані зі з'ясуванням слідчими КДБ факту передачі праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» за кордон, зокрема самого автора «трактату», а також інших осіб свідків (зокрема, Г. Аврахова, О. Коцюби, Ю. Бачі, М. Мушинки, І. Чендея), причетних до цієї події, що відбулася в травні в 1966 р. в Ужгороді в помешканні закарпатського письменника. Особливу цінність має протокол очної ставки Г. Аврахова та О. Коцюби, який, так би мовити, корегує окремі факти, викладені у спогадах та окремих публікаціях Г. Аврахова¹ з цього приводу. Це також стосується й спогадів М. Мушинки² – першого, на жаль, невдалого, «перевізника» за кордон цієї праці І. Дзюби в 1965 р. Загалом усі документи, зібрані працівниками КДБ у справі І. Дзюби, вартують на публічне оприлюднення (у розмові з автором цих рядків 08.06.2020 р. Іван Михайлович Дзюба схвалив цю ініціативу), оскільки за своєю значимістю вони є надзвичайно цінними для дослідників у різних аспектах гуманітаристики, оскільки розкривають *de facto* один із найбільш цікавих і водночас складних періодів в історії української літератури, культури та громадсько-політичного життя, означеного як шістдесятництво.

¹ Див.: Аврахов Г. Сповідне слово про Івана Дзюбу / Г. Аврахов. – Слово і Час. – 2004. – № 2. – С. 70–72; *Його ж.* Її всі звали Леся Йосипівна: Штрихи до портрета Л. Й. Коцюби / Г. Аврахов // Дивослово. – 2005. – № 8. – С. 54–55.

² *Мушинка М.* Колеса крутяться... : біо-бібліографія академіка Миколи Мушинки. Кн. 1 : Спогади / М. Мушинка. – Пряшів : Фондація «Карпати», 1998. – 205 с.; *Його ж.* Взаємозв'язки Івана Чендея з українцями Словаччини та мої стосунки з ним / М. Мушинка // Слово і Час. – 2012. – № 12. – С. 41–57.

Сидір Степанович КІРАЛЬ,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу національної бібліографії НБУВ,
заслужений діяч науки і техніки України
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3925-3203>

ПРОТОКОЛ додаткового допиту обвинуваченого¹

м. Київ

23 листопада 1972 р.

старший слідчий КДБ при РМ УРСР майор Кольчик
у приміщенні слідвідділу КДБ при РМ УРСР з додержанням вимог
ст. ст. 143, 145 і 146 КПК УРСР,
допитав Дзюбу Івана Михайловича
(прізвище, ім'я по батькові)
(Дані про особу обвинуваченого маютьсЯ в справі)

Допит почато в 15 год. 30 хв.
Закінчено в 18 год. 00 хв.

Запитання: Чи знаєте Ви Аврахова Григорія Герасимовича, якщо знаєте, то як і які у Вас з ним відношення?

Відповідь: Про Аврахова, ім'я та по батькові його не пригадую, я довідався років 5 тому назад. Про нього, як літературознавця, стало мені відомо з нашої преси.

Особисто з Авраховим я познайомився десь у 1970 чи 1971 році. В той час у видавництві «Дніпро», де я працював, готувалася до друку його книжка про Леся Українку. Він якось приходив у видавництво з приводу цієї книги і хтось із наших спільних знайомих, не пригадую, хто саме, познайомив нас. Якоїсь тривалої розмови між нами не було. Наскільки я пригадую, більше з Авраховим я не зустрічався. Де та ким він працює — я не знаю. Відносини з ним у мене нормальні.

Ні я Аврахову, ні він мені ніякої літератури не давали. Чи мав Аврахов мою роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?» — не знаю.

Запитання: Що Вам відомо про передачу Авраховим у 1966 році фотокопії Вашої роботи «Інтернаціоналізм чи русифікація?» громадянину ЧССР — Бачі Юрію?

Відповідь: Чи знайомі між собою Бача Юрій та Аврахов, я не знаю, чи передавав Аврахов Бачі мою роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і чи мав він її, мені не відомо. Про своє знайомство з Авраховим Бача мені нічого не говорив.

Чи знайомий Аврахов з Чендеєм² Іваном, я не знаю.

Запитання: Розкажіть, які стосунки у Вас були з Корогодським Романом Мироновичем, чи обмінювалися ви з ним будь-якими матеріалами «самвидаву»?

¹ Протоколи — це спеціально віддруковані бланки, а внесені записи позначено курсивом. У більшості випадків запитання і відповіді записано від руки. Усі протоколи підшити в конкретному томі кримінальної справи І. Дзюби, що вказано під кожним документом. — С. К.

² В оригіналі «Чандеєм». — С. К.

Відповідь: Корогодського Романа я знаю приблизно з 1962–1963 року. Познайомився з ним десь в літературних колах, після чого принагідно зустрічався з ним, підтримував приятельські стосунки. Відносини з Корогодським у мене нормальні.

Пригадую, що Корогодський кілька разів давав мені читати попередні варіанти надрукованих пізніше в радянській пресі своїх літературно-мистецьких статей і радився зі мною з приводу них, зокрема статтю про Марію Приймаченко, про кінофільм «Чорний птах з білою ознакою» та сценарій документального фільму про Анатолія Петрицького, написаний ним.

Будь-якої літератури «самвидаву» ні я Корогодському, ні він мені не давали. Свої роботи «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Корогодському я не давав, про неї у нас ніякої розмови не було, і чи читав він цю роботу – я не знаю. Будь-яких висловлювань антирадянського змісту від Корогодського мені чути не доводилося.

Як пригадую, в 1970 році на запрошення Корогодського, я прийшов до нього на квартиру, здається 22 травня. Тоді на квартирі Корогодського відбулося щось на зразок літературного вечора, присвяченого пам'яті Т. Г. Шевченка. На ньому були Світличний Іван, Євген Сверстюк, Плющ Леонід та ще хтось із наших спільних знайомих, не пригадую, хто саме. Кожний з присутніх сказав тоді кілька слів про творчість Шевченка. Розмови велись лише на літературну тему, будь-яких розмов політичного змісту не було.

Чи відбувалися на квартирі Корогодського ще коли такі вечори – я не знаю.

Десь в кінці 1971 року, зайшовши до мене до дому, Корогодський поцікавився моїм ставленням до якихось колективних виступів на захист заарештованих, зокрема Строкатової. Я відповів йому, що ні в яких подібних виступах участі брати не буду. Через кілька днів до мене звернувся Плахотнюк Микола, запропонувавши мені підписати текст якогось документа на захист Строкатової, від чого я також відмовився.

Запитання: Раніше на допитах Ви показали, що в 1966 чи 1967 році давали для ознайомлення свою роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Пархоменку Павлу Тихоновичу. Допитаний по справі як свідок Пархоменко на допиті 16 листопада 1972 року показав, що згадану роботу Ви йому не давали, а лише показували і розповідали про неї. Ці покази Вам зачитуються. Що Ви можете пояснити з приводу цих показів Пархоменка?

Відповідь: Я не можу категорично стверджувати, що я давав Пархоменкові свою роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Можливо, що було саме так, як показав Пархоменко, тобто, можливо, я лише розповідав Пархоменкові про цю роботу і показував її йому, а за давністю часу я, очевидно, переплутав події і помилково показав, що давав Пархоменкові читати згадану роботу.

Протокол прочитав. З моїх слів записано правильно. І. Дзюба.

Допитав: Ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР
майор Підпис (Кольчик).

(Т. 2, арк. 380–386, текст рукописний).

ПРОТОКОЛ
додаatkового допиту обвинуваченого

м. Київ

9 жовтня 1972 р.

старший слідчий КДБ при РМ УРСР майор Кольчик
у приміщенні слідвідділу КДБ при РМ УРСР
з додержанням вимог ст. ст. 143, 145 і 146 КПК УРСР, допитав
Дзюбу Івана Михайловича
(прізвище, ім'я по батькові)
(Дані про особу обвинуваченого маютьс'я в справі)

Допит почато в 10 год. 30 хв.

Закінчено в 12 год. 00 хв.

Запитання: Чи знаєте Ви Чендея¹ Івана Михайловича, коли знаєте, то як і які у Вас з ним взаємовідносини?

Відповідь: Як літератора Чендея Івана Михайловича я знаю давно, особисто з ним я знайомий приблизно з 1968–1969 року. Познайомивс'я з ним, очевидно, на якійсь літературній нараді у Києві. Відносини з ним у мене нормальні. З Чендеєм я зустрічавс'я 2 чи 3 рази, як мені здаєтьс'я, у видавництві «Дніпро», де я працював, а він заходив туди у зв'язку з своїми літературними справами.

Під час зустрічей з Чендеєм розмови з ним велис'я про його літературну діяльність.

Написаного мною документу «Інтернаціоналізм чи русифікація?» я Чендеєві не давав і він його у мене не просив. Чи читав Чендей цей документ — я не знаю, бо на цю тему розмови з ним не мав.

Десь у 1968 році мені довелося прочитати, не пригадую за яких обставин, лист Чендея до керівництва Спілки письменників України, в якому він після своєї поїздки до Чехословаччини, ставив питання про культурно-національні проблеми українців у Словаччині та висловлював ряд пропозицій про налагодження культурних контактів між ними та відповідними організаціями УРСР. Хто мене ознайомив з цим листом — не пригадую, але у всякому разі — не Чендей. З самим же Чендеєм я ніякої розмови про цей його лист не мав.

З Чендеєм я зустрічавс'я тільки в Києві десь в останні роки, у м. Ужгороді я з ним не зустрічавс'я.

Чи був Чендей знайомий з Бачею Юрієм і чи передавав він йому будь-які матеріали «самвидаву», у тому числі «Інтернаціоналізм чи русифікацію?» — мені невідомо.

Будь-яких висловлювань антирадянського наклепницького змісту від Чендея я не чув.

Протокол прочитав. Записано правильно. І. Дзюба.

Допитав: Ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР

майор Підпис (Кольчик).

(Т. 2, арк. 234–236, текст рукописний).

¹ В оригіналі «Чандея». — С. К.

ПРОТОКОЛ допиту свідка

м. Ужгород

26 жовтня 1972 р.

Допит почато в 10 год. 00 хв.

Закінчено в 17 год. 00 хв.

ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР майор Кольчик у приміщенні УКДБ при РМ УРСР по Закарпатській обл. з додержанням вимог ст. ст. 85, 167 і 170 КПК УРСР, допитав як свідка

1. Прізвище *Чендей*
2. Імя *Іван*
3. По батькові *Михайлович*
4. Дата народження *1922*
5. Місце народження *Дубове Тячевського р-ну Закарпатської обл.*
6. Національність і громадянство *українець, гр-н СРСР*
7. Партійність *безпартійний*
8. Освіта *вища*
9. Рід занять *письменник, член СПУ*
10. Місце проживання *м. Ужгород, вул. Висока, 15*
11. Паспорт з собою не має, посвідчення члена СПУ № 3932
12. В яких стосунках з обвинуваченим і потерпілим —

У відповідності з ч. III ст. 167 КПК УРСР Чендею І. М. роз'яснені обов'язки свідка, передбачені ст. 70 КПК УРСР, і його попереджено про відповідальність за ст. 179 КК УРСР за відмову або ухиляння від дачі показань і за ст. 178 КК УРСР за дачу завідомо неправдивих показань.

Підпис
(підпис свідка)¹

На пропозицію дати показання по всіх відомих йому обставинах свідок показав:

Дзюбу Івана Михайловича я знаю давно як літературного критика. Особисто познайомився з ним приблизно у 1968–1969 році в м. Києві під час одного приїзду туди в літературних справах. Відтоді, буваючи у Києві, я кілька разів принагідно зустрічався з Дзюбою. Наші розмови стосувалися літературних питань.

Будь-яких розмов антирадянського, наклепницького змісту від Дзюби мені чути не доводилося. Відносини з ним у мене були нормальні.

Взагалі Дзюбу знаю як здібного літератора-критика. Зустрічався я з ним у видавництві «Дніпро», а також просто десь на вулиці. Дома я у нього ніколи не був, хоч адресу його маю.

З приводу написання та поширення роботи Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» можу пояснити таке.

1 Кожний аркуш протоколу засвідчено підписом свідка І. Чендея. — С. К.

Як пригадується, у травні 1966 року в Ужгороді відбувалася наукова конференція літераторів-новелістів. На цю конференцію, серед інших, прибули також Бача Юрій з Чехословаччини та Аврахов Григорій Герасимович з Києва, або Умані¹ — не пригадую точно, де він у той час працював.

Бача Юрій — літературознавець з Пряшева. З ним я знайомий приблизно з 1957—1958 року, з часу моєї поїздки в групі літераторів Закарпаття до Пряшева. Відтоді я кілька разів зустрічався з Бачею в Ужгороді, куди він приїздив як турист та учасник конференції в університеті. Відносини у мене з ним нормальні.

Аврахова Григорія Герасимовича знаю приблизно з 1959 року як викладача Черкаського педінституту, який закінчила заочно моя дружина. З того часу я кілька разів з Авраховим зустрічався на письменницьких форумах у Києві. Відносини з ним у мене нормальні. Наскільки мені відомо, зараз Аврахов працює в інституті культури у Києві викладачем української літератури.

Отже, в травні 1966 року, вже коли закінчувалась згадана конференція новелістів, Аврахов підійшов до мене і спитав, чи я ще зустрінуся з Бачею Юрієм. Я відповів, що він має ще зайти до мене додому перед своїм від'їздом до Чехословаччини. Аврахов тоді попросив передати Бачі невеличкого пакуночка, загорнутого в папір. Сказав при цьому, що це Бачі передають знайомі з Києва. Хто саме — не назвав. Конференція проходила 2 чи 3 дні. Чи були знайомі між собою Аврахов і Бача — я не знаю. Чому Аврахов не передав цього пакунка Бачі сам — мені не відомо.

Про вміст пакуночка Аврахов мені не сказав нічого і я його не питав. За розміром цей пакунок міг нагадувати невеличку шкатулку з одеколоном — приблизно трохи менша розмірів поштової листівки.

Цей пакунок від Аврахова я прийняв і того ж дня, коли перед своїм від'їздом Бача зайшов до мене додому попрощатися, я йому передав цей пакуночок. Не пригадую, чи говорив я йому від кого цей пакунок, але гадаю, що міг сказати йому, що пакунок передається з Києва.

Бача поспішав, пакуночок сунув до кишені, попрощався з родиною і поїхав.

З Авраховим я після цього ніяких розмов про цей пакунок не мав.

Приблизно через 2—3 роки в розмові з Бачею (очевидно, під час одного з його приїздів до Ужгорода) у нас якось зайшла розмова про згаданий пакунок. При цьому Бача сказав мені, що в тому пакунку була фотокопія роботи І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Він сказав, що прочитав цю роботу. Як він далі розпорядився нею — про це мова не велася.

Особисто від Дзюби цієї роботи я не одержував — не було випадку, щоб він її мені пропонував для читання і я її у нього не просив.

Гадаю, що до передачі фотокопії «Інтернаціоналізму чи русифікації?» Бачі сам Дзюба ніякого відношення не мав.

Влітку 1968 року написаного мною листа Президії Спілки письменників України про доцільність більш тісніших культурних зв'язків між СПУ та письменниками української філії Пряшівщини я Дзюбі для читання не давав. Хто міг його познайомити з цим листом — мені невідомо.

¹ І. Чендей обмовився і замість Ніжина помилково назвав Умань. — С. К.

Будь-яких матеріалів від Дзюби я не отримував.

Протокол прочитав. З моїх слів покази записано правильно.
Підпис.

Допитав: Ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР
майор Підпис (Кольчик).

(Т. 6, арк. 243–248, текст рукописний).

ПРОТОКОЛ допиту свідка

м. Київ

8 грудня 1972 р.

Допит почато в 10 год. 00 хв.
Закінчено в 13 год. 00 хв.

ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР майор Кольчик
у приміщенні слідвідділу КДБ при РМ УРСР
з додержанням вимог ст. ст. 85, 167 і 170 КПК УРСР, допитав як
свідка

1. Прізвище Аврахова	2. Ім'я Григорія
3. По батькові Герасимовича	4. Дата народження 1922
5. Місце народження с. Попельнасте Кіровоградської області	
6. Національність і громадянство українець, гр-н СРСР	
7. Партійність член КПРС	8. Освіта вища
9. Рід занять проректор по заочній освіті Київського інституту
культури (тел. 79-44-20)	

10. Місце проживання м. Київ, пр. 50-річчя Жовтня, 9, кв. 128
(тел. немає)

11. Паспорт VIII – ИП №7393305

12. В яких стосунках з обвинуваченим і потерпілим –

У відповідності з ч. III ст. 167 КПК УРСР Аврахову Г. Г. роз'яснені
обов'язки свідка, передбачені ст. 70 КПК УРСР, і його попереджено про
відповідальність за ст. 179 КК УРСР за відмову або ухиляння від дачі
показань і за ст. 178 КК УРСР за дачу завідомо неправдивих показань.

Підпис
(підпис свідка)

На пропозицію дати показання по всіх відомих йому обставинах
свідок показав:

З Дзюбою Іваном Михайловичем я особисто не знайомий. Проте
від своїх знайомих, не пригадую, від кого саме, мені довелося чути, що

є робота Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій йдеться про те, що нібито на Україні іде процес підсиленої русифікації. Саму роботу я не мав і ніколи її не читав. Чи поширював Дзюба цю свою роботу і чи потрапила вона за кордон — мені про це невідомо.

З Чендеєм Іваном Михайловичем я познайомився десь в 1950 роках, коли його дружина навчалася в Черкаському педінституті, де я працював деканом факультету. З того часу я принагідно зустрічався з Чендеєм. Відносини у мене з ним нормальні.

З громадянином Чехословаччини Бачею Юрієм я познайомився десь в 1966 році на науковій конференції літературознавців у м. Ужгороді. Зблизились ми з ним як літературознавці, мали розмови з питань літератури. Після цього стали листуватися. Десь в 1967 році я відвідав Чехословаччину і зупинявся у Пряшеві, де бачився з Бачею Юрієм та познайомився з Мурашком Павлом.

У липні 1971 року на запрошення Бачі я вдруге відвідав Чехословаччину. Два дня жив у Бачі в Пряшеві, також бачився з Мурашком Павлом.

Мої розмови з Мурашком та Бачею стосувалися лише питань літератури. Будь-яких розмов про «самвидавівські» документи, в тому числі і про роботу Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» у мене ні з Мурашком Павлом, ні з Бачею Юрієм не було.

Чи знайомилися Бача та Мурашко з роботою Дзюби — мені не відомо.

Ніякої літератури особисто від себе чи від інших я як Бачі, так і Чендею¹ ніколи не передавав. Коли я приїздив в Ужгород, то будь-яких доручень передати якийсь пакунок Бачі чи Чендеєві я не мав.

З приводу пред'явлених мені показів Чендея Івана Михайловича від 26 жовтня 1972 року про те, що в 1966 році під час мого перебування на конференції в Ужгороді я передав йому для Бачі пакунок, — з приводу цих показів Чендея можу сказати, що вони не відповідають дійсності. На конференції я дійсно зустрічався з Бачею і з Чендеєм, але ніякого пакунка ні Чендею, ні Бачі я не передавав. Чому дав такі покази Чендей — я не знаю.

Не стверджую я також і зачитані мені покази Дзюби Івана Михайловича, дані ним на допиті 23 листопада 1972 року про те, що нібито у 1970 чи 1971 році нас з ним хтось познайомив у видавництві «Дніпро». В той час я дійсно частенько бував у видавництві «Дніпро», але ніякої нагоди познайомитись з Дзюбою у мене не було. Очевидно, Дзюба помиляється, говорячи, що ми з ним знайомились.

Протокол допиту прочитав. Записаний з моїх слів вірно. 8 грудня 1972 р. Аврахов.

Допитав: Ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР
майор Підпис (Кольчик).

(Т. 6, арк. 249–253, текст рукописний).

¹ У протоколі «Чандею». — С. К.

ПРОТОКОЛ допиту свідка

м. Київ

11 грудня 1972 р.

Допит почато в 10 год. 00 хв.

Закінчено в 13 год. 30 хв.

ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР майор Кольчик
в приміщенні слідвідділу КДБ при РМ УРСР
з додержанням вимог ст. ст. 85, 167 і 170 КПК УРСР, допитав як
свідка

1. Прізвище *Аврахова*
2. Ім'я *Григорія*
3. По батькові *Герасимовича*
4. Дата народження *1922*
5. Місце народження¹
6. Національність і громадянство
7. Партійність
8. Освіта
9. Рід занять
10. Місце проживання
11. Паспорт
12. В яких стосунках з обвинуваченим і потерпілим —

У відповідності з ч. III ст. 167 КПК УРСР _____ роз'яснені
обов'язки свідка, передбачені ст. 70 КПК УРСР, і його попереджено про
відповідальність за ст. 179 КК УРСР за відмову або ухиляння від дачі
показань і за ст. 178 КК УРСР за дачу завідомо неправдивих показань.

Підпис
(підпис свідка)

На пропозицію дати показання по всіх відомих йому обставинах
свідок показав:

Запитання: На допиті 8 грудня 1972 року Ви показали, що під час
свого перебування в 1966 році в м. Ужгороді на конференції Ви ніякого
пакунка Чендеєві Івану Михайловичу не передавали. Чи відповідають
дійсності ці Ваші покази?

Відповідь: Ні, в дійсності було не так, як я показав на допиті 8 грудня
цього року. А було ось як. Напередодні мого від'їзду на конференцію
до Ужгорода в 1966 році до мене в кабінет в Ніжинському педінституті
зайшла викладач цього інституту Коцюба Леся Йосипівна. Вона знала
про мій від'їзд на конференцію, знала й про те, що на ній буде хтось
з Чехословаччини. Вона попросила мене передати комусь із чеських
учасників конференції невеличкий пакуночок, розміром приблизно 15х20
см, загорнутий акуратно в папір. Чи знала Коцюба, що на конференції буде
Юрій Бача і чи просила передати саме йому цей пакунок — не пригадую.
Про вміст пакунка мови не було і я не знаю, чи знала Коцюба про те,

¹ Навскіс на документі напис: «Інші дані є в справі». — С. К.

що там знаходиться. Наскільки пригадую, Коцюба мені сказала, що цей пакунок — від київських друзів.

Не надаючи ніякого значення пакунку, я взяв його в портфель і привіз до Ужгорода. Під час конференції я познайомився з Бачею Юрієм. Там, крім Бачі, було ще двоє учасників конференції з Чехословаччини, але з ними я майже не знайомий. Про пакунок Коцюби я забувся і згадав про нього десь в останній день конференції. Тоді я запитав Чендея, чи буде він ще бачитись з Бачею і попросив його передати цей пакунок Бачі, повторивши фразу, що цей пакунок від київських друзів. Чендей згодився передати і я віддав йому цей пакунок. Поскільки я сам не знав, що знаходиться в пакунку Коцюби, то ніякої мови з Чендеєм про його вміст не було.

Я ще раз хочу підкреслити, що не можу пригадати, чи Коцюба просила передати цей пакунок Бачі, чи просто вона просила передати його комусь з членів чеської делегації, а я вже сам вирішив передати його Бачі, поскільки познайомився саме з ним на конференції.

Наскільки я пригадую, повернувшись з конференції, я сказав Коцюбі, що її пакунок я передав через Чендея Бачі Юрію. Більше ніколи ніяких розмов з Коцюбою про цей пакунок у мене не було.

Під час моїх зустрічей з Бачею після цього ніяких розмов про цей пакунок не було. І про те, що в тому пакунку була фотокопія роботи Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» я дізнався лише 8 грудня цього року з пред'явлених мені показів Чендея Івана. Про Коцюбу Лесю мені відомо, що вона і зараз працює в Ніжинському педінституті на кафедрі літератури. Відносини у мене з нею були нормальні. Будь-яких розмов про матеріали «самвидаву» у мене з нею ніколи не було, ніякої «самвидавівської» літератури я не у неї не бачив. Звідки вона взяла цей пакунок — мені не відомо, хоч гадаю, що цей пакунок їй був переданий кимось. Відносно будь-яких знайомств Коцюби в Києві мені нічого не відомо.

На допиті 8 грудня 1972 року я не розповів про це лише тому, що мені було важко психологічно розповідати про факт, який пов'язаний з жінкою — Коцюбою. До того ж я об'єктивно відчуваю в цьому свою вину і шкодую про те, що сталося.

У всьому іншому мої покази на допиті 8 грудня 1972 року — є правдивими.

Протокол прочитав: з моїх слів записано правильно. Аврахов.

Допитав: Ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР
майор Підпис (Кольчик).

(Т. 6, арк. 254–261, текст рукописний).

ПРОТОКОЛ допиту свідка

м. Київ

13 грудня 1972 р.

Допит почато в 10 год. 00 хв.

Закінчено в 11 год. 30 хв.

ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР майор Кольчик
в приміщенні слідвідділу КДБ при РМ УРСР
з додержанням вимог ст. ст. 85, 167 і 170 КПК УРСР, допитав як
свідка

1. Прізвище Аврахова	2. Ім'я Григорія
3. По батькові Герасимовича	4. Дата народження 1922
5. Місце народження ¹	
6. Національність і громадянство	
7. Партійність	8. Освіта
9. Рід занять	
10. Місце проживання	
11. Паспорт	
12. В яких стосунках з обвинуваченим і потерпілим —	

У відповідності з ч. III ст. 167 КПК УРСР Аврахову Г. Г. роз'яснені обов'язки свідка, передбачені ст. 70 КПК УРСР, і його попереджено про відповідальність за ст. 179 КК УРСР за відмову або ухиляння від дачі показань і за ст. 178 КК УРСР за дачу завідомо неправдивих показань.

Підпис
(підпис свідка)

На пропозицію дати показання по всіх відомих йому обставинах свідок показав:

Запитання: На допиті 11 грудня 1972 року Ви показували, що про вміст пакунку, одержаного в 1966 році від Коцюби Олександри Йосипівни для передачі його членам чеської делегації — вам нічого не було відомо.

Допитана як свідок по справі Коцюба Олександра Йосипівна показала, що вона говорила Вам про те, що має фотокопію роботи Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і на Ваше прохання дала в 1966 році цю роботу Вам для ознайомлення. Що Ви можете пояснити з приводу цих показів Коцюби?

Відповідь: На допиті 11 грудня 1972 року я правдиво розповів про обставини одержання фотокопії роботи Дзюби від Коцюби та передачу його через Чендея Івана громадянину Чехословаччини — Бачі Юрію.

Про те, що Коцюба має фотокопію документа Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» у нас з нею розмови не було, не просив я її ознайомити

¹ Навскіс на документі напис: «Інші дані є в справі». — С. К.

мене з цим документом і вона мені його для ознайомлення не давала. Чому Коцюба говорить, що нібито ж дала мені фотокопію роботи Дзюби, щоб я нею ознайомився — не знаю.

Попова Павла Миколайовича я не знаю особисто і з ним ніколи не зустрічався. Чув, що він помер, але коли — не пригадую. Знаю також, що Коцюба підтримувала з ним стосунки і він консультував її по її науковій темі. Чи саме від Попова Коцюба одержала фотокопію Дзюби — я не знаю.

Протокол прочитав, з моїх слів записано правильно. Аврахов.

Допитав: Ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР
майор Підпис (Кольчик).

(Т. 6, арк. 260—262, текст рукописний).

ПРОТОКОЛ допиту свідка

м. Ніжин

11 грудня 1972 р.

Допит почато в 22 год. 35 хв.

Закінчено в 23 год. 40 хв.

ст. слідчий *слідвідділу КДБ при РМ УРСР майор Кольчик*
у приміщенні *міськвідділення КДБ*

з додержанням вимог ст. ст. 85, 167 і 170 КПК УРСР, допитав як
свідка

1. Прізвище Коцюбу

2. Ім'я Олександр

3. По батькові Йосипівну

4. Дата народження 1921

5. Місце народження *с. Веселе Хортицького р-ну Запорізької обл.*

6. Національність і громадянство *українка, гр-ка СРСР*

7. Партійність *безпартійна*

8. Освіта *вища*

9. Рід занять *викладач Ніжинського педінституту, доцент, кандидат
філологічних наук*

10. Місце проживання *м. Ніжин, вул. Червоних партизан, 15-в, кв. 69*

11. Паспорт *ІХ ИП №575998*

12. В яких стосунках з обвинуваченим і потерпілим —

У відповідності з ч. III ст. 167 КПК УРСР Коцюбі О. Й. роз'яснені
обов'язки свідка, передбачені ст. 70 КПК УРСР, і її попереджено про
відповідальність за ст. 179 КК УРСР за відмову або ухиляння від дачі
показань і за ст. 178 КК УРСР за дачу завідомо неправдивих показань.

Підпис
(підпис свідка)

На пропозицію дати показання по всіх відомих їй обставинах свідок показала:

Особисто з Дзюбою Іваном Михайловичем я не знайома. Ніколи з ним не зустрічалася, ніяких матеріалів ні я йому, ні він мені не передавали.

Проте в 1966 році мені довелося ознайомитися з його роботою «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Було це за таких обставин. В той час, в 1966 році, я працювала над статтями з фольклору. Моїм рецензентом і порадиником був член-кореспондент АН УРСР професор Павло Миколайович Попов, який проживав у м. Києві по вул. Володимирській, в районі Золотих воріт, номера будинку зараз не пригадую. З Поповим Павлом Миколайовичем я знайома з 1962 року. Він був моїм офіційним опонентом на захисті моєї кандидатської дисертації. У мене з Поповим були непогані відносини, я часто зверталася до нього за порадою в галузі фольклору.

Отже, в 1966 році, не пригадую якому місяці, в якійсь науковій справі я зайшла додому до Попова. У розмові зі мною він сказав, що має роботу Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і запропонував познайомитись з нею. Я проявила інтерес до цього і Попов дав мені фотокопію згаданої роботи, яку я взяла з собою в м. Ніжин. Як пригадую, фотокопія була великого розміру, не пригадую точно на стількох сторінках. Якоїсь розмови про повернення цієї роботи Попову не було. Від кого Попов одержав цю роботу, — не знаю.

Повернувшись в м. Ніжин, я ознайомилася побіжно з цією роботою. Дати якусь оцінку цій роботі я зараз не можу, бо лише поверхово проглянула її та й за давністю часу вже не пригадую її змісту.

Як мені зараз пригадується, десь на початку 1966 року в розмові з тодішнім деканом Ніжинського педінституту Авраховим Григорієм Герасимовичем я сказала, що маю згадану роботу. Очевидно, Аврахов виявив бажання ознайомитися з нею і я дала цю фотокопію Аврахову для ознайомлення. Як пригадую, її я дала Аврахову на роботі — в інституті. Не надаючи якогось серйозного значення цій роботі, я після цього про неї ніякої розмови з Авраховим не мала. Домовленості про повернення мені Авраховим цієї роботи не було. Чи знайомив Аврахов когось з згаданою роботою і де вона знаходиться — я не знаю. Особисто я цю роботу нікому, крім Аврахова, не давала. З Авраховим я була знайома як колега по роботі в Ніжинському педінституті, де він приблизно до 1968 року працював деканом філологічного факультету. Відносини у мене з ним були нормальні. Крім згаданої роботи Дзюби із матеріалів «самвидаву», у мене нічого не було і Аврахову ніяких матеріалів не давала.

Чи мав Аврахов ще якісь матеріали «самвидаву» — не знаю. Будь-яких «самвидавівських» матеріалів у нього я не бачила і мови про них у нас не було.

Як я пригадую, у тому ж 1966 році Аврахов їздив на якусь наукову конференцію в м. Ужгород. Що то була за конференція — не пригадую. Чи

були на ній делегати з Чехословаччини, чи зустрічався з ними там Аврахов і чи передавав він комусь із них роботу Дзюби — я не знаю. Бачі Юрія я не знаю і про передачу йому Авраховим роботи Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» мені нічого не відомо.

З Чендеем Іваном Михайловичем я також не знайома і чи зустрічався з ним Аврахов під час своєї поїздки в м. Ужгород в 1966 році — не знаю. Ніякої розмови з Авраховим напередодні його від'їзду на конференцію в Ужгород я не мала і ніяких просьб чи доручень, пов'язаних з цією поїздкою, у мене не було.

З приводу пред'явлених мені показів Аврахова Григорія Герасимовича, даних ним на допиті 11 грудня 1972 року, про те, що нібито фотокопію роботи Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» я дала йому в пакунок напередодні його поїздки в м. Ужгород з тим, щоб він передав цей пакунок Бачі Юрію чи комусь із членів чеської делегації ніби як від київських друзів, — з приводу цих показів Аврахова я можу пояснити, що вони не відповідають дійсності.

Фотокопію роботи Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» я дійсно дала Аврахову, але не для того, щоб він її передав комусь, а для того, щоб ознайомився сам з нею. І дала я цю фотокопію Аврахову незалежно від його поїздки на конференцію в Ужгород.

Про те, що він брав її з собою туди і передав Бачі Юрію через Чендея мені невідомо.

Як я вже казала, згадану фотокопію я дала Аврахову після того, як у нас з ним була про неї розмова. Дала її не для передачі комусь, а для ознайомлення самому Аврахову. Чи була ця фотокопія загорнута в якийсь папір — не пригадую. Наскільки я пригадую ніякої розмови з Поповим з приводу роботи Дзюби після її одержання від нього у мене не було. Дав Попов мені згадану фотокопію для того, щоб я ознайомилася з нею. Ніякого наміру передавати її за кордон ні в мене, ні в Попова не було. Чи знайомі Дзюба і Попов — не знаю. Здається, років два тому назад Попов Павло Миколайович помер.

Протокол прочитала, записано правильно.

Підпис.

Допитав: Ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР

майор Підпис (Кольчик).

(Т. 6, арк. 263–269, текст рукописний).

ПРОТОКОЛ очної ставки

м. Київ

13 грудня 19[72]]р.

ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР майор Кольчик
у приміщенні слідвідділу КДБ на підставі ст. ст. 172 і 173 КПК УРСР
провів очну ставку між

свідком Коцюбою Олександрою Йосипівною і
свідком Авраховим Григорієм Герасимовичем

До початку очної ставки свідки Коцюба Олександра Йосипівна та
Аврахов Григорій Герасимович у відповідності з частиною 1 ст. 173 КПК
УРСР попереджені про відповідальність за ст. 179 КК УРСР про відмову
або ухилення від дачі показів і за ст. 178 ч. II КК УРСР за дачу завідомо
неправдивих показів

Підпис Аврахова

Підпис Коцюби

Очну ставку почато в 13 год. 05 хв.

Закінчено в 16 год. 00 хв.

На запитання слідчого, чи знають вони один одного і які між ними
взаємовідносини, свідки Коцюба О. Й. і Аврахов Г. Г. пояснили, що один
одного вони знають по роботі в Ніжинському педінституті, відносини між
ними нормальні.

Підпис Аврахова

Підпис Коцюби

Запитання до св. Коцюби: Розкажіть, коли, за яких обставин і з якою
метою Ви передали Аврахову Григорію Герасимовичу фотокопію роботи
І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Відповідь: На початку 1966 року від Попова Павла Миколайовича
в м. Києві я одержала для ознайомлення фотокопію роботи І. Дзюби
«Інтернаціоналізм чи русифікація?». Ознайомившись побіжно з нею, я в
розмові з Авраховим Григорієм Герасимовичем якось розповіла про те, що
маю цю роботу. На його прохання я тоді ж дала йому для ознайомлення
згадану фотокопію. Вона була невеликого розміру, десь 15х12 см, аркушів
на 120–130. Як пригадую, цю фотокопію я передала Аврахову в інституті,
де ми разом з ним працювали. Як здається, ця фотокопія не була загорнута
в якийсь папір. Не пам'ятаю, чи була якась розмова з Авраховим про
повернення цієї роботи чи ні, але він мені її не повернув.

Підпис Коцюби

Запитання св. Аврахову: Що Ви можете пояснити з приводу показів
свідка Коцюби, даних нею на очній ставці з Вами?

Відповідь: Покази свідка Коцюби про те, що вона дала мені

фотокопію роботи І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» для того, щоб я ознайомився з нею, – я не стверджую.

Як пригадую, в 1966 році напередодні мого від'їзду в м. Ужгород на наукову конференцію до мене звернулась Коцюба і дала невеликий пакунок в якійсь обгортці і попросила передати його комусь із членів чеської делегації на цій конференції, сказавши, що цей пакунок – від київських товаришів. Не знаючи, що знаходиться в тому пакунку, я передав його в м. Ужгороді Бачі Юрію через Чендея Івана, сказавши, що цей пакунок від київських товаришів. Як пригадується, після повернення до Ніжина, я сказав Коцюбі, що її прохання виконав, тобто передав її пакунок чехам, але чи говорив, що передав його Бачі – не пригадую.

Підпис Аврахова

Запитання до св. Коцюби: Свідок Аврахов заперечує Ваші покази. Що Ви на це можете сказати?

Відповідь: Мої покази на очній ставці з Авраховим і ті, що я давала на допиті 11 грудня цього року про обставини передачі Аврахову фотокопії роботи Дзюби – повністю відповідають дійсності, я ще раз стверджую їх. Ніякого пакунку, як про це говорить Аврахов, для передачі чеським товаришам в 1966 році я не мала і не передавала. Бачу Юрія я не знаю, знайомих в Чехословаччині я не маю.

Фотокопію роботи І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» я дала Аврахову, щоб він з нею ознайомився, про її передачу іноземцям мови не було.

Підпис О. Коцюби

Запитання до св. Аврахова: Що Ви можете доповнити до своїх показів?

Відповідь: Я настоюю на своїх показах про те, що фотокопію роботи Дзюби я одержав від Коцюби в пакеті, вміст якого мені не був відомий, і на прохання Коцюби передав цей пакет Бачі Юрію в м. Ужгороді. Доповнень до своїх показів не маю.

Підпис Аврахова

Свідки Коцюба та Аврахов ще раз заявили, що кожен з них стверджує свої покази, доповнень не мають, запитань один до одного не мають.

Підпис Аврахова

Підпис Коцюби

Протокол прочитала, мої покази записані правильно.

Підпис Коцюби

Протокол прочитав, покази мої записані правильно

Аврахов

Очну ставку провів: Ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР майор Підпис (Кольчик).

(Т. 6, арк. 274–279, текст рукописний).

ПОСТАНОВА про виділення матеріалів

місто Київ

«15» грудня 1972 року

Старший слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР майор КОЛЬЧИК, розглянувши матеріали кримінальної справи № 55 по обвинуваченню ДЗЮБИ Івана Михайловича, —

ВСТАНОВИВ:

Із матеріалів справи видно, що в 1966 році мешканець м. Києва АВРАХОВ Григорій Герасимович через ЧЕНДЕЯ Івана Михайловича (проживає в м. Ужгороді) передав громадянину Чехословаччини БАЧІ Юрію фотокопію антирадянського документа І. ДЗЮБИ «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Як показав на допиті 11 грудня 1972 року АВРАХОВ, вказаний документ він передав за кордон на прохання КОЦЮБИ Олександри Йосипівни, яка мешкає в м. Ніжині Чернігівської області.

Допитана по справі як свідок КОЦЮБА О. Й. на допиті 11 грудня 1972 року показала, що фотокопію роботи ДЗЮБИ «Інтернаціоналізм чи русифікація?» вона одержала в 1968 році від ПОПОВА Павла Миколайовича (помер у 1971 році) і дала її для ознайомлення АВРАХОВУ Г. Г.

Приймаючи до уваги, що матеріали відносно ЧЕНДЕЯ Івана Михайловича, АВРАХОВА Григорія Герасимовича та КОЦЮБИ Олександри Йосипівни потребують[ь] додаткової перевірки, а їх виділення з кримінальної справи по обвинуваченню ДЗЮБИ не може негативно вплинути на повноту, всебічність і об'єктивність її дослідження і вирішення, керуючись ст. 130 КПК УРСР, —

ПОСТАНОВИВ:

Матеріали відносно ЧЕНДЕЯ Івана Михайловича (мешкає в м. Ужгороді), АВРАХОВА Григорія Герасимовича (мешкає в м. Києві) та КОЦЮБИ Олександри Йосипівни (мешкає в м. Ніжині Чернігівської області) виділити із кримінальної справи по обвинуваченню ДЗЮБИ Івана Михайловича і надіслати їх для додаткової перевірки за місцем їх проживання.

СТАРШИЙ СЛІДЧИЙ СЛІДЧОГО ВІДДІЛУ КДБ

ПРИ РМ УРСР — майор

Підпис КОЛЬЧИК¹

(Т. 6, арк. 281–282, текст машинописний).

1 На звороті «Постанови» напис від руки: «Матеріали відносно Коцюби в УКГБ по Чернігівській обл., відносно Чендея в УКГБ по Закарпатській області направлені № 6/1896 від 21/ХІІ – 72 р. В оперативний підрозділ КГБ при РМ УРСР відносно Аврахова направлені №6/1913 від 21/ХІІ – 72 р. Ст. слідчий в ОВС УКДБ при РМ УРСР по Тернопільській обл. підполковник Підпис (Бідьовка). 10/І – 73 р.» — С. К.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА СВИДЕТЕЛЯ¹

Доц. Юрий Бача, *рожд. 13.5.1932, в Кечковищах, окр. Свидник,*
был допрошен в Кошицах 30.8 1972 г. в 12.30.

Место жительства — *Прешов, ул. Марка Чулена, 27*

Место работы и должность — *референт Сервотехне Прага, филиал в Прешове.*

Удостоверение личности — 453925 ЗС-54

Семейное положение — *женат*

Допрошен по делу — *Ивана Светличного и Ив. Дзюбы (по требованию Генерального прокурора СССР).*

Свидетель был тщательно ознакомлен с § 99 уг. к. о запрете допроса, с § 101 ч. I уг. к. о значении свидетельских показаний и последствиях за дачу ложных показаний, с § 103 уг. к. о возможностях дополнения и изменения протокола.

Свидетель был вызван на допрос повесткой от 30.8.1972 г.

ВОПРОС: Отвечайте, где, когда и при каких обстоятельствах вы познакомились с Ив. Светличным? Каковы Ваши взаимоотношения?

ОТВЕТ: Ивана СВЕЛИЧНОГО я знаю с 1964 года, а познакомил меня с ним кто-то из советских граждан в здании Академии наук УССР, г. Киев, ул. Кирова, № 4. Я помню, что Ив. СВЕТЛИЧНЫЙ как раз шел по коридору, его остановил какой-то молодой сотрудник Академии наук и познакомил со мной. За давностью я не помню, говорил ли я тогда с Ив. СВЕТЛИЧНЫМ или нет. Если это был Ив. Светличный, то он выглядел так: высокий, стройный, бледное лицо и выразительные черные усы². После этого я больше не встречал Ив. СВЕЛИЧНОГО и ничего не знаю о его преступной деятельности. Не было также и такого, чтобы я получал от самого СВЕЛИЧНОГО или через кого-то от него какую-либо литературу, а особенно литературу самиздата. Это все, что я хотел сказать об Ив. СВЕЛИЧНОМ.

ВОПРОС: Отвечайте, когда Вы познакомились с Ив. ДЗЮБОЙ и какие ваши взаимоотношения.

ОТВЕТ: С Ив. ДЗЮБОЙ я познакомился во время моего пребывания в Киеве, в аспирантуре. Это было примерно в 1958 г., тогда я 2–3 раза навещал его в редакции журнала «Вітчизна» (Киев, ул. Орджоникидзе, 2). При этих встречах я беседовал с Ив. ДЗЮБОЙ, редактором журнала «Вітчизна» по поводу опубликования моей статьи на литературную тему.

Хочу подчеркнуть, что тогда я ничего не знал об Ив. ДЗЮБЕ, что его отличало бы то ли по политическим, то ли по другим взглядам от других советских людей, с которыми я поддерживал отношения. К дальнейшему

¹ Переклад оригіналу протоколу чеською мовою, який зберігається у справі І. Дзюби. — С. К.

² Закреслено «брови». — С. К.

нашему контакту с Ив. ДЗЮБОЙ дошло только летом 1965 г., когда я был руководителем туристической группы студентов Прешовского философского факультета. От советского гражданина Юрия БАДЗЯ я узнал, что именно в тот день именины ДЗЮБЫ. В связи с этим я подождал ДЗЮБУ после рабочего дня на улице Леонтовича. А оттуда мы все вместе Юрий БАДЗЯ, его жена, Иван ДЗЮБА и я пошли в ресторан на проспекте Шевченко (кажется, в доме № 10). Там к нам присоединились 2, 3 его знакомых и мы все отмечали именины И. ДЗЮБЫ. Были мы там час или два.

Я также подписывал в Прешове для Ив. ДЗЮБЫ журнал «Дукля», который посылал ему в течение нескольких лет. Я это делал, не стремясь получить от Ив. ДЗЮБЫ какое-нибудь вознаграждение. Кроме этого, я послал Ив. ДЗЮБЕ несколько поздравительных открыток (к Новому году, 1-му Мая и т. д.), а также одно или 2 письма. В одном из них, примерно, в 1967 году, я предложил ему соавторство в одной литературно-исторической статье из истории укр. культуры. Об этом я говорил также с Ив. ДЗЮБОЙ лично в 1965 году. Кроме этого, я послал ему также несколько книг чехословацкого издания как календарь, Шевченковский сборник и др. Названия других книг я не помню.

ВОПРОС: Какую литературу, рукописи, печатную литературу или фото пленки Вы получали от Ив. ДЗЮБЫ? Когда и с какой целью? Кто автор этих документов и где они в настоящее время находятся?

ОТВЕТ: Я не получал от Ив. ДЗЮБЫ никаких рукописей, печатных листов или фото пленок ни на одной из наших встреч. Некоторые его работы, например, «Шевченко и Петефи» (70 печатных листов), «Животворящий и очистительный огонь» (10–15 страниц) я получил по почте из Праги от Зины БЕРЕЗОВСКОЙ. От нее же позже я получил полномочия Ив. ДЗЮБЫ на получение гонорара за вторую названную мной работу, которая была напечатана в журнале «Дукля». Но сейчас я не помню, был ли выплачен Ив. ДЗЮБЕ гонорар и каким способом это было сделано. Другие материалы от Ив. ДЗЮБЫ даже через третье лицо я не получал. На вопрос, где находятся названные мной работы ДЗЮБЫ, я могу сказать, что работа «Шевченко и Петефи» была опубликована в сокращенном виде в научном сборнике ФФ в Прешове (т. наз. Шевченковский сборник), а рукопись этой работы до 1972 года находилась у меня, а в апреле 1972 г. я передал ее органам госбезопасности ЧССР. Другая рукопись, которая должна была напечатана в «Дукле», должна находиться в архиве редакции «Дукля».

ВОПРОС: Что Вам известно о написании и распространении Ив. Дзюбой его работы «Интернационализм или русификация?», а также о других материалах клеветнического, антисоветского содержания?

ОТВЕТ: Работу Ив. Дзюбы «Интернационализм или русификация?» я получил в мае 1966 г. в Ужгороде от Ив. ЧЕНДЕЯ в форме фотокопий печатных листов. Это я привез в ЧССР, прочитал и отдал П. МУРАШКО, который занимался вопросом перепечатывания этого произведения, фотокопию рукописи я позже вместе с П. МУРАШКО отдал Любе БАБОТОВОЙ, которая должна была переслать ее со своими родственниками в Америку. О дальнейшей судьбе этого документа у меня нет точных

сведений и мнения об этом расходятся. Никаких других материалов Ив. ДЗЮБЫ клеветнического и антисоветского характера я не знаю.

ВОПРОС: Какие взгляды антисоветского, клеветнического характера высказывал Вам Ив. Дзюба?

ОТВЕТ: Мы только один раз беседовали с Ив. ДЗЮБОЙ и было это на его именинах в Киеве в 1965 году. В разговоре принимало участие человек 6–8 и сидели мы в ресторане, как я уже говорил, час или два. Т. к. это были именины, то в основном провозглашались тосты и говорили об Ив. ДЗЮБЕ. Еще я припоминаю, что Ив. ДЗЮБА критически высказался о работе редакторов и работников-чиновников. Кто-то из присутствующих тогда обратил внимание ДЗЮБЫ на то, чтоб он был более сдержанным в высказываниях, на что Ив. Дзюба ответил, что если кого-то это касается, то пусть знает его мнение. Я знал тогда, что ДЗЮБА болен ТВС и решил, что он, зная серьезность своей болезни, не хочет кривить душой в своих суждениях. Во время разговора ни национальный вопрос в СССР, ни вопрос о работе «Интернационализм или русификация?» не обсуждался. По этим темам Ив. ДЗЮБА ничего не говорил. В разговоре тогда вспоминали различные встречи и ситуации в Киеве, которые были известны присутствующим, но я в этих разговорах участия не принимал.

ВОПРОС: Хотите ли Вы изменить что-либо в протоколе?

ОТВЕТ: Нет, я сказал обо всех фактах и обстоятельствах и мне больше нечего добавить.

Протокол закончен в 15.00.

Свидетель после оглашения протокола заявил, что полностью с ним согласен. От возмещения затрат отказывается.

СЛЕДОВАТЕЛЬ	ПРОТОКОЛИСТКА	СВИДЕТЕЛЬ
Майор ГРИВНЯК	ШАФАРОВА	БАЧА

Перевела: РУДЬКО Підпис

Протокол заверен краевым прокурором и печатью краевой прокуратуры г. Кошице.

Підпис Рудько.

(Т. 3, арк. 254–258, текст машинописний).

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА СВИДЕТЕЛЯ¹

В Кошицах 7 августа 1972 года в 8.15 Д-ра МУШИНКИ Микулаша, родился 20-2-1936 г. в Курове окр. Бардейов.

Предыдущие имя и фамилия — *нет*

Адрес — *Прешов, ул. Горького, № 13*

Временный адрес — *нет*

Занимаемая должность — *г. Прешов ФФ УПИШ, научный работник.*

Удостоверение личности — *№ 653651 КП-70*

Семейное положение — *женат.*

Допрошен по делу Ивана Михайловича ДЗЮБЫ по требованию Генеральной Прокуратуры СССР.

Допрашиваемый был ознакомлен с содержанием § 99 о значении показания свидетелей, разъяснена сущность § 101, который применяется за ложные показания, а также § 103, согласно которого вносятся поправки в протокол.

Свидетель явился к допросу по приглашению 4-8-72 г.

После ознакомления с сутью допроса свидетель заявил:

ВОПРОС: Знаете ли Вы Ивана Михайловича Дзюбу? Расскажите когда, где и при каких обстоятельствах Вы с ним познакомились и каковы ваши взаимные отношения?

ОТВЕТ: Ивана Михайловича ДЗЮБУ я знаю, познакомился с ним лично в 1965 г. во время учебы в Киеве в университете им. Т. Г. Шевченко. Если не ошибаюсь, это было в библиотеке, где я почти ежедневно занимался. Затем мы встречались еще раза три или четыре. Эти встречи были иногда случайными, а иногда по договоренности. С тех пор я с Дзюбой лично не встречался и не поддерживал с ним письменной связи. Припоминаю, что я ему один или два раза отправлял открытку к какому-то празднику.

ВОПРОС: Передавал ли Вам Иван Михайлович ДЗЮБА какой-нибудь материал? Если да, укажите когда, где и с какой целью, кто был автором тех документов, каково было их содержание и где этот материал находится в данное время?

ОТВЕТ: Иван ДЗЮБА мне передал один только материал, и это его подробное личное письмо в ЦК КПСС, в котором он указал на некоторые недостатки в государственной и культурной политике на Украине. Это письмо он мне дал по моей собственной просьбе. Я заверил его, что этим письмом не буду злоупотреблять, а познакомлю с ним только некоторых партийных деятелей у себя дома. Точно уже не помню, о существовании этого письма я узнал от Ивана ДЗЮБЫ или от кого-то из своих знакомых.

1 Переклад оригіналу протоколу чеською мовою, який зберігається у справі І. Дзюби. — С. К.

Подробно об этом я рассказал советским органам КГБ в декабре 1965 года. Эти материалы Иван ДЗЮБА лично мне передал (я имею ввиду один этот документ) в конце ноября или в начале декабря 1965 года в квартире М. Коцюбинской. Ни я, ни Иван ДЗЮБА не считали этот документ антисоветским. Лично я считал попыткой исправить некоторые неполадки со времени культа личности.

Насколько я помню, в первой части этого письма, которое имело 120 страниц, были рассмотрены воззрения Ленина по национальному вопросу в СССР и ДЗЮБА высказывал свое согласие со взглядами Ленина. Далее говорилось о нарушении ленинских принципов в национальной политике во время культа личности и о существовании некоторых этих искажений в период написания данного письма. Полностью письмо я не прочитал, т. к. во время проверки на границе оно было у меня конфисковано советскими органами. Как я уже выше упоминал, это письмо я хотел доставить в ЧССР только лишь по той причине, что хотел дать почитать его некоторым партийным деятелям, конкретно тов. КАПИШОВСКОМУ, который в то время был членом Национального Собрания. С Иваном ДЗЮБОЙ мы вообще не говорили о том, что это письмо следовало бы отправить в западные капиталистические государства с целью опубликования его там. Кроме того, никаких писем и никаких других материалов Иван ДЗЮБА мне не передавал.

ВОПРОС: Известно ли Вам как Иван Мих. ДЗЮБА вырабатывал и распространял свой труд «Интернационализм или русификация?» и другие материалы клеветнического и антисоветского характера?

ОТВЕТ: Мне ничего неизвестно о том, что Иван ДЗЮБА распространял и писал антисоветские материалы. Только знаю, что его труд «Интернационализм или русификация?» был издан на Западе. Каким образом этот материал попал туда, — я не знаю.

ВОПРОС: Высказывал ли Иван ДЗЮБА перед Вами антисоветские и клеветнические взгляды? Если да, то скажите, когда, где и каковы были его взгляды?

ОТВЕТ: В беседе со мной Иван ДЗЮБА всегда выступал, как защитник марксистско-ленинских мировоззрений и он искренне хотел устранить ошибки прошлого. Ни единого случая я не припоминаю, чтобы Иван ДЗЮБА высказывал какие-либо антисоветские или антикоммунистические взгляды.

ВОПРОС: Расскажите, как И. Дзюба характеризовал национальную политику в СССР и прежде на Украине?

ОТВЕТ: Как я уже говорил, в разговоре со мной ДЗЮБА выступал как поборник марксистско-ленинской идеологии. Ему не нравились некоторые отклонения в национальной и культурной политике того периода.

Например, что в школах мало уделяется внимания изучению украинского языка, истории Украины и т. д., что во всех или в большинстве центральных органах или учреждениях на Украине говорят на русском языке, а не на украинском, что в высших учебных заведениях в большинстве случаях читают лекции на русском языке и т. д.

В заключении я хочу исправить свой ответ по первому вопросу в том смысле, что впервые я встретился с Иваном ДЗЮБОЙ в ноябре 1965 года, у него на квартире по случаю празднования дня рождения его дочери, куда меня привел Зиновий АНТОНЮК.

По второму вопросу вношу следующее исправление: письмо было адресовано не в ЦК КПСС, а первому секретарю ЦК Украины т. Шелесту. Вместе с письмом ДЗЮБА передал мне несколько стихотворений Л. ЧЕРЕВАТЕНКО. Это все, что я могу по этому вопросу сказать.

Протокол окончен в 9.50.

Свидетель попросил, в связи с существующим положением оплатить ему проезд.

Вышеупомянутому был оплачен проезд из Прешова до Кошиц в сумме 20 крон.

После ознакомления с протоколом, который был продиктован вслух, свидетель заявил, что с содержанием протокола согласен, а поэтому дополнять и изменять ничего не будет.

СЛЕДОВАТЕЛЬ
Пор. ЮРКО

МАШИНИСТКА
ШАФАРОВА

СВИДЕТЕЛЬ
Д-р МУШИНКА М.

Протокол заверен краевым прокурором и печатью краевой прокуратуры г. Кошице.

Перевела переводчица: РУДЬКО Підпис

(Т. 3, арк. 210–213, текст машинописный).

О Б Ъ Я С Н Е Н И Е

Гражданина ЧССР Мушинки Миклоша Ивановича, у которого при таможенном досмотре обнаружены и изъяты документы, которые он пытался нелегально провезти в Чехословацкую республику.

ВОПРОС: 13 декабря 1965 года при таможенном досмотре на станции Чоп у Вас обнаружены документы, которые Вы пытались нелегально вывезти в Чехословацкую республику. Дайте пояснения, откуда и при каких обстоятельствах к Вам попали эти документы.

ОТВЕТ: Изъятые у меня документы я получил в городе Киеве от своих знакомых.

Документ под названием «Первому Секретарю ЦК КП Украины, члену Президиума ЦК КПСС тов. ШЕЛЕСТУ П. Ю.» на 143 листах

машинописного текста я получил от Ивана Дзюбы 4 декабря 1965 года при следующих обстоятельствах.

Приблизительно в 14 часов мы встретились с ним возле кинотеатра им. Франко и пошли в ресторан «Лейпциг». Впервые с Дзюбой я познакомился примерно за неделю до этого у него на квартире, куда меня привел Зиновий Антонюк, где в этот день отмечался день рождения дочери Дзюбы. В качестве гостей у Дзюбы тогда присутствовали: Стус, Сверстюк, Коцюбинская Михайлина, Светличная Надежда, жена Светличного Ивана, Сергиенко, Фененко, Якутович, Драч Иван с женой и сыном, Антоненко-Давидович. А еще раньше Антонюк мне говорил о том, что Иван Дзюба готовит какой-то документ в ЦК КП Украины, в котором он намерен изложить свои взгляды по национальному вопросу в настоящий период. Я попросил Антонюка, чтобы дали мне этот документ. Антонюк пообещал поговорить с Дзюбой.

После окончания семейной вечеринки Дзюба провожал меня до троллейбусной остановки. Я сказал Дзюбе о том, что я слышал о документе, который он готовит в ЦК КП Украины. Дзюба заявил мне, что он действительно длительное время работает над документом, в котором хочет показать историю развития национального вопроса на Украине и о нарушениях в ряде случаев ленинских норм национальной политики. Я попросил Дзюбу дать мне этот документ с тем, чтобы я вывез его в Чехословакию. Дзюба предупредил меня, что это опасно, поэтому он боится как-бы не было каких-то действий. Я заверил Дзюбу, что я провезу его так, что об этом никто не будет знать, а дома покажу его Капушевскому Василию — Председателю Центрального Комитета культурного Союза украинских трудящихся, депутату Словацкой Народной Рады, декану кафедры марксизма-ленинизма при Высшей школе в Кошицах.

Я говорил Дзюбе, что возможно Капушевский ознакомит с этим документом членов ЦК Коммунистической партии Чехословакии, чтобы они подсказали Советскому правительству обратить внимание на нарушения национальной политики на Украине. Дзюба сказал, что было бы очень хорошо, чтобы руководители Чехословакии познакомились с этим документом и подсказали советским руководителям, потому, что я не уверен в том, что этому документу в ЦК КП Украины придадут серьезное значение. Возможно, прочитает 2–3 человека, и они призадумаются над теми явлениями национальной жизни, которые происходят на Украине. Тут же Дзюба заметил, что документ этот еще не готов и как только он его закончит, то в четверг передаст мне.

При встрече с ним в четверг он мне этот документ не передал, а передал в субботу 4 декабря 1965 года¹, о чем указывалось выше. Дзюба попросил меня зайти вечером 4 декабря 1965 г. на квартиру Коцюбинской Михайлины. Когда я в 7 часов вечера зашел к ней на квартиру, там уже был Иван Дзюба. Здесь Дзюба и передал мне этот документ в присутствии Коцюбинской Михайлины. Знала ли она о содержании документа, мне не известно. Этот документ я никому не показывал и сам до конца не прочитал.

¹ Насправді, це була якраз субота. — С. К.

Тогда же Дзюба дал мне ряд стихов Леонида Череватенко, отпечатанных на пишущей машинке на 29 листах. Указанные стихи были изъяты у меня при дополнительном таможенном досмотре 15 декабря 1965 г.

Остальные документы и стихи я получил от Зиновия Антонюка в разное время в период между 20 ноября и 1 декабря 1965 г.:

«Выступление Ивана Дзюбы на вечере, посвященном 30-летию со дня рождения Василия Симоненко», на 10 листах;

Документ под названием «До всіх людей доброї волі»;

Копия постановления о производстве обыска у Караванского, на 1 листе;

Документ, написанный Караванским, который начинается «Уважаемый товарищ, представьте себе, что Вы следователь КГБ», на

2 листах;

«Прокурору Украины от гр-на Караванского», на 3 листах;

Редактору газеты «Радянська Україна» от гр-на Караванского, датированное 15 ноября 1965 года, на 1 листе;

«Промова Дуайта Эйзенхауэра на открытии памятника Тарасу Шевченко в Вашингтоне», на 1 листе; Стихотворение Павла Мовчана «Ярчук»;

Василия Голобородько — «Нитяний заєць».

Кроме того, я получил от Зиновия Антонюка его рукописный текст на 4 листах под названием «Великоросійські діячі про українське питання», а также собственноручно исполненный текст «Відповідь матері Василя Симоненка — Щербань Г. Ф. за підписью Симоненкове покоління».

Зиновий Антонюк рекомендовал мне с указанными документами ознакомить моих друзей и кто является их авторами, Антонюк мне не говорил.

Изъятые у меня при таможенном досмотре документы:

«Переписка Лобка с писателем Рыльским», на 30 листах машинописного текста;

«Про культуру народного побуту» на 19 листах машинописного текста за подписью Бориса Диктаріва, Ростислав Радченко, Василь Скрипка, Микола Холодний, я получил от канадского гражданина Коляски в мае 1965 года в гор. Киеве.

Кроме этих документов я от Коляски тогда же получил документ под названием «З приводу процесу над Погружальським» и еще несколько документов, названия которых я сейчас не помню (всего 7— 8 документов), все они сейчас находятся у меня на квартире в гор. Пряшево и я обещаю добровольно их выдать органам госбезопасности.

Из числа документов, полученных от Коляски, 3 документа: «З приводу процесу над Погружальським», «Про культуру народного побуту», переписка Лобка с писателем Рыльским», выезжая из Киева в Пряшево в июне 1965 года, я оставил на квартире у Валентины Мотренко, ее муж Романишин Михаил, работает в Министерстве культуры художником. Остальные документы я увез в Чехословакию.

Отдавая документы Валентине Мотренко, я попросил ее, чтобы она никого с ними не знакомила, а вернула их мне, когда я вторично зайду к ней.

В ноябре 1965 года по приезду в Киев я все эти три документа получил от Валентины Мотренко, два из них изъяты у меня при таможенном досмотре, а третий документ под названием «З приводу процесу над Погружальським» я заложил в конверт, запечатал его и отдал венгерскому аспиранту Паеку Иштвану, который выезжал в Венгрию с тем, чтобы он из Венгрии отправил его в Чехословакию на имя Юрия Бачи. В этот же конверт я вместе с документом «З приводу процесу над Погружальським» вложил документ «Звернення до комуністичних партій світу», автором которого является Караванский. Венгерский аспирант Паек о содержании вложения в конверте не знал.

Во время таможенного досмотра у меня не были изъяты несколько стихов, напечатанных на машинке, которые я получил от Антонюка. Я их не читал, поэтому о содержании их ничего не могу сказать. Текст этих стихов я сжег в гостинице «Украина» в г. Чоп.

Во время таможенного досмотра у меня изъят один лист машинописного текста — начало статьи Ивана Дзюбы «Шевченко и Хомяков», указанную статью я получил от Дзюбы на квартире у Коцюбинской Михайлины 4 декабря 1965 года. Статью эту я не читал и весь текст ее, за исключением одной страницы, я также сжег в гостинице «Украина» в гор. Чоп.

В отношении рукописного текста под названием «Народна освіта і школи на Закарпатті і на Пряшівщині» могу дать следующие пояснения: автором настоящей работы является профессор Киевского университета Андрей Бондар. Он мне дал указанный машинописный текст для того, чтобы я передал его доценту Пряшевского университета Андрею Чуме. При этом он имел в виду, что Андрей Чума дополнит настоящую работу и таким образом выступит ее соавтором.

Изъятые у меня стихи под названием «Країна колядок» на 42 листах, я получил от Зиновия Антонюка в гор. Киеве вместе с другими документами с тем, чтобы я мог ознакомить с ними своих друзей, кто автор этих стихов, мне неизвестно. Находящиеся среди изъятых у меня документов два письма написаны профессором Бондарем своим знакомым в Пряшево Михаилу Ричальди и Андрею Чуме. Вез я их для того, чтобы вручить их этим лицам.

В отношении канадского гражданина Коляски могу пояснить следующее: познакомился я с ним в мае 1965 году в гор. Киеве по рекомендации научного сотрудника Киевского института искусствознания, фольклористики и этнографии доцента Яценко Михаила Трофимовича. С Коляской мы встречались 5–6 раз. Во время этих встреч мы обсуждали состояние национального вопроса на Украине. Коляско считал, что национальный вопрос на Украине решается неправильно и в ряде случаев допускается нарушение ленинских норм в национальной политике. Он намеревался по возвращении в Канаду информировать об этом руководство канадской компартии, поэтому считал необходимым иметь данные, подтверждающие эти нарушения ленинских норм в национальной политике.

Считаю необходимым указать, что с Коляско я встречался как с членом канадской компартии, обучавшимся в то время в Высшей партийной школе при ЦК КП Украины. Как правило, с Коляско мы вели разговор

на улице, так как он боялся, что наши разговоры могут быть подслушаны техникой.

Давая мне документы, Коляско просил переслать их ему из Чехословакии в Канаду. Сам он боялся их везти с собой, так как опасался, что они у него будут обнаружены и изъяты при досмотре.

Кроме того, он рекомендовал мне познакомить с этими документами работников партийных органов Чехословакии для соответствующего реагирования с их стороны.

Перед моим отъездом из Киева в июне 1965 года Коляско говорил мне, что он возможно приедет в Прагу и там с ним мы встретимся. Я не имел желаний встречаться с Коляско в Чехословакии, поэтому примерно в то время, когда он должен был приехать в Прагу, я специально выехал из Пряшева, чтобы он не сумел меня разыскать.

Поведение и отдельные высказывания Коляско меня как-то настораживали, поэтому я ему документы не выслал, так как считал, что он может втянуть меня в какую-то авантюру. Однако в сентябре 1965 года я написал Коляско краткое письмо. На это письмо я получил ответ от Коляски, которые прилагаю. Этот ответ Коляски я привез с собой в гор. Киев и ознакомил с ним Зиновия Антонюка.

12 ноября 1965 года я из гор. Киева направил письмо в Чехословакию своему знакомому Ивану Реваку. В конверт этого письма я вложил письмо для Коляски, написанное мною в гор. Киеве. Копия этого письма хранилась у меня и при таможенном досмотре обнаружена не была, и я добровольно предъявил ее органам госбезопасности (прилагается).

Направляя письмо Коляске такого содержания, я рассчитывал, что оно заинтересует Коляску и он в своем ответе откроет свое подлинное лицо. При этом я ставил цель еще раз проверить, кто же такой Коляско и какое его политическое лицо. Мое письмо Коляске читал Антонюк Зиновий и одобрил текст этого письма, хотя не знал, с какой целью я его направляю.

Коляско в Киеве водил меня на квартиру к Марии Ивановне Курской-Досвитной, проживающей по ул. Ленина № 68, кв. 73. Она является женой писателя Досвитного, репрессированного в свое время. В это же день я был с Коляско на квартире гражданки Стрелец-Косинко Галины Михайловны¹. Она является матерью репрессированного в свое время писателя Косинки. Целью посещения нами указанных женщин мне неизвестна. Были мы у них недолго, разговор велся бытового характера, не представляющий интереса.

Объяснение от гражданина Чехословакии МУШИНКИ отобрали:

ОТ КГБ ПРИ СМ УССР
ОТ МВД ЧССР

Підпис

(КОЧЕРГА)
Зейкан

17 декабря 1965 г.

Объяснение с моих слов сделано правильно, 17-го декабря Мушинка

(Т. 3, арк. 130–134, текст машинописный).

¹ Насправді йшлося про Тамару Михайлівну Мороз-Стрілець, дружину Г. Косинки. Мати письменника — Наталя Косинка. — С. К.

Заявление

в органы государственной безопасности от гражданина
Чехословацкой Социалистической Республики
Микулаша Мушинки

Я, Микулаш Иванович Мушинка, аспирант-заочник Киевского государственного университета, член Коммунистической партии Чехословакии с 1956 г., хочу сделать перед органами безопасности следующее заявление.

Я по национальности украинец и моей заветной мечтой было побывать на Украине. Эта мечта сбылась в 1964 г., когда мне Советское правительство предоставило право быть аспирантом-заочником Киевского государственного университета.

Приехал я в Киев в октябре месяце и, как украинец, был удивлён тем, что в столице Украины большинство людей разговаривает на русском языке. Ещё больше я был удивлён тем, что на русском языке разговаривают коренные украинцы. При встречах со студентами, аспирантами и другими молодыми людьми я часто говорил на национальные темы, вызывая собеседников к уважению украинского языка.

Одна из таких встреч была у меня в Музее Ивана Макаровича Гончара, одного из самых крупных энтузиастов собрания музейных ценностей украинской культуры. На этой случайной встрече принимало участие около 10 молодых людей. Я много говорил об национальной политике Чехословакии, явно критикуя (а, может быть, и преувеличивая) недостатки советской национальной политики. После этой встречи (о ней я позже написал статью в журнале «Дружно вперед») я записал адреса нескольких хлопцев и выслал им из Чехословакии ж. «Дуклю» и др. наши издания. Я не думал своими беседами и воззваниями настраивать молодых людей против советской власти¹ и очень жалею о том, что мои слова некоторые люди приняли именно так и пошли даже в разрез с советскими законами.

В 1965 г. в апреле месяце я приехал на Украину второй раз. Тогда я встретился с канадским гражданином Иваном Коляской, который после нескольких встреч² заставил меня засомневаться в правильности советской национальной политики на Украине. От него я взял несколько антисоветских документов, которые повёз с собой в Чехословакию. О своих связях с Коляской я рассказал в специальном³ объяснении. Хочу только добавить, что тогда я недооценивал преступности своего поступка и сегодня раскаиваюсь⁴ в том, что сделал его. Очень жалею, что в это грязное дело втянул и ни в чем невинную Валентину Мотренко, которой дал укрыть такую погань, как «3 приводе процесу с Погружальским» и 2 иные «документы». Верю, что его дружба ко мне и боязнь, чтобы мне не повредить, не позволила ей сдать эти документы органам безопасности.

¹ Закреслено «строя». – С. К.

² Закреслено «убеди». – С. К.

³ Закреслено «заявлении». – С. К.

⁴ Закреслено «что». – С. К.

В ноябре месяце этого года я приехал в Советский Союз в третий раз. На этот раз ближе познакомился с Зиновием Антонюком, от которого набрал целый ряд «документов» с целью нелегального перевезения через советскую границу в Чехословакию. С Зиновием было у нас много разговоров о национальном вопросе. По его мнению, надо обратить внимание братских коммунистических партий на неправильность национальной политики на Украине. Я обещал ему похлопотать по этому делу перед чехословацкими партийными органами с тем, чтобы «поднять шум». Но теперь вижу, что никакого шума поднимать не надо, потому что на Украине никто никому не мешает разговаривать на родном языке, посылать детей в украинские школы, детские сады, писать и издавать украинские газеты, книги и т. п. А если случаются недостатки, то для этого есть местные власти, депутаты советов разных степеней и т. п. и не ЦК Компартии Чехословакии, Канады или Италии решать вопрос украинских школ, печати и т. п.

То же самое хочется сказать и по адресу Ивана Дзюбы, от которого я взял копию его «письма» Центр. Ком. КП Украины с тем, чтобы нелегально перевезти его через границу и познакомить с его содержанием государственные партийные органы ЧССР.

В течение трех моих поездок я встречался с молодыми людьми и говорил очень откровенно по этим вопросам. Часто ради дешевого эффекта, мнимого «геройства» я противопоставлял внутреннюю политику Советского Союза и Чехословакии, чрезмерно критикуя первую и «выхваляя» вторую. Этими разговорами я завоёвывал определенную популярность, главным образом в кругах студентов, интеллигенции, среди которых я больше всего вращался. Иногда я, не понимая сути дела, прямо вызывал протестовать против «незаконных» арестов и т. п. Теперь я вижу, что такими разговорами я натворил много зла и, не осознавая этого, подкладывал полена на огонь буржуазным националистам — внутренним и внешним. Так, например, З. Антонюк и др. рисовали мне Караванского как настоящего советского человека, который, не взирая ни на что, борется за правду, за справедливое дело украинского народа. Только от работников КГБ я узнал, что Караванский — дезертир¹, шпион, осуждённый советскими органами на 25 лет и преждевременно амнистированный. Мне до боли стыдно, что я, чехословацкий коммунист², призывал к защите такого человека и вез письма³, обращения и призывы в Чехословакию.

Часто я в разговоре с молодыми людьми аргументировал свои высказывания фактами⁴ с жизни украинского населения Чехословакии, замалчивая при этом разницу между советской и чехословацкой действительностью. Так, напр.⁵, я подчеркивал факт, что ЦК Компартии ЧСР в 1952 г. постановил перевести все⁶ русские школы в Восточной Словакии (около 350) на украинский язык обучения, но замалчивал

¹ В оригіналі «дессертир». — С. К.

² Слова «чехословацкий коммунист» вписано сверху тексту. — С. К.

³ Закреслено «в Чехословакию». — С. К.

⁴ Закреслено «взятыми». — С. К.

⁵ Далі ретельно закреслено слово. — С. К.

⁶ Закреслено «школы из». — С. К.

при этом, что единственный выход, так как русского языка население буквально не понимало. Так само любил я (не без успеха) сравнивать соотношение русского и украинского с чешским и словацким языком, «забывая», что Чехословакия в основном, двухнациональная страна, СССР — многонациональная и что тут никакого знака равенства быть не может. Часто я даже хвастался этими связями с заграницей, гл. образом с Коляской.

Ведя такие¹ и им подобные разговоры, я не подозревал, что ними засеваю в душах молодых людей зерно национальной ненависти к русскому языку, к русскому народу и к русской культуре, которые всегда любил и уважал.

Но больше всего зла я натворил распространением и вывозом нелегальной «литературы», т. е. рукописной и машинописной чепухи, из Советского Союза. Советские органы приняли меня в аспирантуру, раскрыли передо мной двери всех библиотек, архивов, дали стипендию, общежитие, дали возможность печатать свои статьи в советских журналах. Украинские специалисты-фольклористы десятки часов присвятили консультациям со мной².

Мне до боли стыдно, что вместо благодарности за этот радушный и гостеприимный приём, я полетел на удочку буржуазно-националистическим тенденциям, и, по сути дела, занялся антисоветской деятельностью.

За свой поступок я готов принять справедливое наказание, но прошу, чтобы мне была дана возможность своим поведением, жизнью и работой искупить свою вину и доказать, что не такой уж я плохой человек.

В заключение хочу добавить, что я впервые тут встретился с органами государственной безопасности. Работников безопасности я всегда, почему-то, представлял себе людьми чуть не с дубинкою в руках, стремящимися во что бы то ни стало «утопить» виновника. На собственном опыте я убедился в противоположном. Во время бесед³ со мной работников КГБ при СМ СССР и МВД ЧССР обращались чрезвычайно гуманно и корректно, ни разу не повышая голос и не унижая моего человеческого достоинства. Я понял, что задача советской государственной безопасности⁴ — прежде всего помочь заблудившемуся человеку, а не погубить его, и в том преимущество советского правосудия над судом любой иной страны.

Какое бы наказание меня ни ждало, я заявляю, что расследование моего преступления будет для меня самой лучшей политической школой. 17 дек. 1965 г.

Микулаш Мушинка

Заявление гр. Мушинки приняли:

От КГБ при СМ УССР Кочерга Підпис

От МВД ЧССР Зейкан Підпис

(Т. 3, арк. 135–140, текст рукописный, синім чорнилом).

1 Закреслено «разговоры». — С. К.

2 Далі ретельно закреслено слово. — С. К.

3 Закреслено «расследования надо». — С. К.

4 Далі закреслено. — С. К.

До Комітету Державної Безпеки
при Раді Міністрів УРСР
гр-на Дзюби Івана Михайловича,
що мешкає в м. Києві,
вул. Земська, 4–12, кв. 97

ПОЯСНЕННЯ

У розмові зі мною 20-го серпня 1966 р. Голова Комітету Держбезпеки при Раді Міністрів УРСР тов. Нікітченко В. Ф. повідомив мене про те, що 4-го грудня 1965 р. на чехословацько-радянському кордоні у чехословацького громадянина Мушинки Миколи було знайдено і вилучено примірник мого «Листа до ЦК КПУ», якого Мушинка нібито одержав від мене. Мені запропоновано пояснити цю справу.

Мушу сказати, що я справді дав Мушинці Миколі примірник «Листа». З Мушиною М. я познайомився під час його останнього приїзду до СРСР у листопаді минулого року. До того знав його ім'я як автора багатьох літературознавчих і фольклористичних статей в українській пресі Чехословаччини, з повагою ставився до того, як до кваліфікованого і сумлінного фахівця. При особистому знайомстві Мушинка також справив на мене гарне враження людини серйозної, широко зацікавленої справами української культури. Тому я ознайомив його з своїм «Листом», а коли він сказав, що на цьому матеріалі можна було б видати брошуру чи книжечку на тему «Марксизм-ленінізм про національне питання» (у серії популярних книжок суспільних питань, які видає українське видавництво в Пряшеві), я запропонував йому взяти з собою примірник «Листа», щоб ознайомившись з ним¹, працівники видавництва могли вирішити це питання. Малося на увазі, що я як автор, звичайно, переробив би текст для видання після того, як М. Мушинка повідомив би мене про принципову згоду видавництва і про його бажання. Очевидно, частина «критична» відпала б, а в основу книжечки могли б лягти перші розділи, в яких викладаються погляди на національне питання Маркса, Енгельса, Леніна та інших теоретиків і практиків комунізму. Перероблений варіант рукопису я мав би віддати М. Мушинці в його наступний приїзд (який він планував на червень 1966р.) чи вислати поштою.

Я не бачив і не бачу нічого поганого в тому, щоб моя робота друкувалася в українській пресі братньої Чехословаччини (де вже побачив світ ряд моїх статей), а значить і в тому, що віддав свій матеріал М. Мушинці.

Мені ставили питання: чому я віддав «Листа» М. Мушинці в кінці листопада чи на початку грудня 1966 р., а до адресату — до ЦК КПУ — «Лист» був відправлений лише через місяць 3 січня 1966 р. Це пояснюється

1 Закреслено «прав». — С. К.

так. Перечитуючи і критично оцінюючи свій «Лист» перед відправкою до ЦК, я вирішив значно розширити і доповнити його новим матеріалом. Ця робота (а потім новий передрук) зайняла в мене ще місяць. Це останній варіант «Листа» мав уже майже на сотню сторінок більше за перший.

На закінчення хочу ще раз підкреслити, що М. Мушинка взяв «Листа» тільки на моє прохання, а сам ніякої ініціативи в цьому відношенні не виявляв.

І. Дзюба

24.VIII – 66.

(Т. 3, арк. 141–143, текст рукописний, синім чорнилом, на трьох арк.).

Опубліковано:

Кіраль С.С. КДБ проти Івана Дзюби: до історії передачі в Чехословаччину праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» // Українська біографістика. – 2020. – Вип. 19. – С. 175–211.

Електронний ресурс [дата звернення 18.03.2021]:

http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=ubi_2020_19_13

«Під маскою добропорядності» (стаття в ніжинській газеті «Під прапором Леніна», 20 листопада 1976 р.)

У Лесі Йосипівни свій підхід до людей. Довірливим не соромиться залізти в душу і завоювати прибічність удаваним співчуттям. З людьми, які мислять більш критично, підкреслено офіційна.

Про цю, до речі, добре відому багатьом студентам рису колишньої викладачки Ніжинського педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя О.Й. Коцюби ми нагадали не випадково. І лише для того, щоб стало зрозумілим, чому певна частина молоді іноді без оглядки потрапляла під її вплив.

Довірлива молодь з замріяними очима слухала її лекції з усної народної творчості. Леся Йосипівна вміла читати. Але уміла хитро маскувати і видавати за живе всяку мертвечину в судженнях про історичне минуле та сучасне українського народу, його мови та літератури.

На зауваження партійної організації і ректорату педінституту О.Й. Коцюба та Г. Г. Аврахов (колишній декан філологічного факультету) відповідали, що це, мовляв, «випадковості» або «помилкове» трактування їх висловлювань.

Але зовсім не випадково в грудні 1968 р. на запрошення Г. Г. Аврахова та колишнього керівника літературної студії інституту Д.С. Наливайка з Києва прибули «гості». Почалося заримоване сюсюкання. Звучали низькопробні вірші, які не мали нічого спільного з радянським інтернаціоналізмом, дружбою народів.

Гіркота осідала в душах студентів. Вони серцем відчували ідейну хибність віршів і чекали принципової критики з боку викладачів. Але цього не сталося. Аврахов і Наливайко дипломатично промовчали, приховуючи свої справжні погляди. А О.Й. Коцюба просто торжествувала.

Не випадково до її рук потрапив і трактат І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Нагадаємо, що ця ганебна писанина, як визнав пізніше сам її автор у заяві, опублікованій у газеті «Літературна Україна» 9 Листопада 1973 р., «...Містила в собі глибоко помилкове розуміння ряду національних проблем, інтернаціональної природи нашого соціалістичного суспільства, перекручено їх трактувала і по суті була виступом проти національної політики партії».

Зовім не можна допустити, що О.Й. Коцюба, людина з великим життєвим досвідом, а ще й до того доцент, кандидат філологічних наук, не помітила ворожої спрямованості трактату Івана Дзюби. Однак, вона твердить: мовляв, пасквіль потрапив до неї випадково і на його зміст вона не звернула ніякої уваги.

Та в лютому 1966 року О.Й. Коцюба таємно передала пасквіль Дзюби Аврахову напередодні його від'їзду до міста Ужгорода. Звідти цей трактат переданий за кордон і використовувався в ідеологічній пропаганді проти Радянської країни.

Давайте повернемося до того моменту, коли в руки О.Й. Коцюби «випадково» потрапив трактат. Чому вона не пішла з ним до керівництва

інституту? Чому поспішила поділитися «враженнями» з Авраховим, людиною, яка вже тоді не викликала довіри у багатьох членів колективу? «Вівця до вівці йде, коза — до кози», — стверджує народна мудрість.

Після всього, що трапилось, в обох з'явилося почуття глибокої взаємної зневаги. І все через те, що ці, здавалося б, інтелігентні люди, викручуючись, почали лити бруд одне на одного. Якщо, наприклад, Коцюба стверджує, що дала Аврахову писанину Дзюби для ознайомлення, то за словами ж Аврахова Коцюба передала йому невеличкий пакуночок напередодні від'їзду до Ужгорода і попросила вручити «комусь» із членів іноземної делегації. А він, бачите, навіть не поцікавився, що в тому пакуночку.

Правда, спочатку Аврахов навіть намагався вигородити Коцюбу. А коли це не вдалося, почав виправдовуватись, мовляв не хотів вплутувати жінку. Подумати тільки, скільки раптом джентельменства з'явилося у людини, яка в свій час залишила дружину і майнула в інше місто з молодою студенткою!

Як пояснюють колишні студенти, улеслевість Коцюби іноді увінчувалась тим, що їй сипались навіть подарунки за «доброту».

У квартирі на вулиці Червоних Партизанів, 15-в, з нагоди іменин чи іншого чогось збиралися галасливі шанувальники Лесі Йосипівни, а точніше всі ті, кому основи наук таким шляхом давалися легше. Приносили подарунки, яких господиня в чаду гостинності «не помічала». Наприклад, не помітила на своїх плечах дорогого халата, принесеного студенткою — заочницею. А коли на своєму власному столі побачила засмажену качку, зробила великі очі і заохкала:

— Який жаж! То це ви аж з-під Варви везли мені птицю? Та як ви посміли? Де я тепер знайду час, щоб віддячити за все це?

Але знаходила. Подавши студентці — заочниці допомогу у виконанні контрольної роботи з літературти, поклала до свого гаманця 60 карбованців. Вона і зараз ще інколи навідується до інституту, щоб спіймати на гачок «добропорядності» кого-небудь із довірливих студентів.

У О. Й. Коцюби дорослий син. Чого ж їй не вистачало? Радянська влада дала їй вищу освіту і чудову посаду, і житло. Словом, створила всі умови для плідної роботи. Це ж саме можна сказати і про Аврахова. А чим вони платили? Підло поширювали пасквілі на Радянську владу.

Добре сказав на партійних зборах з приводу цього викладач О.І. Стефанюк: «...чому не запропонували трактат І. Дзюби мені чи комусь іншому з учасників війни? Бо ми заплатили кров'ю за наше життя...».

Правильно. Поширювачі пасквіля боялися викриття, а тому й обминали чесних, ідейно переконаних людей. Знайшли Коцюбу, Аврахова. А ці — подібних до себе.

...Люди, які ховалися під маскою добропорядності, розвінчені. Та коли ще і ще раз думаєм про них, спливає у пам'яті мудрий народний вислів: надмірно добропорядні часто виявляються нікчемними.

І. Стоян¹

м. Ніжин

¹ Вочевидь, це несправжнє ім'я. Імовірно, під цим ім'ям приховався хтось з працівників педінституту, пов'язаний з КДБ.

Олександр Забарний

Леся Коцюба – особистість крицевої вдачі

Репортаж із ювілейних святкувань з нагоди
100-річчя від дня народження
полум'яної доньки України О. И. Коцюби

Слова її побратима Григорія Аврахова, що і винесені у заголовок цього репортажу, надзвичайно точно окреслюють особистість цієї нескореної жінки, викладачки Ніжинського державного ордена Трудового Червоного Прапора педагогічного інституту імені М. В. Гоголя, ученої, літературознавиці. Висока, статна білявка, з глибокими блакитними очима, із чарівним співочим голосом, – вона була живим втіленням жіночої краси України, у Ніжині усі її називали Леся, немов би, підкреслюючи духовну єдність з її улюбленою українською поеткою. Не ставлю собі за мету переповідати біографію своєї викладачки, у ці святкові дні (17–19 березня). Зазначу лише одне, кому й справді цікава її доля, візьміть у книгозбірні мою книгу «Обриси на серці» і прочитайте драму «Леся», не пожалкуєте!

Я ж запрошую Вас помандрувати зі мною весняним Ніжином і заочно відвідати ті заходи, що відбувалися в нашому місті на пошану справді достойної патріотки і педагогині.

Отож 17 березня 2021 року, об 11-00, на вулиці Станіслава Прощенка, біля будинку 15-В де мешкала Леся Йосипівна, розпочався мітинг з нагоди відкриття меморіальної дошки відданої доньки України. Серед присутніх колишні студенти викладачки, освітяни, працівники управління культури, музейники, школярі та вчителі ЗОШ № 10, сусіди Лесі Йосипівни, її подруги. Урочистий мітинг відкрив директор Ніжинського краєзнавчого музею Геннадій Дудченко. Саме за його ініціативи, професора університету Євгена Луняка та відомої журналістки Надії Онищенко міська рада прийняла рішення про встановлення меморіальної дошки. Ці ж люди працювали і над макетом дошки. На мітингу були присутні офіційні особи: секретар Ніжинської міської ради Юрій Хоменко, начальник управління культури Тетяна Басак, депутати міської ради Андрій Гомоляко та Євген Луняк.

Першим слово для виступу було надано ректору Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доцентів Самойленку. Олександр Григорович наголосив на великому виховному та патріотичному значенні громадянського подвигу Лесі Коцюби для сучасників і майбутніх поколінь. З великою любов'ю і шаною говорив про свою педагогиню і

наставницю письменник і науковець, доцент Олександр Забарний. Про значення дисидентського руху в Україні у 60–70 роки та про значення трактату Івана Дзюби «Інтернаціоналізм та русифікація?», що його передали за кордон для публікації патріотично налаштовані викладачі інституту розповів професор Євген Луняк. Проникливо і сердечно пролунали на мітингу слова подяки викладачці з вуст її колишньої студентки Світлани Козлової. Їх цілком поділяли присутні на зібранні колишні студенти Лесі Йосипівни Валентина Кривець та Анатолій Шкуліпа. Валентина Миколаївна Колесник була сусідкою і подругою Лесі Йосипівни. Та найгучніші оплески пролунали на адресу чудових юнок, вихованок ЗОШ № 10 та коледжу культури, які майстерно виконали улюблені поезії Лесі Йосипівни – Шевченкову «Лілею» та «Гетьте думи, ви хмари осінні» Лесі Українки. Присутні до меморіальної дошки поклали квіти.

Цього ж дня, о 12-00, разом з ректором університету та деканом історико-юридичного факультету вишу, доцентом Володимиром Мартиненком відвідали могилу Лесі Коцюби на Троїцькому кладовищі і поклали квіти. Олександр Григорович став першим ректором вишу, який вшанував пам'ять полум'яної Лесі. Усі його попередники, або ж завдавали їй прикрощів, або ж просто абстрагувалися від неї.

Університет, 13-30. На засіданні Вченої ради Навчально-наукового інституту філології, перекладу та журналістики, викладачі – члени ради, хвилиною мовчання вшанували пам'ять своєї колеги.

Бібліотека імені академіка М. Лавровського Ніжинського державного університету, 14-00. До ювілею Лесі Коцюби працівники в читальній залі для наукової роботи організували книжкову виставку «Усіх захистила своїм серцем». Представлені книги, газетно-журнальні статті допоможуть відвідувачам більше дізнатися про життя і діяльність Лесі Коцюби, а також про рух опору в Україні в 60–70 роки ХХ століття.

18 березня 2021 року. 100 років від дня народження Лесі Коцюби.

Історичний відділ Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського. 9-30. Відкриття експозиції «Леся Коцюба – особистість крицевої вдачі».

Розпочав захід директор краєзнавчого музею Геннадій Дудченко. Він розповів присутнім про задум зробити музейну експозицію до ювілею Лесі Коцюби, про складнощі його реалізації, про допомогу небайдужих ніжинців і подякував усім, хто надав допомогу. А потім Геннадій Миколайович запросив на імпровізовану сцену акторів аматорської студії – театру «Лайф-Арт» під керівництвом арт-менеджера Євгена Коваленка. Молоді акторки Дарина Халімон та Діана Лисенко чудово виконали уривки з драми Олександра Забарного «Леся». Бурхливі оплески вдячних глядачів окрилили молодих виконавців, а автор, який був присутній у залі, сердечно дякував акторам за вміле прочитання п'єси та її постановку.

Науковий співробітник музею Роман Авраменко ознайомив присутніх з картою-схемою шляху передачі рукопису Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» з Ніжина до Мюнхена, розповів про головних виконавців, про подальші їхні долі.

Безпосередній виконавець і архітектор експозиції виставки, завідувач відділу історії міста Ніжина Сергій Зозуля провів для присутніх екскурсію стендами музейного простору. Його уважно слухали ректор Ніжинського

університету доцент Олександр Самойленко, завідувач кафедри історії України, професор Євген Луняк, начальниця міського управління культури Тетяна Басак, голова Ліги ділових жінок Ніжина Тамара Стратілат, директор бібліотеки імені М. Лавровського Олександр Морозов, освітяни, музейні працівники.

11-00 – 16-30. Конференц-зала Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Всеукраїнська інтернет-конференція «Жінка в боротьбі за Україну», приурочена до 100-річчя від дня народження активної учасниці дисидентського руху Лесі Коцюбі.

Організаторами наукової відеоконференції стали: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Український інститут національної пам'яті, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжинська міська рада, Громадська організація «Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса», Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського.

З вітальним словом до учасників конференції звернулися: ректор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя Олександр Самойленко, Ніжинський міський голова Олександр Кодола, кандидат економічних наук, голова Всеукраїнського товариства «Меморіал» імені Василя Стуса, народний депутат України Степан Кубів, кандидатка політичних наук, народна депутатка України Софія Федина, доктор історичних наук, начальник Південно-східного відділу Українського інституту національної пам'яті Ігор Кочергін. Було зачитане вітання від доктора філологічних наук, професора, дійсного члена НАН України, завідувача відділу компаративістики Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України, учасника гуртка ніжинських шістдесятників Дмитра Наливайка.

А далі модератори конференції, доктор історичних наук, професор Євген Луняк та директорка Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою НДУ Надія Онищенко надали слово учасникам.

На запрошення відгукнулися і надіслали доповіді 40 учених із вишів та музейних установ України. У роботі конференції взяли участь 7 докторів наук, професорів та 18 кандидатів наук, доцентів з вишів і музейних установ Києва, Львова, Запоріжжя, Чернігова, Ніжина. Зацікавила тематика і наукову молодь та творчу інтелігенцію. В онлайн-режимі до неї долучилося 10 аспірантів, 3 члени Національної спілки журналістів і 2 члени Національної спілки письменників України.

За науковою тематикою конференція була згрупована у дві секції: I. Життя і діяльність Лесі Йосипівни Коцюби (1921–1987); II. Внесок жінок у боротьбу за становлення та розвиток незалежної України.

Роботу першої секції розпочав доповіддю: «Час і покликання української інтелігенції: на прикладі драми долі Лесі Коцюби» доктор філологічних наук, професор Київського національного університету культури і мистецтв Микола Тимошик. Продовжуючи розмову, доцент НДУ Олександр Забарний розповів про участь у передачі трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?» за кордон доцента Івана Бровка, а доцент Петро Моціяка дослідив життя Лесі Коцюби в 1950–1960-х роках. Своїми роздумами про долю Лесі Коцюби на конференції поділився Микола Шкурко – директор Благодійного фонду «Ніжен», голова ніжинської «Просвіти».

Робота другої секції конференції розпочалася доповіддю кандидата педагогічних наук, директорки Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» Ірини Ключковської, яка розповіла про громадянський подвиг Ірини Калинець. Про участь жінок-патріоток у волонтерському русі та становленні Українського війська говорила народна депутатка Софія Федина. З темою «Софія Русова: життя віддане Україні» на конференції виступила відома українська журналістка, голова жіночого центру «Спадщина», лавреатка премії Софії Русової Галина Дацюк. Про громадянський подвиг Оксани Мешко розповів учасникам конференції доктор історичних наук Ігор Кочергін. А вчений із Запоріжжя, кандидат історичних наук Юрій Щур доповів про життя і боротьбу зв'язкової ОУН Надії Артюхової. Конференцію продовжив виступ кандидата історичних наук Дмитра Гордієнка. Тема його доповіді: «Образ жінок-дисиденток у спогадах Світлани Кириченко». Про ніжинські родини в колі Марії Заньковецької розповідала Надія Онищенко.

Більше п'яти годин учасники обговорювали цю проблему і зійшлися на тому, що вона далеко не вичерпана. Отож тема: «Жінка в боротьбі за Україну» чекає на нові наукові дослідження.

19 березня 2021 року. Аудиторія № 215 Гоголівського корпусу університету. 12-00.

Аудиторія заповнена згідно з санітарними вимогами на 50 %, але глядачі прибувають. Серед присутніх декани факультетів Володимир Мартиненко, Олексій Тимошенко, Наталія Клипа, голова профспілкового комітету університету Олексій Лейберов, викладачі. Студентська енергія створює піднесений святковий настрій. Після короткого вступного слова професор Євген Луняк запрошує на сцену акторів молодіжної театру-студії «Лайф-Арт». Сьогодні «вистава на біс», яка не була запланована програмою святкування. Та хіба ж може світла пам'ять про Лесю Йосипівну вміститися в будь-які межі?! Вона й сама неодноразово виступала на цій сцені. Вона і учасники її гуртка виразного читання. А нині Леся повернулася сюди в образі, який створила студентка історичного факультету Дарина Халимон, а образ слідчої — чудово зіграла студентка факультету психології та соціальної роботи Діана Лисенко. Отож на сцені уривок з драми О. Забарного «Леся». Емоційна гра молодих акторок не залишила присутніх байдужими. У подяку — гучні оплески!

14-00. Ніжин, вулиця Лесі Коцюби. Цими днями у Ніжині стояли весняні погожі дні. Сонце геть проганяло зиму. Іду вулицею Лесі Коцюби. Вона невеличка, ошатна, усього 250 метрів завдовжки. Вгніздилася на західному передмісті Овдіївки, більше відомому серед ніжинців, як район двох мостів. Перекопаний, що Леся Йосипівна за увесь час проживання у Ніжині ніколи тут не була утім, як і її попередник — комісар чапайовської дивізії Дмитро Фурманов. І кому в голову приходять думки називати так вулиці? Ну хай за радянських часів — отримали розпорядження райкому. Але ж нині! Коли вже маємо 30 років Незалежності?!

Спускаюсь до мосту через Остер. Там хтось залишив невеликий букетик котиків. Крига біля мосту вже скресла, як скрес і лід на людській пам'яті. Кидаю котики у воду, потічок швидко підхоплює їх і несе далі. Впевнений — обов'язково проростуть.

Дарія Бобрик

(Не) жіноча справа

Як показує історія, жінки здатні виконувати різні ролі, а не лише гендерно стратифіковані. Яскравим доказом цього стала Всеукраїнська наукова відеоконференція «Жінка в боротьбі за Україну», приурочена до 100-річчя від дня народження активної учасниці дисидентського руху Лесі Коцюби. Цей захід у віртуальному просторі згуртував науковців, журналістів та громадських активістів з Ніжина, Києва, Львова, Чернігова, Запоріжжя. Ініціаторами та модераторами були завідувач кафедри історії України НДУ імені Миколи Гоголя, учасник АТО Євген Луняк та директорка Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою, членкиня Національної спілки журналістів України Надія Онищенко. Надія Петрівна одна з перших у Ніжині написала про Лесю Коцюбу, яка з 1956 по 1974 рік викладала на кафедрі української літератури в Гоголівському виші. У статті «Усіх захистила своїм серцем», що вміщена в часописі «Український дім» (випуск № 1–2 за 2011 рік), детально висвітлено ніжинський період у житті Лесі Йосипівни, зокрема передачу праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» за кордон, через що пані Леся й потрапила під ковпак КДБ, втратила роботу та спокійне життя.

Власне, окрім самої конференції, була ціла низка заходів: відкриття меморіальної дошки Лесі Коцюбі на будинку, де вона мешкала, показ вистави за драмою колишнього студента Лесі Йосипівни, а нині українського письменника, доцента кафедри української літератури, методики її навчання та журналістики Олександра Забарного «Леся» студією «Life-ART»; відбулося відкриття тимчасової виставки «Леся Коцюба — особистість крицевої вдачі» в історичному відділі Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського. У читальному залі для наукової роботи бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя організували книжкову виставку «Усіх захистила своїм серцем». Представлені книги та газетно-журнальні статті допоможуть більше дізнатися про життя й діяльність колишньої викладачки Гоголівського вишу Лесі Коцюби, про рух опору в Україні 1960–1990 рр., про письменників-шістдесятників.

Онлайн-конференція складалася з двох секцій: життя та діяльність Лесі (Олександри) Йосипівни Коцюби та внесок жінок у боротьбу за становлення та розвиток незалежної України. І учасниці, і учасники

цього наукового заходу є уособленням борців за Україну, вони роблять це кожна чи кожен на своєму фронті: науковому, політичному, медійному, громадянському. Це люди для яких україноцентризм – світогляд, спосіб життя.

Гострим у слові та точним у думці був професор Київського національного університету культури і мистецтв Микола Тимошик. Він уже неодноразово порушував питання чину української інтелігенції та проблему пристосуванства бюджетної інтелігенції. Микола Степанович поділився спомином про Лесю Коцюбу, яка разом зі студентами-літстудійцями по бездоріжжю пізнього листопадового вечора 1972 року опинилася в селі Данина, аби провести виховну годину для старшокласників. Професор Тимошик зауважує: «Вони добиралися до нас із Ніжина перекладними: до Почекиного рейсовим автобусом, до Лосинівки – підводою, а в Данину – пішки. Чоботи й плащі-кобеняки їм назбирали родичі лосинівських студентів. Чи багато хто з нинішньої інтелігенції наважиться у такий спосіб навідатися в наше село?» Відповідь на це питання стає очевидною, після того, як Микола Степанович розповідає історію з похованням діаспорянина Ігоря Качуровського: урна з його прахом три місяці простояла в церкві Всіх Святих у Ніжині, поки чекали дозволу на місце поховання в його рідних Крутах. А чого варта епопея з поверненням селу Данина, його історичної назви?!

Про викладацьку діяльність, національний активізм та оточення Лесі Йосипівни розповідали викладачі нашого вишу: доцент катедри української літератури, методики її навчання та журналістики Олександр Забарний та доцент катедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Петро Моціяка. Директор Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського Геннадій Дудченко використав особову справу Лесі Йосипівни як джерело для дослідження її біографії.

Ігор Кочергін, доктор історичних наук, начальник Південно-східного відділу Українського інституту національної пам'яті, доповіддю про співзасновницю Української Гельсінської групи Оксану Мешко продемонстрував, наскільки відважними, принциповими та затятими бувають українки. На момент останнього ув'язнення Оксані Яківні було майже 76 років! Радянські кати сподівалися, що Мешко невдовзі помре, а вона спокійно казала, що переживе і їхнього Брежнєва. І дійсно, Мешко померла в січні 1991 року, коли незалежність була вже так близько... Жахи сталінських концтаборів пані Оксана описала в книзі «Між смертю і життям».

Людиною, яка вміла летіти проти вітру, називають українську літераторку, учасницю дисидентського руху, правозахисницю, засновницю Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Ірину Калинець. Їй своїм виступом віддала належну шану Ірина Ключковська, кандидатка педагогічних наук, директорка МІОКУ, лауреатка премії імені Ірини Калинець. За словами Ірини Ключковської, постатей такого штиву, як Ірина Калинець, було досить мало, але саме вони визначили майбутнє

України. Ба більше, такі особистості посприяли тому, що сьогодні Україна на геополітичній карті світу є самостійною державою.

У конференції взяла участь кандидатка політичних наук, народна депутатка України Софія Федина. Вона зауважила, що тема жінки в історії не повинна зводитися лише до питання гендеру, вона має ширший масштаб. Пані Федина актуалізувала проблему вибору. Жінка сама обирає, як їй жити, головне, щоб це було свідомо. Наприклад, для Марусі Звіробій, Майдан та події на Сході стали точкою нового відліку. Вона була російськомовною, мала бізнес, загалом, її життя було прогнозоване та впорядковане. Але війна змінила все. Нині вона вважає, що українська мова – питання національної безпеки. Маруся стала волонтеркою, контрактницею ЗСУ. Окрім цього, у неї виникла ідея створити центр військової підготовки, так з'явився «Марусин полігон».

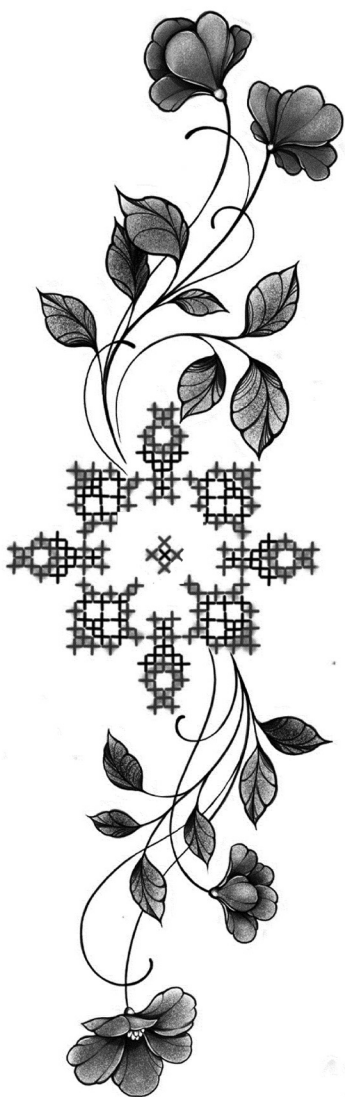
Про жінок на лінії вогню розповідав аспірант кафедри історії України НДУ імені Миколи Гоголя – Володимир Баров. Його тема звучала так: «Від сестер-жалібниць до воячок: жінки в армії УНР». А кандидат історичних наук, старший викладач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету Юрій Шур висвітлив діяльність зв'язкової Мелітопольського окружного проводу ОУН Надії Артюхової.

У праці «Інтернаціоналізм чи русифікація» Іван Дзюба писав: «Чи існує сьогодні на Україні україноненависництво? Багатьох це питання здивує. Але не всіх. Я певен, що знайдеться чимало українців і навіть неукраїнців, які не лише ствердять, що існує, але й наведуть факти з власного досвіду». Своєю чергою Софія Федина під час конференції зауважила, що в нашій історії було чимало зради з внутрішнього середовища. Вона вважає, що необхідно дослідити, якими мотивами керуються індивіди в таких ситуаціях, що спонукає їх ставати українофобами, манкуртами. Почувши такі слова, на думку спадає книга Олександра Савченка «Антиукраїнець, або Воля до боротьби, поразки чи зради». Автор по-новому трактує ключові моменти історії України, доходить висновку, що тисячолітня еволюція українського суспільства створила не лише українських героїв, а й їхніх антиподів, до категорії таких він зараховує: малоросів, хохлів, прихильників Московсько-православної цивілізації, корупційну українську еліту.

До конференції також долучилася журналістка, голова жіночого центру «Спадщина» Галина Дацюк. Її виступ був присвячений засновниці перших дитячих садків в Україні, професорці, подвижниці жіночого руху, голові Всесвітнього Союзу Українок, членкині уряду Української Народної Республіки Софії Русовій. Ця жінка була переконана, що національна освіта має першорядне значення, боролася за утвердження української школи та садка. Русова вимагала від Ліги Націй висловити ставлення до радянської влади, уряд якої є «урядом терору і насильства над народами, що мають нещастя належати до совітів». Вважала, що бути гарним педагогом – це бути справжнім реформатором майбутнього життя України. Ставлення Софії Федорівни до національних питань свого часу чітко окреслив її син Юрій: «Коли мова йшла про національну справу ніщо не могло спинити її завзяття: ні родина, ні діти, ні переслідування царських жандармів чи

більшовицьких чекістів, ні тюрми, ні арешти, ні тяжкі умови еміграції, ні події приватного життя. Ніщо не спиняло її енергії в боротьбі за український ідеал».

Проблема українських національно-визвольних змагань та проблема боротьби жінок за свої права досить споріднені, щонайменше через те що одне неможливе без іншого. Як би це не було парадоксально, але за часів відсутності державності, прав та свобод народжувалися жінки, які мали бажання діяти, розвиватися, працювати на благо своєї України. Сьогодні ж можемо натрапити на інший алогізм: жінки, які мають усі юридичні права не користуються ними повною мірою, а деякі взагалі повністю переймають спосіб життя жінок патріархальних часів з чіткою гендерною сегрегацією та дискримінацією. Своїми діями, а точніше пасивністю, вони знецінюють досягнення, за які боролися десятиліттями: право на освіту, роботу, участь у громадському житті. Гендерна рівність — це насамперед про гідність і повагу. Невже ми маємо сьогодні голос для покірного мовчання?!

Олександр Забарний

*Світлій пам'яті моєї викладачки,
полум'яної патріотки України
Лесі Йосипівни Коцюби
присвячую.
Автор*

«Лєся»

Драма на дві дії

Дійові особи:

- Леся Коцюба* – викладачка Ніжинського педінституту, кандидатка філологічних наук, доцентка, 53 роки.
- Леся* – молода викладачка, 35 років.
- Сашико Захмарний* – її студент, згодом журналіст, 25 років.
- Іван Супрун* – її студент, згодом офіцер КДБ, 25 років.
- Станіслав Кріпак* – слідчий КДБ, 45 років.
- Тамара Пінчук* – Лесина подруга, молода викладачка цього ж вишу, 30 років, згодом кандидатка педагогічних наук, доцентка.
- Григорій Аврахов* – декан філологічного факультету, кандидат педагогічних наук, доцент, офіцер-фронтовик, 52 роки.
- Іван Бровко* – викладач вишу, кандидат педагогічних наук, доцент, офіцер-фронтовик, 55 років.
- Дмитро Наливайко* – викладач вишу, кандидат філологічних наук, доцент, 42 роки.
- Володимир Крутивеус* – викладач вишу, кандидат філологічних наук, доцент, 40 років.
- «Моряк»* – викладач вишу, кандидат філологічних наук, переконаний сталініст, 57 років.
- Василь Коцюба* – брат Лесі, підполковник Радянської Армії, 51 рік.
- Зоя Олександрівна* – сусідка і подруга Коцюби, працівниця міськторгу, 35 років.

*Викладачі, студенти, перекупки на базарі, чекісти.
Події відбуваються у 60–70-х роках ХХ століття в Ніжині та Києві.*

Сюжет драми написаний за реальними подіями.

ДІЯ І.

Ява І.

(Ніжин. 1978 рік. Завіса закрита. Перед завісою на авансцені розташувалися ніжинські перекупки, останньою в ряду стоїть вродлива жінка із гарною зачіскою, на валізці перед нею кілька мотків пряжі. У глядацькій залі нишпорить якийсь чоловік, заглядаючи в обличчя глядачам. У залі з'являється Захмарний, чоловік помітивши його, непомітно відходить у тінь і слідкує. На авансцені з'являються дві жінки, які уважно розглядають крам).

Перша перекупка: Жіночки, жіночки, а ходіть до мене! Мені вчора з Москви такі чудові панчохи передали... Писк моди. Поглянете, не пошкодуєте!

А як купите – вік дякувати будете! (Жінки прямують до неї, розглядають крам, прицінюються).

Друга перекупка (звертаючись до третьої): От брехуха! З Москви її передали... Учора своїми очима бачила, як з прилуцького поїзда вставала..., набрала задешево у дівчат із панчішної фабрики, а розповідає... із Москви!

Третя перекупка: А твоє яке діло? Торгує людина, хай торгує... Усі ми тут не від добра сидимо! (жінки, швиденько переглянувши товар у інших, зупиняються біля крайньої, розглядають пряжу).

Перша перекупка (другій): А ти, зараза, вже й позаздрила! Тобі не все одно звідки товар? Хоч з Америки! Хоч з Китаю!!

Друга перекупка: Чого ти валуєш! Чого пельку розіпнула! Нічого обманювати покупців. Бо вони потім думають, що ми усі тут, на базарі, брехухи. Товар з Прилук! Значить і скажи, що з Прилук..., кому потрібно, той купить! А то з Москви, з Америки...

Третя перекупка (заспокійливо): Та тихіше, дівчата, яка Америка... Десь отут, той що підслуховує швендяв... Почує, донесе, під Магаданом будеш доводити, що товар таки з Прилук.

Перша перекупка (злякано): Та я що, я нічого, я до слова...

Друга перекупка (в'їдливо): Одна теж до слова сказала, тепер он з нами стоїть, торгує... (киває на крайню).

Перша перекупка (здивовано): Ота інтелігентка? А я ніяк не второпаю, чого вона тут?! Така дама...

Третя перекупка: То людська драма! А може навіть і трагедія... Працювала у нашому інституті... Така гарна викладачка! Донька моя у неї вчилася... Боже, як вона її хвалила..., ледве не молилася! Фольклор у них читала... Так вона з ними на лекціях, уявляєте, пісні народні співала... Запишуть слова на дошці, а потім виспівують усім курсом. Її студенти дуже любили, поважали...

Друга перекупка: А що ж сталося?

Третя перекупка(*знизивши плечима*): А Бог його знає, кажуть, доніс хтось, наче б то вона антирадянщиною займалась, книжку якусь за кордоном видала, чи що... Ось її з роботи й вигнали з «вовчим білетом», а до пенсії ще ж дожити якось треба.

Перша перекупка: Та ні, якби займалася антирадянщиною, то зразу ж у тюрму, а якщо ще на волі, то щось, мабуть, легше...

Друга перекупка: Мабуть, не доказали..., а може, пожаліли... Ти ж дивись, яка вона гордовита. З нами знатися не хоче...

Третя перекупка: То не від хорошого життя... З отим «вовчим білетом» ніде влаштуватися не може, навіть касиркою, чи білетером... А їсти ж треба.

Перша перекупка: Бідна жінка...

(на авансцені з'являється Захмарний)

Перша перекупка: Молодий чоловіче, ось ідіть до мене. Я вам чудові шкарпетки запропоную, а головне — дешеві...

Друга перекупка: А після неї до мене ходіть, маю чудового спортивного костюма.

Захмарний: Дякую, жіночки, дякую... Мені нічого не потрібно. Я просто гаю час..., згадую студентські роки.

Третя перекупка: Студентські роки треба біля інституту згадувати, а не на базарі... Чи може ти й тут промишляв?

Захмарний: Та було всякого... Коли їсти хотітимеш, знайдеш, де копійку заробити.

(Він проходить далі. Озивається красива жінка)

Коцюба: Це ти правду, Олександр, кажеш... Голод він до всього довести може.

Захмарний (*здивовано*): Лесю Йосипівно, Ви?! Це справді Ви...

Коцюба: Проходьте, Олександр, не зупиняйтесь... Не можна біля мене зупинятися...

Захмарний: Та чому? Чому я не можу поговорити зі своїм улюбленим викладачем?!

Коцюба: А ви поверніть голову, то й побачите... А за улюбленого викладача дякую.

(Захмарний обертається. Дивний чоловік, що якраз піднявся на авансцену, щоб краще чути їхню розмову, хутко нагнувся до кошика із крамом і став щось там перебирати).

Захмарний(*голосно*): А може я пряжу ось таку шукаю... Саме таку, як у вас, Лесю Йосипівно, а головне — колір підходить. Скільки вона у Вас коштує?

Коцюба: Олександр, не морочте голови... Ідіть собі куди надумали.

Захмарний: А я до Вас, Лесю Йосипівно, і надумав... От зараз і надумав. Так почім моток пряжі?

Коцюба: *(грайливо)* За червінець віддам...

Захмарний: А скільки їх у вас у валізці?

Коцюба: Чотири клубки. А що?

Захмарний: *(відраховуючи гроші)* То давайте всі.

Коцюба: Ну, добре, пожартували й досить... Яким вітром вас занесло? Я чула, ви в журналістику поринули... То як успіхи?

Захмарний: Усе розповім, шановна Лесю Йосипівно, але не тут... Зараз я хочу купити у вас пряжу і забрати звідси...

Коцюба: Та навіщо вона вам здалася... Мене виручаєте?

Захмарний: Боронь Боже, шановний наставнику, ви ж самі говорили, що я працюю журналістом. Так от, уявіть собі, що я повертаюся з відрядження і маю навідати в Ніжині тещу... Не можу ж я до неї з'явитися з пустими руками. Хто ж мені на зиму теплі шкарпетки зв'яже?

Коцюба: *(примирливо)* Ну якщо так... Але ж для шкарпеток тут забагато!

Захмарний: Та я ж не один у неї в родині. Чоловік, син, донька, онуки зрештою. Лесю Йосипівно, ходімо звідси... Дозвольте вас провести до домівки?

Коцюба: Згода, тільки до крамниці на хвилинку зайдемо...

(Світло на авансцені гасне. Усі полишають авансцену)

Завіса підіймається

Ява II.

(Майданчик перед старим корпусом педінституту. На заднику – будівля вишу, старий Графський парк, лави. Входить Коцюба й Захмарний).

Коцюба: Чотири роки як полишила виш, а звикнути все ще не можу... Сумую за ним, скучаю... Вісімнадцять років як один день промайнули..., як одна мить. Ти знаєш, Олесю, коли зовсім стає нестерпно від самотності приходжу сюди, посиджу, поговорю, як із добрим старим другом, і легше стає...

Захмарний: Вірю вам, Лесю Йосипівно, кожному слову вірю...

Коцюба: *(посміхаючись)* Так вже й кожному?

Захмарний: *(переконливо)* От вам хрест, кожному! *(хреститься)*.

Коцюба: А вреднючим же був студентом! Лесть приборкала...

Захмарний: Але ж приборкали... Я пам'ятаю, ще на першому курсі це було, читали ви в нас «Усну народну творчість», вивчали якраз історичні пісні... Дівчата на дошці текст «Морозенка» записали й гайда за вами співати.

Коцюба: А ти преді мною сидиш і мухою бавишся...

Захмарний: Ви пам'ятаєте це? Стільки ж років уже минуло...

Коцюба: Звісно, пам'ятаю. Я тоді тебе й питаю: «Захмарний, а ви чому не співаєте?». А у відповідь: «Та Бог голосу не дав, Лесю Йосипівно»...

Захмарний: *(сміючись)* А ви мені на те: «То ходіть сюди, до дошки, ми перевіримо... А може, ви другий Солов'яненко?». Я тоді вийшов, спробував заспівати..., а воно не в тин, ні в ворота... Увесь курс від сміху на лави попадав і животи тримають. Цілий рік ще потім «Карузо» обзивали...

Коцюба: Це ще не найгірше призивісько...

Захмарний: Та звісно, що не найгірше, але я після тієї практичної твердо вирішив: краще у загальному хорі підспівувати, а ніж отак на людях...

Коцюба: От і не правильно вирішив! Людина повинна мати власний голос! Власну думку! Який же з тебе буде журналіст, коли ти лише підспівувати та піддакувати будеш? У Кремлі тільки й мріють про таку журналістику...

Захмарний: *(виправдовуючись)* Лесю Йосипівно, та я ж не це мав на увазі! Я про студентські витівки...

Коцюба: А студентські витівки й іншими бувають... Он Володю Кашку за його вірші з педучилища виключили, а Олеся Самійленка з інституту... Пам'ятаєш?

Захмарний: Звісно, пам'ятаю. Хіба ж можна забути Олесе: «У серці Бог, він носить вишиванку!»

Коцюба: Потужний талант і кришталево чесна душа... Такого поета загубили!

Захмарний: То ви думаєте, що то не нещасний випадок?

Коцюба: Переконана.

Захмарний: Ви часто приходили тоді до нас на студію, а потім перестали... Чому?

Коцюба: Не хотіла завдавати зайвого клопоту. За мною тоді уже стежили...

Захмарний: Колега «Моряк»?

Коцюба: І не тільки... Але полишимо про це, не хочу копірситися у бруді... Як ти? Віршів не полишив писати?

Захмарний: Ще ні... Я добре засвоїв ваш урок!

Коцюба: Це котрий?

Захмарний: Пам'ятаєте? На другому курсі на засіданні студії звітували ми з Сашком Лисим... Читали вірші про любов... Усе було так лірично, так гармонійно... А ви посиділи хвилин п'ять, а потім встали й вийшли...

Коцюба: Не захотіла гаяти час!

Захмарний: Ми так і зрозуміли... Другого дня підійшли до вас після лекції й запитали: «Як вам наші вірші?». А ви нам відповіли...

Коцюба: А я вам відповіла: «Щиро пишете про кохання... Тільки ж хто про Україну ось так напише?».

Захмарний: *(здивовано)* Ви й це пам'ятаєте ?

Коцюба: Звісно, пам'ятаю... За кілька днів ви знову підійшли до мене й вручили два папірці з віршами... Твій – «Люблять хлопці Україну», а

Сашків – «Плужнику». Я вас навіть похвалила... Папірці знищила, а вірші запам'ятала...

Гарні вірші... Ось послухай! *(Вона встає, виходить на авансцену й читає в зал).*

*Доволі скептики! Ніхто не дав вам права
Прислужницькі, під маскою блюзнірства,
Вдавать сліпих і наступать на рани...
Це вже не підлість, вибачайте – звірство!*

*Ви про мінор? Але ж в його очах,
Крізь спазматичний біль, світилися віри грані.
Навіщо ж з усміхом холодним на вустах
Було топтать ту грань в болотній твані?!*

*Він, бачте, «пасеїст», він весь «анахорет»...
В словах цих яд! Наслухались!!! Доволі!!!
Неправда то! Людина він!!! Поет!!!
Не занепадник... – ні! Шукач нової долі.*

*То ж годі, скептики, ніхто не дав вам права,
Воскресли «Дні», воскреснув «Галілей»...
І він воскрес... Дивіться! Він між нами,
Душі людської зболений Орфей!
1973 р. О. Лисий*

Захмарний: Гарний вірш написав Сашко... Чесний!

Коцюба: Так, гарний. До речі, як він поживає? Чула, що також у журналістику подався...

Захмарний: Полишив уже. Не поладив з редактором... Ви ж знаєте Сашків характер. Не захотів приписками та «липовими перемогами» займатися. Пішов з редакції...

Коцюба: І добре, що пішов. Треба займатися справою до душі.

Захмарний: Якби то знати, яка до душі, а яка просто для заробітку?

Коцюба: А ти, Олександр, до серця свого дослухайся... Воно підкаже. Якщо не байдуже до того, що ти робиш, значить правильним шляхом прямуєш, а якщо мовчить, не реагує – кидай ліпше цю справу...

Захмарний: То ви, Лесю Йосипівно, свою викладацьку справу серцем обирали?

Коцюба: Атож, з дитинства мріяла бути вчителькою... Усіх сусідських дітей премудростям шкільним навчала. Посаджу було на ганку і давай їм вірші читати, задачки вигадувати... А вони посидять п'ять хвилин і валують: «Перерва, уже перерва...», та й гайда хто куди...

Захмарний: А як до вишу потрапили?

Коцюба: То довга історія...

Захмарний: А я нікуди не поспішаю? Цікаво ж...

Коцюба: Ця розмова не однієї години... Не хочу про це поспіхом говорити. Може, якось іншим разом? Та й навіщо воно тобі?

Захмарний: А я нарис про улюбленого викладача готую... Маю право?

Коцюба: Та маєш, маєш... Тільки гляди, щоб після того нарису роботи не позбавився... Та й не надрукують його ніде!

Захмарний: Нині, можливо, і не надрукують... але ж ви самі нас учили, що нічого не втрачається з пам'яті народної... Воно лишається в піснях, в переказах, в оповідках, у легендах...

Коцюба: *(сміючись)* То ти хочеш з мене легенду створити?

Захмарний: *(удавано обурюючись)* Отак завжди Ви, Лесю Йосипівно, усе на жарт переводите. А я цілком серйозно! Це потрібно не лише мені, це потрібно вашим учням... Зрештою, це потрібно для історії!

Коцюба: Та облиш, для якої історії? Чи не для тієї, що у кадебіських кабінетах пишеться? Так там уже все відомо... Запізнівся ти...

Захмарний: *(підхопився)* Лесю Йосипівно, то Ви про мене ось якої думки? А я ж... А я ж..., щиро! Ех, Ви! *(обхопив руками голову, за мить)* Вибачте, дорогий мій вчителю, але я поспішаю..., я дуже поспішаю, мені треба зустрітися, мені просто необхідно зустрітися і з власною Совістю, щоб зрозуміти, чим я перед Вами завинив?! До побачення! *(швидко виходить)*.

Коцюба: *(з посмішкою)* Образився... Гарний хлопець... трохи гарячкуватий, але гарний. Та нічим ти, Олесю, переді мною не завинив... Просто я вже тривалий час живу серед зради й підступності... Це не ти, це я перестала вірити людям і в кожному запитанні шукати «подвійний» зміст... а в кожному співрозмовнику – інформатора. Втратити віру в людей, то тяжка покара... І ти, мій хлопчику, це зрозумієш... Мине зовсім трохи часу... і зрозумієш, а поки що пробач... пробач... *(встає з лави, виходить на авансцену)*.

То ти питаєш як все починалось? Так ось тут і починалося... І свідками були ці віковічні колони... і цей виш. А столітні ялини були такими ж солідними від свого віку, а ця берізка, що на початку алеї, була зовсім юною... Я зустрілася тут із долею... Ти питав, як усе починалося? То слухай... Було це у 1956 році... *(світло на сцені згасає)*.

Ява III

*(Ніжин. 1956 рік. Майданчик перед інститутом.
На лаві сидить дві молоді викладачки, розмовляють).*

Тамара: Лесю, ти навіть не уявляєш, як я люблю ранню осінь... Ці ще політньому теплі дні, цю гамірливу студентську рідню, що повертається до інституту з канікул і наповнює його своїм щебетом, це щедре буяння зелені в Графському парку, цей трохи вже сумний спів пташок, що збираються у вирій, а ще запах осінніх хризантем...

Леся: Тамаро, ти мрійниця, ти неперевершений романтик, а ще життєлюб... Певно, й вірші пишеш?

Тамара: Та звичайно, ось сьогодні вдома ввечері почитаю... Ти ж завітаєш до мене на гостини?

Леся:*(сміючись)* А де ж мені подітись, коли ми з тобою живемо в одному будиночку, та ще й кімнати поряд... Неодмінно прийду.

Тамара: Як здорово, що ти переїхала працювати до нашого вишу? Просто чудово, що у мене з'явилася така подруга!

Леся: То завдячуючи Олені Миколаївні, дружині нашого директора Марка Івановича Повода. Вона цьогоріч була головою державної комісії у Чернігівському педінституті, де я працювала на посаді асистента... А мої студенти на екзамені так гарно декламували і Шевченка, і Лесю Українку, і Франка... Вона й поцікавилась: «Хто так гарно підготував студентів з виразного читання?» Комісія й вказала на мене... Ми порозмовляли... і вона мене умовила переїхати до Ніжина. Звабила тим, що запропонувала посаду старшого викладача на кафедрі української літератури... Проте я й не пручалася. Гоголівський вуз! Одне це чого варте! Це – колиська української освіти й культури... Які імена: Микола Гоголь, Євген Гребінка, Віктор Забіла, Леонід Глібов...

Тамара:*(перебиваючи)* А ще Юрій Збанацький, Олекса Ющенко...

Леся:*(з удаваною серйозністю)* Не перебивай... Нічого історію коверкати... А ще: Нестор Кукольник, Францішек Богусевич, Олексій Плющ...

Тамара: А я й не чула про таких...

Леся: Та звісно, хто ж тобі про них розповість... Ти хоч знаєш, що у Ніжині Пантелеймон Куліш працював?

Тамара: А це хто?

Леся: Побратим Шевченка... хоча, можливо, й не зовсім побратим. Хай колись, пізніше, розповім.

Тамара: А ти звідки про це знаєш?

Леся: Томцю, не забувай про те, що я викладачка української літератури, до того ж сумлінна викладачка... А ще я народилася в козацькому степу, на Запоріжжі, поблизу козацької вольниці – славної Хортиці... У моїх жилах тече українська кров і дух мій прагне волі! А тому все, що пов'язане з історією мого народу, для мене цікаве і необхідне... А ще я серйозно займаюся наукою,

пишу кандидатську дисертацію, досліджую фольклорну спадщину Опанаса Марковича, тому доволі багато часу проводжу в архівах та читальнях...

Тамара: А Богданчик же як?

Леся: А Богданчик – учительське дитя... цілком самостійне. То книжки розглядає, то малює, а останнім часом, йому нічого, окрім футболу, і не потрібно... До речі, як ти думаєш, де він?

Тамара: Годину тому бачила, як вони із моїм Дмитриком на галяві у Графському саду м'яча ганяли... Певно, й нині там...

Леся: Гарний у тебе Дмитрик... слухняний, охайний, уважний, завжди привітається. Вихована дитина.

Тамара: Дякую за добре слово... Хочеш розповім про нього цікаву історію? Коли йому було рочків три, стоїмо ми тут, біля корпусу, аж іде наш директор, Марко Іванович Повод... Привіталися. Марко Іванович схиляється до сина й запитує: «Дмитрику, чи не хочеш бути директором інституту?», а той відповідає: «Ні, не хочу». «А чому?». «Хочу бути директором Радянського Союзу»... (обидві жінки розсміялися).

Леся: Оце розмах! Оце запит... Певно в батька...

Тамара: (виймає хусточку, витирає очі) Короткою була моя любов...

Леся: Вибач, подруго, не хотіла довести тебе до сліз.

Тамара: Та я нічого, Лесю, нічого... То щось до ока втрапило... А ти не образишся, коли я тебе про щось запитаю, про щось дуже особисте?

Леся: Та ні... Рано чи пізно ти все одно до цього питання прийдеш... То хай уже буде нині... Ти хочеш запитати про Богданового татка?

Тамара: (здивовано) Так, ...а звідки ти дізналася?

Леся: (гірко посміхнулася) Відчула... Ми, жінки, світ відчуваємо серцем... От і я відчула цю мить... Добре, подруго, слухай! Двічі повторювати не буду... Богдан – мій син! Мій і мого великого кохання... Першого і найсвятішого в житті... Він зачинався з любові, родився в любові, сподіваюсь, і вік проживе у любові... Я не назву тобі прізвиська його батька... Воно доволі відоме у ваших краях. Просто скажу, я дуже любила і люблю цього чоловіка... Він – достойний чоловік... Солдат, Поет, Викладач... Ми працювали із ним разом у Чернігові..., там і полюбилися. Тамаро, ти навіть не уявляєш, яка то була жагуча любов... Вона палила, але не спопеляла... вона зцілювала, вона гоїла наші обпечені війною серця... А які вірші він для мене писав! Це навіть не вірші – сповіді:

*Я стану твоїм ранком –
і ти від мене прокинешся,
бо ніч не вічна.
Я стану твоїм повітрям –
і ти мною дихатимеш
і не на дишешся.*

*Я стану всім білим світом –
білим і не білим –
і ти мене не обійдеш.*

(Д.Куровський)

Так от, подруго, ми були б з ним найщасливіші у світі, якби..., якби не його сім'я. На чужому горі я свого щастя будувати не стала... А тому завчасно полишила його...

Тамара: А він? А що ж він?!

Леся: А він благав повернутися... сказав, що жити без мене не зможе, що щось скоїть із собою... Та як бачиш зміг, ... і нічого з собою не скоїв. Та й добре! Не добре це – доводити людину до гріха! Я йому безмежно вдячна за сина... А тому живе на білому світі чудовий хлопчина – Коцюба Богдан, а по-батькові носить його ім'я... Ось і все, подруго!

Тамара: Вибач мені, Лесю, якщо завдала тобі болю...

Леся: Та що ти, Тамаро, хіба ж може бути справжня любов без болю? А що запитала, то нічого... Гірше буває, коли люди щось вигадувати почнуть.

Тамара:*(схвильовано)* А я також тобі, Лесю, усе-усе про свою любов розповім. Сьогодні ж увечері...

Леся:*(сміється)* Так ти вже визнач, подруго, що в нас увечері буде? Чи вечір поезії? Чи вечір спогадів?

Тамара: Та хіба ж буває поезія без любові? А любов без спогадів?

Леся: Ну то й добре... Ось що, подруго, *(дістає гаманця)*... тримай три карбованці. Зайдеш у «десятку», купиш оселедця й пляшку отого молдавського вина «Родничок», що за 90 копійок. А картоплю дома зваримо!

Тамара: Лесю, та я ж сама тобі хотіла це запропонувати... Яка ж ти молодчина!

Леся: Ну добре, добре... Приблизить Богдан, впустиш до кімнати... а я вже запізнююсь на репетицію гуртка. Готуємо літературно-музичну композицію...

Бувай!

(Завіса)

Ява IV

*(Завіса закрита, на авансцені з'являється Олесь Захмарний.
Він схвильовано звертається до глядачів)*

Захмарний: Зустріч з моєю дорогою вчителькою схвилювала мене... Ні, не сповнені болю і підозри слова вцілили мені в серце... Лишившись на одинці зі своєю совістю, я зайвий раз переконався, що жодним своїм вчинком і навіть необережним словом не відступився від неї... Мене вразила та цинічність, з якою комуністична система знищувала цю жінку... Зайшов до редакції газети, де працював мій побратим-літстудієць Анатолій Шкуліпа. Він і показав мені отого пасквіля, який був надрукований на шпальтах ніжинської міськрайонки

20 листопада 1976 року. Стаття мала заголовок «Під маскою добропорядності»... Якийсь таємничий і нікому невідомий Іван Стоян звинувачував Лесю Коцюбу і Григорія Аврахова в буржуазному націоналізмі.

Стаття буда явно замовною. Минуло два роки, як Лесю Йосипівну позбавили роботи. Григорій Аврахов був знятий з посади проректора столичного вишу, виключений з партії, позбавлений офіцерського звання і нагород... А песиголовці все не заспокоювалися...

Ми, переважно сільські хлопці й дівчата, діти плуга й коси, лише перешіптувалися зрідка, бо ніяк не могли второпати, що в нашій Лесі Йосипівні вороже?.. Крамольне?.. Націоналістичне?.. Були б усі такими чистими й світлими! За що її цькують? За те, що не змогла приборкати свій козацький дух, зректися своєї людської гідності, своєї відданої любові до України! Ганьба вам, яничари!

(Завіса відкривається. 1964 рік. На сцені приміщення інститутської кафедри. Кілька столів, стільці, книжкова шафа. Збираються викладачі).

Аврахов: Товариші, ми вирішили провести спільне засідання двох кафедр, щоб обговорити низку важливих для факультету питань. Кафедра української літератури: Аврахов, Білан, Коцюба, Савченко, Крутивус – присутні, Неділько на засіданні парткому. Кафедра російської та зарубіжної літератур: Васильківський, Плісецький, Наливайко, Красильник... Ну що ж, товариші, розпочнемо роботу... Спочатку давайте привітаємо товаришку Коцюбу Олександру Йосипівну з успішним завершенням навчання в річній аспірантури Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Ми раді, шановна Лесю Йосипівно, що ви разом з нами, сподіваємось на успішний захист дисертації.

Коцюба: Дякую, шановні колеги, докладу всіх зусиль, щоб ваші сподівання виправдати.

Аврахов: Перше нагальне питання. Що нам робити із науковим доробком, який ось уже рік лежить без руху в інститутському науковому збірнику? Ви знаєте, що урядовою постановою відмінили видання і друк у педагогічних інститутах «Наукових записок»...

Наливайко: Це несправедливо! Це – утиски... Чому нас позбавляють права видавати власний збірник. «Наукові записки» в Ніжині мають історичні традиції...

Аврахов: Дмитре Сергійовичу, зважніше...

Крутивус: Я згоден з товаришем Наливайком. Пророблена велика робота. Статті для збірника подані ще до виходу постанови. Логічно було б видати принаймі останній номер...

«Моряк»: Товарищи, а как же партийная дисциплина? Есть приказ и его надо выполнять! Я, как старшина 1 статьи флота, за соблюдение строжайшей дисциплины... Постановление появилось не зря, слишком уж рано мы теряем бдительность, а мировой империализм не дремлет...

Наливайко: Комусь дуже необхідно посилити цензуру... Видно не встигає «всевидюче око» охопити всі видання. Я пропоную прийняти спільне рішення двох кафедр і прохати директора видати завчасно запланований збірник.

Крутивус: Я підтримую думку колеги. У цьому збірнику низка статей, які вже очікують студенти... Наприклад, ваша, Григорію Герасимовичу, «Вивчення поеми «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка у IX класі». Незабаром у студентів практика, методична допомога була б доречною...

Аврахов: Та я ж не проти, але переконаний, що директор не піде на порушення... Та й партком суперечитиме!

«Моряк»: И будет прав... Студентов нужно учить на парах, а чтение научных сборников – это дополнительные занятия.

Наливайко: Це дивлячись чому і як вчити...

«Моряк»: А у нас с вами одна методика обучения... и базируется она на принципах марксизма-ленинизма! Или я ошибаюсь?

Коцюба: *(підхоплюється)* Досить провокувати... Не ті вже часи! Нам дійсно доведеться щось вирішувати стосовно збірника. Особисто для мене це надзвичайно важливо, адже там моя стаття, яка конче необхідна для захисту. Ото ж, товариші, прошу вас уповноважити мене від імені кафедр... Я поїду в Київ, до Головліту, і буду домагатися дозволу на друк останнього збірника. А якщо не дозволять – звернусь до ЦК КПУ.

«Моряк»: Скажите пожалуйста какая смелая! А не боишься, что могут быть оргвыводы?

Коцюба: *(переконливо)* Ні, не боюсь!

Аврахов: От і добре. Товариші, ставлю на голосування пропозицію товаришки Коцюби: звернутися до Головліту для отримання дозволу. Хто за?

(Усі підіймають руки, окрім «Моряка»)

Аврахов: А ви, Миколо Васильовичу?

«Моряк»: *(знехотя)* А я воздержался...

Аврахов: То ваше право... Товариші, перше питання ми вирішили, переходимо до наступного. До нашого інституту приїздить відомий учений Ульріх Фохт. Він планує прочитати курс лекцій про творчість Михайла Лермонтова. У кого які пропозиції щодо зустрічі товариша Фохта?

Васильківський: *(підвівся)* Григорію Герасимовичу, на засіданні кафедри російської та зарубіжної літератури ми це питання обговорили й визначили конкретні заходи щодо його реалізації. Я вже розподілив обов'язки, хто з колег за що відповідає. Пропоную не гаяти час, а перейти до вирішення іншого питання... А вас я проінформую.

Аврахов: Згода. Товариші, чи може в когось є запитання?

Коцюба: А урочистий вечір на пошану ви запланували?

Васильківський: А як же...

Наливайко: Плануємо підготувати літературно-музичну композицію за творами Лермонтова. А ще виступлять літстудійці.

Коцюба: А дозвольте й мені, шановні колеги, на цьому вечорі виступити...

Васильківський: Завжди раді, Лесю.

Коцюба: Я буду читати шевченкову «Лілею»...

«Моряк»: К чему это? Ведь это вечер русской поэзии... К чему здесь Шевченко?

Коцюба: Я хочу, щоб на цьому вечорі звучало і українське слово... Щоб товариш Фохт відчув красу і величність української мови.

Аврахов: Товариші, не сперечайтесь! Я думаю, що майстерно прочитане художнє слово, на якій би воно мові не прозвучало, лише прикрасить вечір. І останнє питання. Є попередня домовленість з письменником Борисом Антоненком-Давидовичем про презентацію в нашому виші його роману «За ширмою». Як ви до цього ставитесь?

Коцюба: Чудовий роман. Я прочитала його на одному подиху. Це – кращий твір повоєнного періоду в українській літературі. Окрім того, Борис Дмитрович, не лише чудовий письменник, але й відомий учений-мовознавець. Йому є що сказати студентам-філологам.

Крутивус: І не лише студентам. Антоненко-Давидович – цікавий співрозмовник, людина, яка добре орієнтується в сучасному літературному процесі. Я переконаний, що може відбутися цікава і змістовна розмова на кафедрі після зустрічі. Я підтримую ідею зустрічі...

«Моряк»: А знаете ли вы, что этот человек в свое время был приговорён к расстрелу..., и только чудом этот приговор не привели к исполнению, заменили на 10 лет тюремного заключения. Он – враг! О чем он будет говорить со студентами? Не превратится ли наш вечер на вражескую агитацию? Я в этом деле принимать участия не хочу и не буду... И вам советую, прежде чем приглашать, согласовывать такие вопросы с парткомом!

Наливайко: Шановний наш колего, вас ніхто не змушує це робити. Це абсолютно добровільна справа... Лишень хочу нагадати, що «ворогом народу» Давидовича зробили у період сталінських репресій, як і мільйони ні в чому не винних людей... XX з'їзд партії розвінчав та засудив «культ особи» і взявся за реабілітацію безневинно засуджених... І добре, якщо це стане предметом розмови письменника зі студентами...

«Моряк»: А-а! Так встреча всё же будет носить политический характер!

Аврахов: Товариші, хочу нагадати, що йдеться про презентацію нового роману, який уже опублікований і отримав позитивну оцінку серед критиків та в пресі. Це лише попередня домовленість, дата проведення ще буде уточнюватися. І я обов'язково повідомлю про зустріч і директора інституту, і партком. Питання, які потребували обговорення, вичерпані. Дякую за роботу!

(Завіса)

Ява V

(На авансцені з'являється доцент Іван Бровко. Він звертається до глядацької зали).

Бровко: Ця зустріч відбулася у жовтні 1965 року. Я знав Антоненка-Давидовича ще з довоєнного часу, до його арешту... Ми зустрілися як добрі друзі. Мені лише у 1963 році дозволили займатися викладацькою діяльністю, до столичного вишу не повернули... А тому я влаштувався читати психологію у Ніжинському державному інституті...

О 17 годині ми зайшли до актової зали інституту... Приміщення, яке вміщає 240 осіб, було заповнене вщент... Студенти навіть сиділи на підлозі. Прийшли не лише студенти і викладачі філологічного, а й студенти інших факультетів, учителі шкіл міста. На зустрічі були присутні проректор інституту Арсен Батурський та секретар партбюро Володимир Власенко. Було дивним, що у коридорі біля залу чергував міліціонер...

Відкрив вечір декан філологічного факультету, доцент Аврахов. Він, як і годиться, представив Бориса Дмитровича, а потім перейшов до роману «За ширмою». Григорій Герасимович акцентував увагу майбутніх учителів на вічній проблемі в світовій літературі, проблемі батьків і дітей, аргументуючи її переконливими прикладами з роману «За ширмою». Аврахов закликав присутніх обов'язково прочитати твір...

А далі слово взяла Леся Коцюба... Вона зарахувала роман до кращих творів усієї повоєнної української літератури. Аналізуючи центральні образи роману, лікаря Постоловського і його рідної тяжко хворої матері, викладачка, з властивою їй сміливістю й прямоотою, сказала: «Сьогодні за ширмою історії лежить тяжко хвора і безпомічна наша мати Україна, очікуючи смерті, а її сини, схожі на Постоловського, своєю байдужістю сприяють цьому!». Зала вибухнула аплодисментами!

(Завіса відкривається. Ніжин. 1968 рік. Кімната університетської кафедри. У приміщенні двоє – Коцюба і студентка. Обидві збуджені).

Студентка: *(витираючи сльози)* Лесю Йосипівно, будь ласка, поставте мені трієчку...

Коцюба: *(гнівно)* За що? Ви не назвали жодного представника чернігівської поетичної школи! Ви не те що не читали, а навіть і не чули, хто ж такий Лазар Баранович! А ще просите трійку...

Студентка: *(благально)* Так у школі таких поетів не вивчали.

Коцюба: Ви вступили до філологічного факультету, то ви маєте опанувати програму всього курсу, а не лише те, що вчать у школі... Як ви цього не розумієте?

Студентка: Та я розумію... Але ж знаєте, скільки в селі влітку роботи? Город, худоба, сінокіс, ще й колгоспу допомогти треба... Не будеш же у жнива сидіти склавши руки!

(до кімнати заходить Тамара Пінчук)

Тамара: Дозвольте? Не заважатиму?

Коцюба: Заходьте, заходьте, колего... Ось зараз завершу розмову із цією студенткою і приділю увагу Вам... *(до студентки)* Так ось, шановна, я не закликаю вас у жнива сидіти склавши руки, я закликаю опанувати курс давньої літератури... А ви не готові до перескладання екзамену. Отож отримуйте зароблену «двійку» і можете бути вільною...

Студентка:*(плачучи)* Так мене з інституту відрахують..., Лесю Йосипівно, змилуйтесь, поставте трійку... Я усе вивчу! Не вірите... Можете не ставити мені оцінку в залікову книжку, допоки я вам усе не складу... Закрийте лише «бігунець»...

Коцюба:*(гнівно)* Не смійте мене повчати, що мені робити! Двійка! Ідіть...

Студентка: *(з викликом)* Ви безсердечна... Ви хоч би поцікавилися, чому я не змогла підготуватися до екзамену? Ви уявляєте, як то жити у селі? Та ми ж у тому колгоспі за рабів! Батько й мати з ранку до ночі на роботі, а нас у сім'ї четверо, я – найстарша... Усіх нагодуй, обійди, раду дай... А ще ж город, худоба...

Коцюба: Я знаю, як жити в селі! Я сама із села...

Студентка:*(здивовано)* Ви, така... така панна, із села?

Коцюба: Так, із села! І щоб закінчити університет доводилося навіть працювати прибиральницею... Але я усе своє свідоме життя прагнула знань, мріяла здобути освіту. І для здійснення своєї мрії мені довелося пройти через голод, нестатки, війну... І я жодного разу не збочила з обраного шляху.

Студентка: Вибачте мене, Лесю Йосипівно, я не знала...

Коцюба: Не знали чого?

Студентка: Що ви сільська...

Коцюба: А що це змінює?

Студентка: Багато чого... Тоді ви здатні мене зрозуміти. Ви ж знаєте, що до 63 року селянам навіть паспорти не видавали... Наче б то не люди. З колгоспу відпускали лише за рішенням правління колгоспу... Мене теж ледь відпустили... Усе через батька... Він у мене фронтовик, от і не змовчав, коли мова пішла про об'єднання колгоспів у радгосп... Виступив проти, а ще сказав, що маленьким стадом легше керувати... Ось мені і не дали рекомендації до вишу... А якщо з інституту відрахують, то взагалі не бачити мені освіти, як своїх ушей.

Коцюба: Якщо ти це розумієш, так чого ж не вчишся, як потрібно?

Студентка: Та як, Лесю Йосипівно! В інституті підручника на літо з собою не дали... Кажуть: «Не можна, мало їх...» А в нашій сільській бібліотеці таких книг немає... Та й не працює в жнива бібліотека...

Тамара:*(благально)* Лесю, постав їй трійку... *(Коцюба міркує)*

Студентка: Будь ласка, Лесю Йосипівно, я все вивчу... Обіцяю вам... Я дуже хочу стати вчителькою!

Коцюба:*(примирливо)* Давайте свій «бігунець»... *(бере бігунець, ставить оцінку і підпис. Жбурляє його на стіл)*. Тільки не дякуйте мені за мій злочин... Із заліковою книжкою підійдете..., коли усе вивчите! До побачення.

Студентка: Дякую вам, Лесю Йосипівно! *(забирає «бігунець», виходить)*

Тамара: А ти, Лесю, після захисту дисертації змінилася... Стала жорстокішою. Та все ж я тобі вдячна за цю трійку...

Коцюба:*(роздратовано)* Тамаро, облиш... Не треба мені дякувати! Це злочин! Ставити трійку за такі знання – це злочин! І це – не викладацький максималізм... Ми повинні бути вимогливими як до себе, так і до своїх учнів... Ми повинні навчити їх здобувати знання... Ти ж, як викладачка педагогіки, краще всіх розумієш, у що обходиться Україні наш «педагогічний брак»... У школу потрапить недовчений учитель і двадцять п'ять років буде калічити дітей. А ми ж прагнемо якісної освіти!

Тамара: *(саркастично)* Лесю, якщо ти така принципова, то скажи, як ти ставишся до наукової правдивості?

Коцюба:*(здивовано)* А як тут можна ставитись... Однозначно, наука – має бути чесною, принциповою, історично виправданою! А до чого це?

Тамара: У своїх розмовах зі мною під час написання дисертації ти не раз висловлювала думку, що «Народні оповідання» написала не Марко Вовчок, а її чоловік Опанас Маркович... А у твоїй дисертації про це жодного слова.

Коцюба: Так, Тамаро, я маю наукове припущення, що Опанас Маркович, тонкий знавець України й народу, сам написав росіянці Марії Вілінській, своїй дружині, оті знамениті «Народні оповідання». Я переконана, що не могла Вілінська знати тонкощів народного життя, їх знав Маркович. Але це лише припущення... Наука потребує доказів! А таких доказів у мене немає, та й не може бути... Так уже склалася історія української літератури, що «Народні оповідання» мають саме цю авторку... *(після невеличкої паузи)*. До того ж у мене була інша тема наукового дослідження: «Опанас Васильович Маркович – видатний український фольклорист», розумієш, інше наукове завдання... Я досліджувала фольклорну спадщину Марковича, а не його біографію...

Тамара: То ти зрікаєшся своїх попередніх поглядів?

Коцюба:*(після роздумів, переконливо)* Ні!

Тамара: Ось бачиш, ти сама визнала, що життя – це суцільний компроміс! Так із цією дівчиною...

Коцюба:*(різко)* Не нагадуй мені про неї... Так, компроміси в житті є... Але я дуже хочу і прагну, щоб у моєму житті їх було якомога менше. До речі, ти чому зайшла? Маєш якусь справу?

Тамара: Так, ти обіцяла мені новий роман Олеся Гончара дати почитати. То я й прийшла...

Коцюба:*(захоплено)* Так, «Собор» – геніальний твір! Найкращий у його творчому доробку. Ти сама в цьому переконаєшся. Ходімо...

(Завіса)

Ява VI.

*(На авансцені, перед завісою з'являється Дмитро Наливайко.
Він звертається до глядацької зали).*

Наливайко: Так історично склалося, що у другій половині 60-х років у Ніжинському педагогічному інституті утворився осередок патріотів-українців. Серед них Григорій Аврахов, Іван Бровко, Леся Коцюба, Олександр Жомнір, Іван Костенко, Дмитро Наливайко, Володимир Крутивус, Володимир Литвинов, Іван Шпаківський, приїздив ще із Києва Василь Бублик. Ми активно впливали на студентське життя, гуманізували навчально-виховний процес, залучали студентів до літературно-мистецького відродження. У першому числі журналу «Вітчизна» за 1968 рік був опублікований роман Олеся Гончара «Собор». Він викликав широке обговорення в українському суспільстві. 19 травня вищезгаданого року в газеті «Радянська Україна» з'явилася стаття «Реалізм і почуття історії», у якій директор Інституту літератури АН УРСР Микола Шамота (до речі, також вихованець Ніжинського педінституту) піддав гострій критиці новий роман письменника, звинувативши Гончара у відступі від принципів соціалістичного реалізму. Розпочалося запекле цькування письменника. Роман був заборонений до друку. Перший тираж, що вже був видрукованим і переданий для реалізації, був вилучений і знищений, друкарське кліше розібране... Серед студентів Ніжинського інституту популярним став вірш написаний кимось зі студійців:*(декламує)*

*Бувають різні точки зору.
Та реалізму суть ясна:
Це шамотіння круг «Собору»
Є гавкіт Моськи на Слона...*

Ми, національно свідомі викладачі вишу, не могли стояти осторонь тих подій, що розгорталися. Необхідно було визначитись у своїй громадянській позиції, захистити письменника і його твір. Цього від нас чекали студенти, цього вимагало наше сумління... Зрозуміло, що ми не розраховували на офіційну підтримку керівництва вишу, про це не могло бути й мови... Тоді нами було прийняте рішення надіслати телеграму автору роману. Дозвольте зачитати її текст: *(зачитує телеграму)* «Дорогий Олеся Терентійовичу! З нагоди роковин Великої Перемоги над фашизмом поздоровляємо Вас з успіхом «Собору».

Розуміємо, що створення й публікація цієї речі – Ваш подвиг. «Собор» не з тих книг, що їх забувають через пів року! Віримо! Він додасть духовної наснаги нашому народові і стане важливим чинником в оздоровленні української літератури...

*Бажаємо Вам доброго гумору, робочого настрою й подальших творчих успіхів. Викладачі Ніжинського педагогічного інституту імені М. В. Гоголя.
Олеся Коцюба, Іван Шпаківський, Володимир Литвинов, Олександр Жомнір,
Пінхос Самородницький, Дмитро Наливайко, Григорій Аврахов, Іван Костенко.*

м. Ніжин, 7. 05. 1968 року.

(Завіса відкривається. Ніжин. 1968 рік. Нова квартира Лесі Коцюби по вулиці Московській. У кімнаті Коцюба і Пінчук).

Тамара: Гарно тут у тебе, Лесю. Просторо, затишно...

Коцюба: Не перебільшуй, Тамаро... Уже пів року бібліотеку впорядкувати не можу. З цим переїздом...

Тамара: А я сумую за нашим будиночком. Скільки чудових вечорів пережили ми там. Скільки там обговорено, скільки книжок перечитано, стільки віршів написано...

Коцюба: Не вигадуй, вірші писала лише ти, а я – переважно наукові статті. До речі, хочу ще раз привітати тебе із захистом кандидатської дисертації і виходом у світ монографії. Це великий особистий успіх!

Тамара: Я отримала у Києві твою вітальну телеграму... Ти вже вітала мене й у Ніжині... Але для мене важлива твоя оцінка, а тому красно дякую. Готуючи до друку монографію, мені багато часу довелося провести у столиці... Абсолютно випала із інститутського життя. То що тут нового? Які події вирують у нашій альма-матер?

Коцюба: Найважливішою подією цього року, на моє глибоке переконання, стала зустріч молодих українських письменників з нашим студентством... Це справді історична подія!

Тамара: Дуже жалкую, що не змогла побувати на ній! Хотіла приїхати, але цього дня була редакторська правка монографії... Кілька вечорів довелося просидіти. То розкажи, як усе було?

Коцюба: Зорганізував цю зустріч Дмитро Наливайко... У нього давно існувала домовленість із Євгеном Гуцалом. І восени Гуцало зателефонував і повідомив Дмитра Сергійовича, що він уже створив письменницьку бригаду, яка готова приїхати до Гоголівського вишу і зустрітися зі студентами...

Тамара: Які молодці...

Коцюба: Наливайко письменників запросив офіційно – листом, як голова художньої ради інституту та керівник літературної студії вишу. Поставив до відома ректора вишу Василя Матвійовича Горбача, отримав його згоду. І от 12 грудня вони на «УАЗику» прибули з Києва. Микола Вінграновський на Київській кіностудії завербував цю машину. Це був прекрасний підбір авторів – Євген Гуцало, Григій Тютюнник, Іван Драч, Микола Вінграновський, Борис Олійник і критик Анатолій Шевченко...

Тамара: *(захоплено)* – Які чудові поети! Як би я хотіла послухати Вінграновського, Драча та й Олійника... Коли я читаю його вірші про маму, у мене сльози на очах...

Коцюба: Та постривай, Тамаро, зі сльозами... Найголовніше відбулося потім! Наш інститутський клуб був переповнений. Люди сиділи, стояли, усі проходи були забиті... студенти сиділи на підлозі аж до самої сцени, на сходах до сцени... Це була неймовірна зацікавленість!

Тамара:*(щиро)* Як жаль, що мене там не було...

Коцюба: Слухай далі! Першим взяв слово Анатолій Шевченко. Якраз напередодні в газеті «Известия» з'явилася невеличка статейка академіка Виноградова. Він говорив про перспективи національних мов СРСР. Вітав те, що російська мова набуває все більшого вжитку та стає рідною для людей інших національностей. А потім він поділив усі національні мови на дві групи: ті, що можуть існувати і розвиватися, – стійкі, і нестійкі – ті, що на межі зросійщення, зникнення. А українську він не назвав ні в одній, ні в іншій групі. Розумієш, зігнував мову п'ятдесяти мільйонного народу! Зал зашумів від обурення... Анатолій Шевченко заявив, що кожний свідомий українець має протестувати проти таких інсинуацій. Зала підтримала його заклик аплодисментами...

Тамара: А я завжди була переконана, що в нас чудові студенти!

Коцюба: Потім почали виступати поети, прозаїки. Прекрасно виступив Микола Вінграновський. Він прочитав вірш про історію України. Тому річ про Івана Богуна та ще декілька віршів такого змісту вітали шалом оплесків. Як завжди, прекрасно виступив Іван Драч... Після того, як він прочитав свою поезію «Крила», зал вибухнув овацією...

Тамара: Прекрасний твір! Я його знаю напам'ять. Крила – символ польоту, мрії... Мрійників часто вважають диваками, але саме вони – рушійна сила людського прогресу!

Коцюба: Цілком згодна з тобою, подруго. А от Борис Олійник прочитав свого вірша про те, як дядьки сидять на колодах і обговорюють, хто такий Ленін. І доходять до такого висновку: «Ленін – це ми!» Як на мене, у Бориса були суто офіційні вірші, вони відрізнялись від того, що читали інші поети.

Тамара: Шкода... А що ж Григорій Тютюнник?

Коцюба: Григорій, як завжди, приємно вразив... Він прочитав своє нове оповідання «Медаль», яке ніде ще не друкувалося. Тютюнник може не лише вразити сюжетом, він може так зачепити серце, що потім не розумієш, як то оті слова можна було віднайти!

Тамара: Ну а що наш Женя?

Коцюба: Молодчина! Гуцало прочитав таке незвичне для нього сатиричне оповідання про провінційне містечко, що всі одразу впізнали Ніжин. А які яскраві образи змалював він у творі! І звичайно, що всі розшифрували, про кого саме мовиться, і було багато обурених. Особливо серед тих викладачів, хто впізнав себе... Мій колега, що вже давно працює у вищі, заявив, що, мовляв, Гуцало виявився невдячним до міста, яке його навчало. Його підтримав колега із кафедри російської літератури. Хоча це, звичайно, були дурниці.

Тамара: А ти думаєш приємно слухати, як з тебе кепкують? Кому це сподобається!

Коцюба: То треба працювати так, щоб тебе поважали! Мені Дмитро Сергійович розповідав, як цей колега протестував проти введення до курсу російської літератури творчості Блока... На засіданні кафедри заявив: «Це ж декадент!

Занепадник! І, взагалі, людина, яка написала про себе такі рядки: «Я сам позорный и продажный...». Яке ж ми маємо право включати його творчість до програми і підносити студентам?» Наливайко заперечив і назвав поезію Блока – геніальною. На що його опонент відповів: «І все одно, він декадент, а я, як морський старшина, знаю тільки одне – їх треба бити, бити, бити...». Уявляєш, Тамаро, як глибоко пустила коріння сталінщина?

Тамара: Облиш його, то що було далі?

Коцюба: Оголосили перерву. До мене підійшов Аврахов і попередив, що серед присутніх бачив начальника місцевого КДБ. Про це ж повідомив і Костенко. Литвинов сказав, що в залі присутні переодягнені в штатське працівники спецслужб. Аврахов проінформував гостей, що в залі багато людей, яких ніхто не запрошував. До честі письменників ніхто з них не виявив якогось остраху й бажання «поміняти платівку». Продовжували в тому ж дусі.

Тамара: Молодці! А наші?

Коцюба: Почали виступати літстудійці і, щоб не відставати, свої твори такого ж спрямування читали. Із підтекстом ...

Тамара: Як сміливо! І хто ж на це наважився?

Коцюба: Спочатку, як і годиться, староста літстудії Петя Громовий: (декламує)

*Не фанатик я, а приземлений
До людської долі долею.
То в одному полі висіяні зерна,
Тільки не прополені...
Не половою, що опісля жнив,-
Колоском стою при дорозі,
Щоб під колесо впасти, як пара волів
Повезе в засік сонце на возі.*

(П.Громовий)

А далі його Валя підхопила:

*Хтось захмелив зеленим хмелем
І червоні згубив квітки.
Моя долечко вишивана.
Українські мої рушники.
Білоткані мої дороги.*

(В.Хоменко).

А за ними Вася Нікітін, Толя Мойсієнко, Лесь Самійленко. І кожен вірш, як продовження розмови. Мене особливо вразив Лесь.. (декламує):

*Оце вже все.
Світанок не світає.
Мене цілує чорноока ніч.
Сльоза пройшла. Пішла навік.
Немає.
І сон не йде до сплотивних віч.*

(О.Самійленко)

Зала вітала виступи студійців оплесками. Аплодували і київські гості... Іван Драч сказав мені, що у нас надзвичайно обдаровані літстудійці, а головне – чесні.

Тамара: Це висока оцінка!

Коцюба: Та почекай, це ще не все... Ти ж знаєш, коли до нас приїдять гості з Києва, письменники, влаштовують такий собі вечір-вечерю, у якому брав участь і ректор інституту, і професори. Але, коли закінчився цей вечір, і в їдальні накрили столи, ніхто не з'явився. Коли увійшли письменники, їх зустрів декан факультету Григорій Герасимович Аврахов, Дмитро Сергійович Наливайко, я та ще кілька викладачів... Це неприємно вразило. Запахло, так би мовити, смаленим... Але ті, що були, дуже тепло провели гостей, дякували їм за те, що вони таку непорушну кам'яну брилу скинули в ставок, що потім ще довго ось ці хвили котитимуться...

Тамара: Такі зустрічі не забуваються, вони навіть змінюють життя молодій людині...

Коцюба: І добре, що змінюють... Я бачила очі своїх студентів, які виходили із зали після закінчення вечора... Ці натхненні погляди стверджували, що у їхніх серцях – любов до України, її народу, її культури оселилася назавжди!

(Завіса)

Ява VII.

(На авансцені перед завісою з'являється Дмитро Наливайко, він звертається до глядацької зали)

Наливайко: Неприємності не змусили на себе чекати... Про цю зустріч стало відомо в Секретаріаті ЦК КПУ. Пізніше Євген Гуцало мені розповів, що за письменниками стежили. Про поїздку в Ніжин знали завчасно... За письменницьким «УАЗиком» виїхали до Ніжина кілька машин зі столичними кадебістами... Було повідомлено і місцеве КДБ. Зустріч записувалася на плівку. Згодом з'явився Лист ЦК КПУ «Про недоліки ідеологічної роботи в Ніжинському державному педінституті». Я, як керівник літстудії, і літстудійці були взяті на замітку КДБ, а потім, десь через неповний рік, на партзборах виступив секретар партбюро і говорив про ідейні зриви в роботі літстудії. Звичайно, головним винуватцем зробили мене. І після цього негайно «розжалували» – відсторонили від керівництва літстудією. Але і після цього за мною продовжували стежити... *(на сцені з'являється чоловік, що слідкує, Наливайко хутко виходить).*

(Із-за куліс на авансцену виходить Іван Бровко. Він звертається до глядацької зали).

Бровко: Леся Йосипівна лукавила, коли говорила своїй подрузі, що найголовнішою подією 1968 року був приїзд до Ніжина молодих українських письменників... Головною подією цього року і для Ніжина, і для усієї України став вихід у Мюнхені трактату Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Ця книга, написана 1965 року і передана автором до ЦК КПУ на ім'я Петра Шелеста та Володимира Щербицького, відіграла свого часу надзвичайно велику роль у формуванні світогляду української інтелігенції. Написана з позиції «вболівання» за відхід комуністичної партії від ленінських принципів національної політики, вона, однак, завдавала страшного удару радянській системі русифікації, привертаючи увагу до брехливості самих ідеологічних засад «першої у світі держави робітників і селян».

Потрапивши на Захід, трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація?» відразу був перекладений на багато мов світу (зокрема на англійську, французьку, італійську, німецьку і навіть китайську). Він побачив світ у мюнхенському видавництві «Сучасність», а згодом був перевиданий більшим накладом у Лондоні та Нью-Йорку. Саме через цю книжку світ довідався про Україну!

Не буду лукавити, до Ніжина машинописний рукопис книги доставив я, а що було далі..., – дізнаєтесь після антракту.

Антракт

ДІЯ II

Ява I

(Ніжин. 1967рік. Квартира Лесі Коцюби. У кімнаті, окрім господарки, Іван Бровко та Григорій Аврахов).

Бровко: *(дістає із портфеля течку з паперами)* – Друзі, я привіз вам з Києва такого гостинця, що вашій вдячності не буде меж...

Коцюба: *(посміхаючись)* Не інтригуйте, Іване Бенедиктовичу, говоріть уже.

Бровко: *(стишено)* А ви переконані, що тут можна говорити?

Аврахов: Якщо так серйозно, то, можливо, прогуляємося до Графського саду?

Коцюба: *(вийшла, а потім повертається до кімнати)* Перевірила, за дверима нікого немає... То замкнула двері. Береженого Бог береже!

Бровко: Це ти до чого?

Коцюба: Та поселили на другому поверсі сусіда... Є в мене підозра, що він інформатор КДБ, любить слідкувати за мною, постійно нав'язується в гості...

Аврахов: То може він закоханий у тебе?

Коцюба: Закохані політичних розмов не ведуть, а ще не провокують своїми запитаннями... До речі, коли ви піднімалися до мене на лаві біля під'їзду ніхто не сидів?

Аврахов: Та наче ні.

Бровко: А мені видається, що коли ми піднімалися сходами, двері квартири на другому поверсі були напівпрочинені...

Коцюба: Зліва?

Бровко: Так, зліва.

Коцюба: Встиг таки носа всунути, гад...

Аврахов: Не перебільшуй. Ми можемо у вихідний день навідати колегу в неї вдома? Випити чаю, поговорити про літературу, про мистецтво...

Коцюба: *(привітно)* Та, звісно, можете! Це, Григорію, натяк, що потрібно запрошувати до столу? Так я миттю...

Бровко: Зачекай, Лесю, чаюватимемо трохи пізніше... Так от, друзі, я вам привіз рукопис книги, яка спочатку готувалася як лист-звернення до ЦК КПУ. Її автор, молодий літературознавець Іван Дзюба, писав її не для підпільного поширення, а як офіційне подання до партійно-державних чиновників. Автор власноруч передав її до ЦК ... Дивно, але молоде покоління ще вірить в ідеали комунізму та ленінські принципи національної політики. Вони ніяк не збагнуть, що «відлига» уже закінчилась... що Україна вже п'ятдесят років живе в умовах тоталітаризму й позбавлена правдивої історичної інформації.

Аврахов: І яка ж реакція ЦК?

Бровко: *(саркастично)* Блискавична... Хлопця звільнили з роботи і взяли у «теплі обійми компетентних органів», а після «перевиховання» відпустили...

Аврахов: Зламали?

Бровко: Підрізали язика... Метафорично звичайно.

Аврахов: Ці й по-справжньому можуть.

Коцюба: Вам автор передав цей рукопис?

Бровко: Недоречне запитання. Скажімо – його друзі... А що це міняє?

Коцюба: Та нічого, просто жіноча цікавість. Хочеться скоріш ознайомиться із його змістом.

Бровко: Цілком зрозуміло, що оригінал, який подавався до ЦК або знищено, або ж передано до КДБ... До честі автора, другий примірник і чернетки він встиг передати друзям. Під час обшуку квартири чекісти нічого не знайшли. Це, власне, і не дало підстав завести на Дзюбу справу за статтею «наклеп на радянську дійсність»... Від авторства Іван не відмовився, а тиражування не доведено...

Аврахов: То як цей рукопис потрапив до тебе?

Бровко: Григорію, ти ж бойовий офіцер, а ставиш такі недоречні запитання. Скажімо, що є невеличкий гурт людей, які зацікавлені в тому, щоб факти наведені у цій книзі були оприлюднені. Щоб якомога більша кількість людей дізналася, що Україну охоплює лихоманка русифікації й лабораторія цього вірусу знаходиться в Москві.

Аврахов: *(міркує)* Це можливо за умови, коли рукопис передати до Європи й там видати.

Бровко: Правильно міркуєш, друже. А тому було виготовлено кілька рукописних та машинописних екземплярів, щоб кількома шляхами здійснити наш намір.

Якщо навіть хоча б одна спроба буде вдалою – це вже буде перемога!

Аврахов: Ризикована справа, але варта підтримки... Треба добре все обдумати.

Бровко: Іншої відповіді я від тебе, Григорію, і не чекав. А ти що скажеш Лесю?

Коцюба: А що тут говорити... Це – наш святий обов'язок, синів і доньок України, вберегти її від зросійщення.

Бровко: Я радий, що не помилюся у вас, друзі. Кого ще вважаєте за доцільне залучити до нашої справи?

Коцюба: На мою думку, Наливайка і Крутивуса.

Аврахов: Можна ще Жомніра та Литвинова.

Бровко: На перший час досить.

Аврахов: То ти даси рукопис почитати?

Бровко: Це – не рукопис, а машинопис. Рукописні лише перші сім сторінок...

Добре було б їх передрукувати, щоб не наражати на небезпеку людину, яка переписувала...

Аврахов: Де ж ти їх передрукуєш, коли у виші всі друкарські машинки на обліку в міліції та КДБ? Та й друкарки поінформовані про відповідальність. Можна відразу влипнути... Це хіба в когось є приватна?

Бровко: Усі приватні також на обліку... Ти думаєш даремно для кожної машинки окремий шрифт відливають? У нашій державі з цим суворо, зайвого папірця не надрукуєш. Усе під контролем!

Коцюба: Я знаю одну секретарку... вона не з інституту, але для підробітку береться друкувати нашим науковцям статті, тексти дисертацій. Я скажу їй, що хочу поліпшити свої навички з друкування і напрошуся до неї за машинку... Скажу, статтю друкую. А їй заплачу, як за друк.

Бровко: Людина надійна?

Коцюба: Не знаю. Але тексту вона не бачитиме, а якщо і загляне, то не второпає... Я швидко друкую.

Бровко: *(віддає їй частинку рукопису)* Гляди, Лесю. Будь обережною... В разі чого – знищуй! *(Повертається до Аврахова, передає йому рукопис)* Бери, Григорію, читай... Але не затримуй.

Аврахов: А ти? *(бере рукопис)*.

Бровко: *(посміхаючись)* Я його вже майже напам'ять вивчив... цитувати можу.

Аврахов: Ну добре, почну читати без початку...

Коцюба: Я не затримаю. Та пам'ятай, я наступна читаю.

Бровко: От і добре... Читайте, а потім зберемося і поміркуємо, що далі робити.

Коцюба: Усе, хлопці, досить про роботу. Можу я вас хоча б чаєм напоїти! Ходімо на кухню. *(Усі виходять)*.

(Перед кулісою, у кінці сцени, тумбочка з телефоном. З'являється той, що слідкує. Телефонуює).

- Алло, товаришу майор. Приходило двоє чоловіків. У шляпах, певно, з інституту. У одного в руках був портфель... Чи важкий? Та ні, не важкий... Певно з паперами. Були у об'єкта години дві. Чим займалися? Не знаю? З-за дверей було не чути. Кажете, усе написати... Добре, напишу *(кладає слухавку)*.

Завіса.

Ява II

(Ніжин, 1967 рік. Квартира Коцюби. У кімнаті Леся).

Коцюба: *(перебирає папери на столі, складає їх до сумки)* Так, здається все взяла: рукопис – є, чистий папір..., копірку, гроші... Усе. *(Збирається одягнути плащ. Дзвінок у двері).*

Коцюба: *(сама до себе стихісно)* Дивно, хто ж це міг бути? *(Дзвінок повторюється. Леся голосно:)* Іду, іду... Зараз відчиню! *(Швидко виймає із сумки рукопис, згортає його. Підходить до шафи, виймає важкого словника, вкладає в нього рукопис і кладе на шафу. Поправляє книги в шафі. У двері починають гупати).* Та йду вже. Ви мені двері пошкодите! *(виходить).*

У кімнату заходять кілька людей у цивільному, серед них її колишній студент Іван Супрун.

Старший: Громадянка Коцюба Олександра Йосипівна?

Коцюба: Так!

Старший: Ми змушені зробити у вас обшук... *(звертається до Супруна)* – Запроси понятьх.

Коцюба: А ви скажіть, що вам потрібно? То може я вам сама віддам!

Старший: Ми звикли самі усе брати... *(заходять поняті: той, хто слідкує і Зоя, з ними Супрун).* Громадянку Коцюбо, ось ордер на обшук. Якщо під час обшуку будуть знайдені речі, що становлять загрозу життю особи або суспільству: зброя, отрута, вибухові речовини, або ж література ворожого змісту – усе буде вилучено, а вас заарештовано. Це вам зрозуміло?!

Коцюба: *(з посмішкою)* Так. *(підходить до шафи з книгами, бере одну).* Товаришу начальник, у мене ось є Джек Лондон! Я сподіваюсь, що не буду затримана, як американська шпигунка? Або ось ця... *(бере іншу книгу, читає)* Віктор Гюго «Собор Паризької Богоматері». Це не стане свідченням того, що я працюю на французьку розвідку?

Старший: Припиніть! Сядьте! *(киває на стілець, а потім до співробітників)* Починайте обшук! *(Співробітники розійшлись по квартирі, Супрун підійшов до шафи).*

Коцюба: От і добре, Ваню, що тобі доручили мою бібліотеку перевіряти! Хоч ті книжки побачиш, про які чув...

Супрун: *(продовжуючи оглядати книжки)* Я, Лесю Йосипівно, не лише чув, але ще й читав...

Коцюба: *(здивовано)* Правда? Не помітила...

Супрун: Та де ж там вам було помічати? Я віршів не писав, вишиванок не носив, то ж і в улюбленцях ваших не ходив...

Коцюба: Це ти правду кажеш. В улюбленцях не ходив... Бо щось інше, напевне, писав... Чи не так?

Супрун: Що ви маєте на увазі?

Коцюба: *(саркастично)* Перекази, твори на вільну тему, оповідки – хто де? Хто з ким?

Супрун: *(спокійно)* Це ви самі читали мої твори? Чи може хто нашептав?

Коцюба: Та ні, брехати не буду, сама не читала? Але люди казали...

Супрун: Хреститися треба, коли люди брешуть. І примовляти: «Одведи мене, Боже, від лукавого!»

Коцюба: *(з усмішкою)* А я бачу, ти курс усної народної творчості добре засвоїв...

Супрун: Та після того, як ви мені двійку поставили, добряче вивчив...

Коцюба: Хоч у цьому моя користь... І все ж таки, певно, недовчила... Ти ось щойно книжку відкинув. Хорошу книжку. Пантелеймон Куліш «Чорна рада». Ось бачиш, книжка наша, радянська... видана у 1962 році, у Києві, у видавництві «Наукова думка»... Чув про таке? Та певно ж чув! То й виходить, що книжка наша, а письменник уже буржуазний... Ось так. То може за цю книгу мене заарештуєте? До речі ти, Ваню, знаєш, де проходила Чорна рада?

Супрун: *(з викликом)* Знаю, Лесю Йосипівно, знаю... Під Ніжином, на Московському шляху... Саме тут, де нині знаходиться ваш будинок, шановна навчатилько... І заарештовувати вас за цю книгу ми не будемо... звичайний історичний роман, подібний до романів Вальтера Скотта...

Коцюба: Це ж де тобі Скотта читати довелося? Невже у школі КДБ?!

Супрун: Не юродствуйте, Лесю Йосипівно. Вивчав я Скотта у нашому славетному виші, у Григорія Петровича Васильківського. За що щиро вдячний йому. А в школу КДБ мене рекомендував інститутський комітет комсомолу. Там, до речі, я і зустрів декого, хто перед вами у вишиванці виспівував... Не уважні ви, Лесю Йосипівно, дуже не уважні... Та що ми все про мене, та про мене... давайте хоч трохи про вас!

Коцюба: А що про мене? Живу собі смиренно: інститут – домівка, знову інститут...

Супрун: Та ні, Лесю Йосипівно, не смиренно, а весело ви живете..., одразу по двоє чоловіків приймаєте...

Коцюба: *(виразно поглянула на того, що слідкує, а потім зі злістю до Супруна)* Знаєш що, Іване, ти в моє особисте життя свого носа не сунь, молодий мене ще повчати. Я – жінка незаміжня, захочу п'ятьох приведу! Вам яке до того собаче діло?!

(Супрун, завершивши огляд шафи, дістав з шафи словника, полистав і знайшов рукописні сторінки, прочитав кілька, згорнув і повернув до книги. Коцюба зблідла, обхопила голову, не підводячи на Супруна очей, похитнулась. Це помітила Зоя).

Зоя: Лесю Йосипівно, вам зле? Щось болить? Скажіть що? Які ліки принести?!

Коцюба: Щось серце прихопило... Сходи, накапай корвалолу.

Зоя: Я зараз... *(підхоплюється бігти)*

Старший: Сидіти, ще обшук не завершено.

Зоя: Так людині ж зле...

Старший: Потерпить!

Супрун: *(не випускаючи словника із рук)* – Зараз я принесу вам ліки, Лесю Йосипівно. Де аптечка?

Коцюба: *(кволю)* На кухні...

Супрун виходить, за хвилину повертається із ліками, не випускаючи книги. Подає ліки.

Коцюба: Дякую, Іване.

Супрун: Та, будь ласка, Лесю Йосипівно. Не хворійте, ви нам здоровою потрібна...

Коцюба: *(підозріло)* Кому це нам?

Супрун: *(весело)* Вашим вихованцям. Тим, то у вишиванках, і тим, хто без... Уявіть собі, навіть тим, хто у військовій формі...

Старший: Лейтенанте Супрун, припиніть розмови! Справою займіться... *(протягає руки до словника)* Що це у вас за книга? Ану, дайте!

Супрун: *(ховає словник за спину)* Е ні, товаришу капітан, я цю книгу не віддам... У мене з нею цікава історія пов'язана. Дмитро Дмитрович Герасименко, мій викладач з української мови, доручив мені виписати маловживані слова. Я про це завдання забув..., згадав майже перед парою. Збігав до бібліотеки, взяв такого от словника..., та й почав виконувати завдання з мови на парі шановної Лесі Йосипівни. А вона непомітно підійшла до мене, угледіла, чим я займаюсь, взяла мого словника..., та як лусне ним мене по голові.

Коцюба: *(здивовано)* Побійтесь Бога, Іване, що ви вигадуете?

Супрун: *(до старшого)* Бачте, так ще і зізнаватися не хоче. То я, товаришу капітан, усе подальше життя мріяв їй помститися за цю ганьбу перед курсом. Той узяв такого ж словника, та й хочу угатити по її голові...

Зоя: *(підхопила)* Не маєте права! Вона ж жінка! Нелюди...

Старший:*(до Зої)* Ми на все маємо право! Наше завдання державу охороняти! Сядьте. *(До Супруна)* Якись дитячі у тебе витівки, лейтенанте!

(До старшого підходять співробітники, доповідають, що нічого не знайшли).

Старший:*(до Коцюби)* Нічого, не знайшли цього разу, знайдемо іншим...

Обшук закінчено! Ходімо, товариші... *(усі виходять, залишається Супрун і Коцюба)*

Супрун: Виходить, Леся Йосипівно, правильні я книжки читав. *(Подає словника)* Візьміть. Дякую вам, вчителю, за пісню в серці...*(виходить)*.

Коцюба: Бережи тебе Бог, Іванку...

(Завіса)

Ява III

(Ніжин. 1968 рік. На авансцені Григорій Аврахов. Завіса закрита. Він звертається до глядачів).

Аврахов: Того дня ми були на межі провалу... Але Доля врятувала нас, пославши посеред зайд порядну людину. Наш нечисленний гурт перечитав трактат Дзюби і навіть виготовив кілька фотокопій... Щоправда, Олександр Жомнір – талановитий перекладач, темпераментний полеміст, людина надзвичайно оригінального розуму – не втримався і зробив у тексті кілька правок. З цими правками текст і вирушив за кордон. Хоча не зовсім за кордон... У травні в Ужгороді відбувалася міжнародна літературознавча конференція з питань новели. У ній мав взяти участь літературознавець з Пряшева (Чехословаччина) Юрій Бача. Було вирішено йому передати текст трактату для подальшого переправлення за кордон. Чехословаччина була тоді єдиним вікном, через яке книжка могла потрапити на Захід. Бровко повідомив нас, що вже була одна спроба передачі книги, через Миколу Мушинку, яка виявилася невдалою. Трактат тоді було вилучено на митниці. Скажу відверто, Юрій Бача не викликав у мене довіри, але було вирішено, що я маю їхати до Ужгорода, наче б то для участі в конференції, зустрітися з письменником Іваном Чандеєм, і через нього передати текст Бачі. Саме так все і відбулося... 20 травня, у день свого народження, Чандей передав фотокопію тексту Бачі. Перевізиши її до Чехословаччини, Бача передає текст головному редактору празької «Дуклі» Павлу Мурашку, а той своєю чергою молодій дівчині-студентці, яка і привезла його до Мюнхена. Ось таким був шлях трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?» з Ніжина до Європи. Про те, що друкували саме наш варіант трактату, свідчили Жомнірові правки, вони були збережені під час друку...

Так сталося, що до початку сімдесятих років, частина нас змушена була покинути Ніжин. До Києва переїздить Бровко, за ним я, Наливайко... до Білорусії – Іван Шпаківський. Леся Коцюба залишилася в Ніжині. Ішов 1974 рік... *(виходить)*.

(Завіса відкривається. Київ. 1974 рік. Камера попереднього утримання на Володимирській, 33. У камері сидить Аврахів. Входить слідчий).

Слідчий: Вашу справу доручено вести мені, майору комітету державної безпеки Станіславу Кріпаку (*сідає за стіл*). Почнемо за протоколом... Прізвище, ім'я, по батькові?

Аврахів: Аврахів Григорій Герасимович.

Слідчий: Рік і дата народження?

Аврахів: 5 лютого 1922 року.

Слідчий: Місце народження?

Аврахів: Село Попельнасте, Кіровоградської області.

Слідчий: Соціальний стан?

Аврахів: Мої батьки були селянами-середняками.

Слідчий: Чи зазнавала сім'я кримінального переслідування?

Аврахів: Так.

Слідчий: Де були у часи Великої Вітчизняної війни?

Аврахів: З перших днів війни були у лавах Радянської армії, брав участь у бойових діях, в одному з боїв був тяжко поранений, завершив війну у званні старшого лейтенанта. Нагороджений кількома орденами та медалями.

Слідчий: Освіта?

Аврахів: Вища. Закінчив мовно-літературне відділення Криворізького педагогічного інституту, учителював, навчався в аспірантурі Київського науково – дослідного інституту педагогіки. Захистив кандидатську дисертацію з методики викладання української літератури. Кандидат педагогічних наук. Доцент.

Слідчий: Партійність?

Аврахів: Член КПРС.

Слідчий: Назвіть місця попередньої роботи.

Аврахів: З 1956 до 1964 року працював у Черкаському педагогічному інституті, два останні роки на посаді декана філологічного факультету; у 1964–1969 роках – завідувач кафедри української літератури, декан філологічного факультету Ніжинського педагогічного інституту; з 1971 року і до нині – проректор Київського інституту культури.

Слідчий: Як давно ви провадите антирадянську діяльність?

Аврахів: Я вас не розумію. Я не проводжу антирадянську діяльність!

Слідчий: Та облиште... Це вже майже доведено. Лишилося уточнити лише деякі епізоди...

Аврахів: Я вас не розумію...

Слідчий: Чи виготовляли і поширювали тексти антирадянського змісту?

Аврахов: Ні, нічого подібного я не робив...

Слідчий: А в Ніжині?

Аврахов: Я ще раз повторюю, нічого подібного я не робив.

Слідчий: Чи зустрічалися ви з літературознавцем Іваном Дзюбою?

Аврахов: Ні, ми не знайомі...

Слідчий: А чи знайомі ви з Іваном Бенедиктовичем Бровком?

Аврахов: Так, знайомий. Ми працювали разом у Ніжинському педагогічному інституті.

Слідчий: Що він розповідав вам про свою роботу з академіком Корольовим?

Аврахов: Нічого. Ми не вели таких розмов.

Слідчий: Атож, я так вам і повірив... Два офіцери-фронтовики, працюючи разом, не згадують часи війни. Ви можете в це повірити?

Аврахов: Так, звичайно, ми розмовляли про війну... згадували бойових побратимів, але прізвище Корольова ніколи не вживалося у наших розмовах.

Слідчий: Навіть, коли зустрічалися у квартирі доцента Коцюби?

Аврахов: Ми ніколи не зустрічалися на квартирі доцента Коцюби.

Слідчий: Та полиште, Григорію Герасимовичу... Ми з вами дорослі люди. Невже ви думаєте, що я із цікавості задаю вам ці питання... Ми вже все знаємо, лише з'ясовуємо деякі деталі... Ви ж не будете мені стверджувати, що не знаєте доцента Коцюбу?

Аврахов: Не буду. З Лесею Йосипівною ми знайомі, працювали разом на кафедрі української літератури в Ніжині, але вдома у неї я бував два чи три рази... Запрошувала на гостини разом з колегами.

Слідчий: Та полиште дурника клеїти, громадянине Аврахов... Я добре усвідомлюю, що ви літератор і маєте розвинену уяву, а ще хист до фантазування... Тільки ось чогось не хочете зрозуміти, що час не стоїть на місці, він летить, змінюючи все довкола. А ви уявляєте все стереотипами 1937-го року... Думаєте, що все буде відбуватися, як за часів Лаврентія Павловича... Спочатку допит..., потім у підвал і катування..., далі каземат і розстріл! Чи не так?

Аврахов: Нічого подібного я не думав.

Слідчий: Думали, думали... Не врахували тільки, що ми живемо в час «холодної війни»... і протидіяти нам доводиться кращим розвідкам світу, на чолі з ЦРУ. А тому сьогодні в системі органів державної безпеки працюють зовсім інші люди... Люди, які мають спеціальну фахову підготовку, вищу освіту, і не лише юридичну, до нас приходять люди з різних галузей знань...

Є фізики, хіміки, математики, логіки... Ніхто вас катувати не буде... Ви самі все розповісте. Ми навчилися збирати доказову базу. Ви, певне, здивуетесь, але я, для прикладу, окрім юридичного, закінчив ще й факультет психології...

Аврахов: Вітаю, у вас гарна освіта...

Слідчий: Дякую. Так де і коли ви познайомилися з Іваном Чандеєм?

Аврахов: *(поспішно)* Я не знайомий з Іваном Чандеєм...

Слідчий: *(з усмішкою)* Ви так нічого і не зрозуміли із нашої бесіди... Я знаю, що ви знайомі з Іваном Чандеєм. Більше того, я навіть прочитав вашу розвідку-оцінку на його книгу «Птахи полишають гнізда». Було цікаво. Я знаю, що в травні 1968 року ви приїздили до Ужгорода і передали йому рукопис трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?» для подальшої передачі за кордон...

Аврахов: Так, я приїздив до Ужгорода..., але я приїздив для участі в науковій конференції. Я зустрічався з Чандеєм, але то була зустріч суто професійного характеру...

Слідчий: *(обриває його)* Аврахов, перестаньте виправдовуватися! Хвилину назад ви запевняли мене, що не знаєте Івана Чандея! Це вже не смішно... Ви розумієте, що йдеться про державну зраду... Ви хоч знаєте, які терміни ув'язнення передбачає Карний кодекс СРСР за цією статтею? Та й не тільки ув'язнення... Ви сприяли поширенню наклепницьких матеріалів на радянський устрій життя! Це – злочин, і ви понесете відповідальність за його скоєння!

Аврахов: Я не чинив ніякого злочину. Не вірите? То доведіть!

Слідчий: *(спокійно)* А ми вже довели... Прошу... Переконайтесь... *(розкриває папку з паперами, бере кілька листків, перечитує, один за одним і кидає їх на стіл)*. На цій вашій писульці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» «засвітилася», даруйте за сленг, уся мережа інакомислячої інтелігенції України... Дзюба навіть не розуміє, як допоміг нам своїм трактатом. Але почнемо спочатку... хоча правильніше сказати з кінця *(бере перший лист)*. Побачивши радянські танки на вулицях Праги, Юрій Бача злякався і добровільно прийшов у комітет служби безпеки Чехословаччини... він написав покайного листа і зізнався. На цьому етапі до справи долучається радянська служба безпеки. Бача здає Павла Мурашку *(кидає листок за листком на стіл)*, а той Оксану Косач-Шимановську, рідну сестру Лесі Українки, саме їй було передано машинописний текст трактату. Оксана Петрівна виготовила кілька машинописних копій, які і розповсюдила територією Чехословаччини. Під час обшуку в неї було знайдено кілька листочків оригіналу... а далі вже за шрифтом було не складно з'ясувати, де знаходиться машинка і хто за нею сидів... Вам лише необхідно підтвердити, що то була Леся Коцюба.

Аврахов: А до чого тут я? Я нічого не знаю про цю справу!

Слідчий: *(різко)* Знову за старе! Припиніть, громадянине Аврахов! *(читає наступний листок)*. Бача здав не лише Мурашка. Після арешту і очної ставки він зізнався, що отримав матеріали від Івана Чандея. А Чандей уже вказав на вас *(подає листок Аврахову)*. Почитайте, ось його зізнання... Пізнаєте почерк? Будете опиратися?

Аврахов: *(стишено)* Ні...

Слідчий: Повторюю запитання. Так від кого ви отримали текст трактату?

Аврахов: Від Лесі Коцюби...

Слідчий: *(задоволено)* От і добре... А тепер підпишемо протокол *(починає писати на папері, зупиняється, поглядає на ручку)*. От, чортівня, чорнило закінчилося... *(гукає)*. Черговий! *(до камери заходить Іван Супрун)*.

Супрун: Слухаю.

Слідчий: Повартуй, а я схожу ручку заправлю...

(Аврахов уважно вдивляється в обличчя Супруна. Впізнає його.)

Через деякий час Аврахов здіймає руки, начебто в молитві до Бога).

Аврахов: *(удавано патетично)* Боже, ти всевидячий! Навіть тут чуєш... Ти вже раз врятував цю жінку... попередь і нині її про небезпеку. Я мусив вказати на неї... Мусив. Хай щось вигadaє!

(Завіса)

Ява IV

Київ, 1974 рік. На авансцену виходить Іван Супрун. Завіса закрита.

Супрун звертається до глядацької зали.

Супрун: Лесю Йосипівну Коцюбу заарештували о третій годині ночі... «Воронком» перевезли до Києва на Володимирську, 33. Тиждень протримали в камері. Почалися допити, очні ставки... Але ця мужня жінка зуміла зробити те, чого не змогли до того зробити «мужні» чоловіки: вона взяла усю провину на себе!

(Виходить. Завіса відкривається).

Київ, 1974 рік. Слідчий ізолятор КДБ. У камері попереднього ув'язнення Леся Коцюба і слідчий. Слідчий розкладає папери.

Слідчий: Отож шановна громадянко! Розпочнемо із протоколу. Прізвище, ім'я, по батькові?

Коцюба: Коцюба Олександра Йосипівна.

Слідчий: Рік народження?

Коцюба: Не чемно у жінки запитувати про її вік.

Слідчий: Ми не на побаченні... Отож?

Коцюба: 1921-й.

Слідчий: Дата народження?

Коцюба: Невже вітатимете? 18 березня.

Слідчий: Місце народження?

Коцюба: Запорізька область, Хортицький район, село Веселе.

Слідчий: Майже на Січі...

Коцюба: *(з викликом)* Так, я козачка!

Слідчий: Соціальний стан?

Коцюба: Мої батьки – селяни – середняки, а я – службовець...

Слідчий: *(посміхається)* То ж яка ви козачка? Ви – селянка!

Коцюба: *(з викликом)* Я за духом козачка!

Слідчий: *(примирливо)* Ну, добре, добре... Національність?

Коцюба: *(з погордою)* Українка.

Слідчий: Партійність?

Коцюба: Я позапартійна.

Слідчий: Чи були в лавах ВЛКСМ?

Коцюба: Не перебувала. І не жалкую...

Слідчий: Ви начебто хизуєтесь цим?

Коцюба: Я звикла говорити правду...

Слідчий: Освіта?

Коцюба: Вища. У 1945 році закінчила філологічний факультет Дніпропетровського університету.

Слідчий: А до 1945 року чим займались?

Коцюба: Навчалася.

Слідчий: Мене цікавить більш детальна інформація.

Коцюба: То ви так би й запитали? Почну від витоків... У 1929 році вступила до неповної школи в рідному селі, потім навчалася у школі № 71 міста Дніпропетровська, по закінченню 8-го класу вступила до медичного робітфаку. У 1939 році була зарахована студенткою першого курсу філологічного факультету Дніпропетровського університету.

Слідчий: Чи перебували на окупованій території?

Коцюба: Так.

Слідчий: І чим займалися?

Коцюба: Не зрозуміла питання. Що ви маєте на увазі?

Слідчий: Я запитав чим ви займалися під час окупації?

Коцюба: Чекала допоки Радянська армія звільнить нас...

Слідчий: Чи співпрацювали з окупаційною владою?

Коцюба: Боронь, Боже. А якій зміст ви вкладаєте у це запитання?

Слідчий: *(розгнівано)* Я запитав, чи працювали ви на німців?

Коцюба: *(спокійно)* На німців – ні... А от щоб вижити, довелося...

Слідчий: Ким? Де?

Коцюба: Прибиральницею в дитячій бібліотеці міста Дніпропетровська.

Слідчий: *(здивовано)* А вона що діяла?

Коцюба: А хіба для вас новина, що німці по всій Україні відновили роботу шкіл, церков, навчальних закладів, закладів культури... видавали українською мовою газети.

Слідчий: До чого цей пафос...

Коцюба: Я завжди говорю правду, якою б вона не була...

Слідчий: *(примирливо)* Чим займалися після звільнення?

Коцюба: Поновилася в університеті для продовження навчання. У липні 45-го закінчила університет і за направленням Міністерства освіти УРСР поїхала до Дрогобича працювати викладачкою української літератури в учительському інституті. Там я пропрацювала до серпня 1948 року.

Слідчий: Чи мали ви у Дрогобичі контакти з українськими буржуазними націоналістами?

Коцюба: Ні, я мала контакти з українськими людьми, українською інтелігенцією.

Слідчий: Чому полишили місце призначення?

Коцюба: Через погіршення стану здоров'я. У зв'язку із хворобою до серпня 1949-го року я не працювала.

Слідчий: Що було далі?

Коцюба: У серпні 1949 року я переїхала на Чернігівщину, бо була призначена на посаду учителя української мови і літератури Новгород-Сіверського педагогічного училища, в якому пропрацювала до листопада 1951 року. А потім мене запросили на кафедру української літератури Чернігівського педагогічного інституту, де я пропрацювала до серпня 1956 року. А далі вже був Ніжин...

Слідчий: Скажіть, як давно ви провадите антирадянську діяльність?

Коцюба: Я не проваджу антирадянську діяльність... З чого ви це взяли.

Слідчий: *(полишає вести протокол, виймає з портфеля пухеньку течку з паперами, кладе її на стіл)* Ось, можете ознайомитись, це все про вас... Цікаво?

Коцюба: Анітрішки... Я далека від пліток, а тим паче від доносів...

Слідчий: Це не доноси..., це – інформації. Так от, я вам трішечки нагадаю про те, чого ви не хочете розповідати... У поле зору Комітету державної безпеки ви потрапили ще у Чернігові, коли почали працювати на кафедрі української літератури. Щоправда не із власної вини, а дякуючи чоловікові з яким у вас склалися не зовсім виробничі стосунки... Стежили за ним, а натрапили на вас... Хочете побувати в юності та почитати діалоги з ваших побачень?

Коцюба: *(емоційно)* Не смійте своїми брудними руками торкатись наших почуттів! Я кохала цю людину... і не бачу в цьому ніякого злочину.

Слідчий: Добре, отже це випускаємо...*(перебирає папери)*. Що ж далі? Це вже Ніжин... Ага, ось низка цікавих висловлювань щодо ставлення радянської влади до української культурної спадщини проголошених вами студентам під час фольклорної практики.

Коцюба: Мені це нецікаво...

Слідчий: Ну то й добре... *(продовжує перебирати папери)*. А це ось ваші настанови щодо проведення Шевченківського вечора, які ви давали студентам-

членам гуртка виразного читання (*читує*): «Ви повинні так читати зболені Шевченкові рядки про Україну, немовби вони написані із сьогодення, щоб дійшли не лише до глядачів, а й до самого Кремля...»

Коцюба: Ну, і що тут крамольного? Мова йде про емоційний посил...

Слідчий: Мова йде про імперську політику Кремля. Ви просто не дослухали. Там далі усе зацитовано...

Коцюба: Це бридко користуватися послугами незрілих студентів, які багато чого не розуміють. За що ви їх купляєте?

Слідчий: За стипендію... А те, що вони незрілі, то вже ваша провина, або ж ваших колег...

Коцюба: Мені бридко слухати вас...

Слідчий: Що вдієш, це – моя робота... То підемо далі... Це витяги з ваших лекцій..., це цитати з походів Шевченківськими місцями, це із виступів на засіданнях кафедри, це з літературних вечорів... Ви абсолютно не контролюєте своїх емоцій, стільки говорите...

Коцюба: Так, маю гріх! Як кажуть в народі: язик до Києва доведе...

Слідчий: Скоріше до Магадану! (*зупиняється на одному папері*). О, а це вже цікаво... Ваша промова на вечері після зустрічі з київськими письменниками. Та тут пряма незгода з політикою партії щодо мовного розвитку союзних республік... До речі, хто вам передав текст трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Коцюба: Я не розумію, про що ви говорите?

Слідчий: Ви все добре розумієте! Оце! (*киває на папку з паперами*) Це – лише квіточки... Дозволене вільнодумство... Років на два потягне... та й то умовно.

А те, чим займалися ви, переправляючи рукопис за кордон, це серйозно... Це вже державна зрада... зв'язок з іноземними антидержавними організаціями. Тут уже реальний термін.

Коцюба: Ви хочете мене залякати?

Слідчий: Я хочу дізнатися, хто став організатором створення антирадянської групи в Ніжині? Хто входив до складу цієї групи? Як і з ким підтримувався зв'язок із Києвом? Хто передав вам оцей злочасний трактат? Іван Дзюба?! Хто зорієнтував вас на мюнхенське видавництво?

Коцюба: (*удавано вжахається*) Громадянине слідчий, побійтесь Бога! Яка організація? Навіть й гадки не маю! Які опозиціонери... Мої колеги – чесні і порядні люди, серед них є фронтовики, які своєю кров'ю довели вірність радянському народу. Я не знаю ніякого Дзюбу. Ми ніколи не зустрічались...

Слідчий: Досить, громадянко Коцюбо! Досить брехати!!! Нам уже все відомо і без вас... Але щоб довести вашу злочинну діяльність, я вам zorganizую кілька приємних зустрічей... Спочатку із друкаркою з Тарашанської, у якої ви друкували наче б то безневинну статтю, згодом ознайомлю із заключенням

експертизи щодо відповідності шрифтів, а потім будите мати приємність зустрітися із своїм давнім знайомим доцентом Авраховим ... Отож раджу подумати... добряче подумати перед тим, як знову опиратися і лукавити. Ви обманюєте не мене, а закон. А він класифікує вашу діяльність за своїми канонами. Закликаю вас добре подумати... У вас є десять хвилин... Черговий!

(Заходить людина у цивільному, стає біля дверей. Слідчий збирає папери до папки, зв'язує її, відсуває на край столу).

Слідчий: *(до чергового:)* Повартуй її, а я сходжу перекурю... Та гляди, щоб папери не чіпала *(виходить)*.

(Пауза)

Коцюба: *(до глядацької зали)* Так от що мав на увазі Григорій, коли просив щось придумати, щось вигадати... Треба обірвати ланцюг зрад... Треба вберегти товаришів. Хтось має бути жертвою! То хто?.. Я! Я маю взяти на себе цей хрест... і всю провину. Але звідки я дістала цей рукопис? На Бровка вказувати не можна... він колишній військовий, працював з Корольовим, мав доступ до державних таємниць. Його судитиме трибунал. Одразу знищать...

Тоді хто? Хто?! *(прикриває рота долонею)*. Боже, спасибі тобі! Надоумив...

Я знаю... я вже все знаю! *(повертається з авансцени, сідає на табуретку)*.

Входить слідчий, сідає за стіл, кладе перед собою протокол. До Коцюби:

Слідчий: То надумали?

Коцюба: Ви про що?

Слідчий: Я запитую, чи надумали ви співпрацювати зі слідством?

Коцюба: А в чому це має проявлятися?

Слідчий: Давати повні, вичерпні, а головне правдиві відповіді на поставлені мною запитання. Сприяти розкриттю справи.

Коцюба: Я завжди говорю правду. Але якщо ви хочете, щоб я говорила повно і вичерпно, то я готова.

Слідчий: Чи зустрічалися ви з літературознавцем Іваном Дзюбою? Де і коли?

Коцюба: Громадянині слідчий, я не знайома з товаришем Дзюбою, ніколи з ним не зустрічалася, і нічого від нього не отримувала.

Слідчий: Чи знайомі ви з працею Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»?

Коцюба: Так, я знайома з цією працею.

Слідчий: Чи знайомі ви з Григорієм Авраховим?

Коцюба: Так, ми знайомі. Це колишній мій декан і завідувач кафедри на якій я працюю...

Слідчий: Це він передав вам книгу Дзюби?

Коцюба: Ні, це я її передала йому і попрохала відвезти до Ужгорода...

Слідчий: Ви хочете визнати, що це ви організували передачу рукопису за кордон?

Коцюба: Так. Це зробила я.

Слідчий: Тоді виникає цілком закономірне питання: де ви взяли рукопис?

Коцюба: Його мені передав мій науковий керівник, професор Павло Михайлович Попов.

Слідчий: *(здивовано)* Але ж він помер у 1971 році?

Коцюба: Так. Але це сталося задовго до смерті. Я говорю правду, громадянине слідчий, усе було саме так!

Завіса

Ява V

(Завіса закрита. На авансцену виходить слідчий, він звертається до глядацької зали).

Слідчий: Ми нічого не змогли довести... Коцюба стояла на своєму: рукопис вона отримала від професора Павла Попова, прочитала його, але не розповсюджувала, ті кілька сторінок, які вона передрукувала у ніжинської друкарки, були необхідні їй для наукової роботи, начеб то вона хотіла вести полеміку із Іваном Дзюбою на сторінках журналу «Радянське літературознавство». Коли дізналась, що Аврахов їде на конференцію до Ужгорода, вмовила його взяти рукопис із собою, щоб передати чеським науковцям. Що буде з рукописом далі – вона не знала... про це її прохав професор П. Попов, а йому вона відмовити не могла... Про залучення до цієї справи Івана Чандея вона не відала, це була ініціатива Григорія Аврахова. І як підсумок: увесь її злочин полягав у тому, що вона прочитала цю книгу, та ще виконала прохання свого наукового керівника... А це, за великою мірою, були дії непідсудні, бо не мали, за її словами, злого умислу... Нами не було доведено факт існування антирадянської групи в Ніжині і скоєння нею дій, спрямованих на підриг авторитету держави. Нічого нам не дали очні ставки та перехресні допити Аврахова і Коцюби. Вони стояли на одному: робили усе удвох, вона за проханням професора Попова; він на прохання доцента Коцюби...

Але ми добре розуміли, що перед нами сидять національно переконані люди, що вони добре розуміються на питаннях національної політики, яку проводить КПРС, вони не сприймають цієї політики, протидіють їй... Вони палко люблять Україну, вболівають за її долю, за її культуру..., а головне – що їх не зламати у їхніх переконаннях... Це викликало обурення нашого керівництва... Був даний наказ – зламати..., морально зламати цих людей, піддати громадському осуду, а якщо не вийде – довести до фізичного самознищення... І ми вдалися до таких дій...

(Завіса відкривається. Київ, 1974 рік, слідчий ізолятор на Володимирській, 33. У камері двоє – слідчий і військовий з погонами підполковника Радянської Армії).

Слідчий: Ми вас відкликали зі служби, Василю Йосиповичу, з єдиною метою – врятувати вашу сестру, врятувати від того пагубного впливу, під який вона потрапила... І ви нам повинні допомогти у цьому. Ви – радянська людина, комуніст, бойовий командир! Ви захищали нашу Батьківщину в боях із ворогом... а ваша сестра – націоналістка, причому – переконана націоналістка... Вона своїми діями підриває устрій нашої держави... і не розкаюється! Ви повинні поговорити з нею, вплинути, змусити вказати на прізвиська тих ворогів нашої держави, які залучили її до антирадянської діяльності...

Василь: Добре, я спробую...

Слідчий: Зараз приведуть сестру... Ви маєте пів години *(виходить)*.

(До камери заводять Лесю Коцюбу. Вона якусь хвилину вдивляється в брата, впізнає, кидається до нього, обіймає).

Коцюба: Васильку! Братику мій! Вони що і тебе заарештували? Це все через мене?

Василь: Добридень, Лесю! Заспокойся, я не заарештований... У моїй частині повідомили, що мене терміново викликають до Києва, до штабу округу... А вже звідти привезли сюди...

Коцюба: От, супостати, і тобі спокою не дають!

Василь: Лесю, нам треба поговорити...

Коцюба: *(підносить палець до вуст)* Т-с-с. Васильку, тут і стіни мають вуха. Обережно, все записується на плівку...

Василь: Те, про що я буду з тобою говорити не становить державної таємниці. Це не розмова підполковника з доцентом. Це розмова брата і сестри...

Коцюба: Я розумію тебе, Васильку...

Василь: Лесю, чому ти тут? Як сталося, що ти стала ворогом?

Коцюба: Я не ворог, брате!

Василь: Тоді за що тебе заарештували?

Коцюба: Я не знаю. Мабуть, за правду, яку я завжди відстоювала і про яку завжди говорила з усією прямоотою...

Василь: Лесю, тебе завербували? Ти працюєш на якусь розвідку? То ще не пізно... зізнайся! Усе ще можна виправити!

Коцюба: *(з посмішкою)* Що ти, Васильку, ніхто мене не вербував... і ні на яку розвідку я не працюю. Я просто дослухаюся до свого сумління і чиню так, як мені велить серце... Ніякого злочину я не вчинила...

Василь: Але мені сказали тут, що, по зорганізованій ворогами підпільній мережі, було передано за кордон матеріали антирадянського змісту, а ти складова частинка цієї мережі... Як же так, Лесю?! Ти виступаєш проти держави, яка дала нам освіту, роботу, житло... але головне – вона дала нам віру в те, що можна в світі жити по-іншому! Без злиднів і голоду, весело і щасливо, в дружній сім'ї братніх народів...

Коцюба: *(зупиняє його жестом)* Усе це так і не так, Васильку! Ти говориш про те, що дала нам ця держава, але оминаєш те, що вона забрала... А можливо, ти й не бачиш цього... Довгі роки живучи поза Батьківщиною, служачи в Росії, Казахстані, у Прибалтиці, ти й не помітив втрату того, що мав від неньки-України.

Василь: Лесю, я тебе не розумію...

Коцюба: Саме цього і прагне наша держава! Зробити так, щоб брат не розумів сестру! Хоча треба уточнити... Не держава цього прагне, а партія, яка нею керує!

Василь: *(збуджено)* Не верзи дурниць, сестро! Що ти говориш?! Я сам член цієї партії! До її лав увійшли кращі люди нашої держави! Передовики виробництва і сільського господарства, визначні вчені науки, учителі, лікарі, космонавти! Ми все віддаємо задля нашої держави: енергію свого серця, свою працю, а коли потрібно, то й своє життя! Нас уже вісімнадцять мільйонів!

Коцюба: Ось тут ти правий, Василю. Що-що, а життя ваша партія навчилася відбирати... Ти знаєш, скільки людських життів було забрано в Україні під час голодомору 1933 року, який був zorganizований за вказівкою партії?

Василь: Партія нічого не zorganizовувала! То вороги!

Коцюба: Шість мільйонів! Уявляєш, брате, шість мільйонів українців! Серед них малі діти, жінки...

Василь: Не розумію, сестро, до чого це ти?

Коцюба: А до того, брате, що давши нам змогу заробляти на харчі, спати в теплі й добрі, а прокинувшись – знову бігти на роботу, твоя партія відібрала значно більше – вільно думати, вільно спілкуватися на рідній мові. Вона відібрала нашу власну історію, нашу віру, нашу культуру...

Василь: *(перебиває її)* А оце вже ні, сестро! Наша культура живе і розвивається! Коли я служив на Півночі, то й туди хор Вірьовки приїздив.

Коцюба : *(втомлено)* Часто? Раз чи два на рік?

Василь: *(знітившись)* Та ні... раз за всю службу там.

Коцюба: От бачиш, брате. А пам'ятаєш, Васильку, як у нас у Веселому, хлопці й дівчата збиралися на кутку і співали... або як співала наша мама, заколисуючи Яринку, а ми підспівували... *(наспівує)* Ой, люлі, люлі... Прилетіли гулі... або: Котику маленький, котику сіренький... Так от, брате, не співають нині таких пісень! Стерли їх із людської пам'яті. Потонули вони у вирі російськомовної музики... Проміяли ми їх на оцю: *(наспівує)* Мой адрес не дом и не улица, мой адрес Советский Союз!

Василь: А чим погана пісня?

Коцюба: Та пісня може й непогана, але мова у неї чужа! А значить і слова чужі. Пісня – це політ душі... А душа має бути рідною – українською!

Василь: То ти хочеш сказати, що у мене не українська душа?!

Коцюба: Не знаю, брате. Тобі видніше...

Василь: То ти справді націоналістка! А я не вірив у це... Де ж тебе так затигнуло? Певно там, на Західній, коли працювала в Дрогобичі...

Коцюба: Так, Василю, я націоналістка! За переконаннями я націоналістка... Але ніхто нікуди мене не тягнув. Я сама тягнулася... Тягнулася до української пісні, до рідної мови, до наших дідівських звичаїв та обрядів. А у Дрогобичі я, Василю, ожила... Бо там люди інші, вони не віддають на поталу, ані рідної пісні, ані рідної мови... Вони віри своєї не зреклися! Уявляєш, на весілля у вишиванках ходять...

Василь: *(з викликом)* Бо – бандерівці!

Коцюба: *(спокійно)* Бо – українці!

Василь: Я не розумію тебе, Леся! Я шаную тебе, як старшу сестру, але не розумію, чому ти стала ворогом?

Коцюба: А я не ворог, брате! Я патріот... патріот своєї Батьківщини, свого народу, своєї мови.

Василь: То що ж у нас дві різні Батьківщини?

Коцюба: Виходить, що дві...

Василь: *(підводиться)* Сестро, я офіцер! Я присягу на вірність одній Батьківщині давав – Радянському Союзу! І ніколи не зраджу цю присягу. А ти! Ти подумай, з ким лишаєшся... А подумавши, раджу все чесно розповісти слідчому, все до останньої краплинки...

Коцюба: Жаль, дуже жаль, брате, що ми так і не порозумілися... То все армія клята винна зі своїми уставами і політінформаціями...

Василь: *(зі злістю)* Не чіпай армію, бандерівко! У ній все моє життя! Ще раз повторюю, або ти все розповідаєш слідчим, або в тебе немає брата!

Коцюба: У мене немає брата...

(Завіса)

Ява VI

(Завіса закрита. На авансцені з'являється Леся Коцюба.

Вона звертається до глядачів).

Коцюба: За тиждень мене відпустили. Я вийшла на сонячні київські вулиці просякла камерою і тюрмою. Вдихнула свіжого повітря і не повірила своєму щастю... Я на волі! Сахалася людей, мені ввижався у кожній людині сиксот...

Діставшись Ніжина я добру годину відкисала у ванні, щоб змити оту ненависну коросту тюрми... У цей день я до ванни заходила тричі. Мене ніхто не турбував, окрім моєї сусідки і подруги Зої...

Отримавши спокій, я розмірковувала: «Чому мене відпустили? Чи то слідство вкрай зайшло в тупик... Чи справа втратила актуальність, адже головні події відбувалися ще у 1968 році? Чи й справді, за словами одного з моїх колег, на радіо «Свобода» дізналися про наш арешт і повідомили це в ефір? Певно,

там, зверху, хтось дав команду не роздмухувати політичний скандал через давно минулу справу?» Цим і втішилась.

У рідному інституті на мене чекали збори, де розглядався мій вчинок...

Вилили багато бруду... Колеги залякано мовчали. Ректор інституту настійно вимагав подати заяву про звільнення з роботи за власним бажанням. Якщо не дослухаюсь, звільнять за статтею. Я написала цю заяву... 26 серпня 1974 року я попрохала дати характеристику для участі в конкурсі на заміщення вакантних посад у вишах. За підписом ректора інституту тов. Горбача В. М., секретаря парткому тов. Кравченка М. І. та голови профспілки Кікалова П. М. мені дали таку характеристику. Ось вона... *(зачитує з листка)*: «Товаришка Коцюба Олександра Йосипівна піддавалася різкій критиці на кафедрі, раді факультету та раді інституту за те, що вона мала та передала іншій особі ідейно-шкідливий матеріал». Це вже не характеристика, це – «вовчий білет»... Ректор, як керівник і вчений, убоювся назвати книгу, філософсько-соціальний документ, який побачив світ у Мюнхені 1968 року. Замовчування цього важливого політичного явища тривало ще довгі роки. Можновладне КДБ домоглося того, що у всіх закладах, куди я зверталася, мені відповідали відмовою. Навіть у літньому кінотеатрі, куди я намагалася влаштуватися білетером... Роботи не було... Так я опинилася на базарі. Йшов 1978 рік... *(виходить)*.

(Завіса відкривається. Ніжин, 1978 рік, квартира Лесі Коцюби.

У квартирі Зоя, вона чистить картоплю. Входить Леся Коцюба).

Коцюба: *(збуджено)* Уявляєш, Зою, я сьогодні продала усі мотки пряжі, що ти принесла з роботи. Зустріла свого колишнього студента..., такий баламут був, але в душі чистий хлопець. Нині журналіст, повертався з відрядження..., так зрадів нашій зустрічі. Купив усе, каже для теці, аби лишень поговорити зі мною... То ми, мабуть, з годину і порозмовляли біля інституту...

Зоя: А чому ви дивуетесь? Вас люблять студенти! Он і Павло приходив, теж добрі слова говорив.

Коцюба: Павлуша молодець! Хоча і молодий, але такий розумецький! За такими майбутнє нашої вищої школи. То що він хотів?

Зоя: Приносив борг за якусь книгу... Минулого разу, коли у вас був, не вистачило грошей за якусь книгу. То він оце сьогодні й заїс, я на шафі поклала...

Коцюба: От чесна душа... Та я ж йому ту книгу подарувала! Він і так мені з книгами добре допоміг... Пам'ятаю, як зустрілися у букіністичному, я тоді книги здавала, він сам багато купив, ще й колег направив... Усі розкупили!

Зоя: Та й як і сюди приходив чималу в'язку придбав...

Коцюба: Я так думаю, він просто підтримує мене... Знає, що грошей катма. Коли вже ту пенсію призначать?

Зоя: А що Богдан?

Коцюба: *(сумно)* Богдану з Білорусії далеко опікуватися материними проблемами. Грає у футбол десь у Гомелі. Вдома рідкий гість...

Зоя: То що він не бачить?

Коцюба: Не ятри мою душу... То все материнська любов... *(змахує сльозу)*.

Зоя: Усе, усе, Лесю Йосипівно, усе моя дороженька. Заспокойтесь. Зараз будемо їсти картоплю... Я і оселедця купила.

Коцюба: *(посміхаючись)* І я... *(дістає згорточок із валізки)*.

Зоя: От і добре, будимо пробувати чий смачніший.

Коцюба: Та ні, з'їмо сьогодні мій, а твій полишимо на завтра. Я ще й ковбаски купила.

Зоя: Святкуємо!

Коцюба: *(схвильовано)* Світла моя душа! Ну щоб я робила без тебе?

Зоя: А я без вас? Ви ж мені як за маму...

Коцюба: *(розчулено)* Дякую, за добре слово, а ще більше за твоє ставлення до мене...

Зоя: Ви для мене – цілий Всесвіт! Стільки знаєте, стільки книжок прочитали! А головне – ви чесна, ніколи не лукавите...

Коцюба: То ти щось для себе вигадала... Я така, як і всі...

Зоя: Ні, те така! Ви особлива..., ми, дітдомівці, добре розуміємося на цьому.

Коцюба: Зою, скільки раз я тебе прохала, не згадуй про дитбудинок... У тебе нині повноцінне життя... Маєш чудову професію, квартиру, заробітну плату... молода, вродлива. Що ще потрібно?

Зоя: Є ще пам'ять... Саме вона не дозволяє забути, зректися, зрадити. А ще є совість, яка підказує, як на цьому світі білому жити...

Коцюба: Так, совість то велика річ! Людина без совісті – яничар... Усе продасть заради грошей: і людину, і родину, і Батьківщину.

Зоя: За вами хоч із блокнотиком ходи, щоб розумні думки фіксувати...

Коцюба: *(сміючись)* Так за мною і так уже років з десять, а мо' й більше ходять...

Зоя: Та ну вас, знову все на жарт переводите...

Коцюба: А чому б і ні...

Зоя: Лесю Йосипівно, а якщо серйозно... Була б змога, щоб ви змінили у своєму житті?

Коцюба: *(замислено)* А нічого... Нічого, дівчинко моя! У тому і цінність життя, що у ньому нічого не можна переписати на чернетку *(виходить на авансцену, звертається в зал)*. Я не нарікаю на життя... У ньому було все, що має бути у житті порядної людини... Яскраві миттєвості дитинства, мамині пісні, чарівні стозвони юності..., обпалене війною студентське життя. Так, був голод і нестатки, були продажність і зрада, була смерть рідних... Але ж була і велика, справжня любов, були вірні друзі, була улюблена справа... Це велике щастя читати лекцію і бачити в очах молоді розуміння! У своєму житті я зустрілася з багатьма талановитими людьми, по-справжньому талановитими...

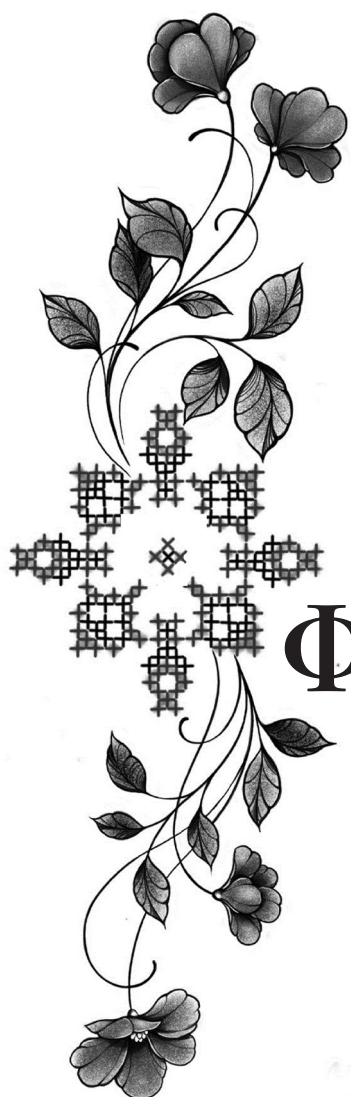
Я ціную ці зустрічі, я ціную цю пам'ять ... І найголовніше – була велика і потрібна для людей справа, справа усього життя... Це велике щастя, коли в серці зоріє Україна!

Раптово світло на сцені згасає. Темрява... А потім зароджується промінчик світла, разом з ним зароджуються і звуки музики. Лине пісня «Пливе кача, по Тисині». Пучок світла вихоплює постать Зої, яка звертається до глядачів.

Зоя: Леся Йосипівна Коцюба померла 18 вересня 1987 року... Не витримало серце. У кімнаті стояв стійкий запах ліків... За її домовиною йшов син, кілька сусідів та зграйка колег. Їй виповнилося лише 66. Поховали цю видатну жінку на Троїцькому кладовищі в Ніжині. В одній із останніх наших бесід вже квола посестра мені сказала:

«У Лесі Українки є такі рядки: “Що дасть нам силу – і відповідь: – Хрест! Нести свій хрест до кінця – в цьому обов’язок і сила!”». Леся Коцюба мужньо пронесла свій хрест на Голгофу страдницької України, закладаючи підмурівок для відродження нової, незалежної держави.

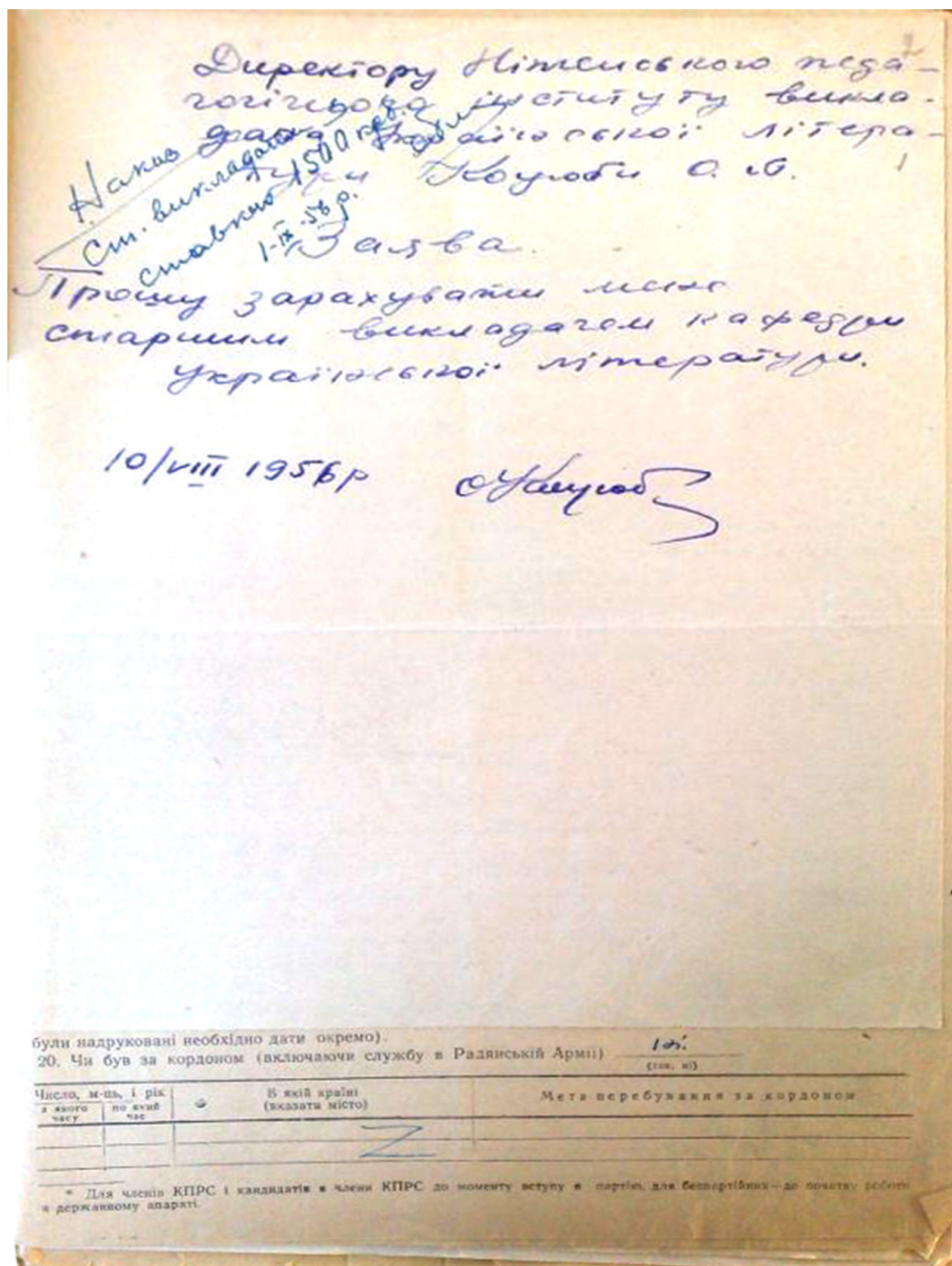
*Лютий, 2017 року
м. Ніжин.*

Фотоматеріали

Леся Коцюба біля гуртожитку № 1 Ніжинського державного педінституту імені М. В. Гоголя. Фото 1961 р.

Заява Л. Й. Коцюби про прийняття на роботу
в Ніжинський пединститут від 10.08.1956 р.

З інститутськими колегами біля входу в Гоголівський корпус.
Зліва направо: В. П. Крутиус, А. М. Гулак, Л. Й. Коцюба,
І. Б. Бровко, І. П. Костенко. Друга половина 1960-х рр.

І. Б. Бровко в роки війни

Л. Й. Коцюба та І. Б. Бровко.
Друга половина 1960-х рр.

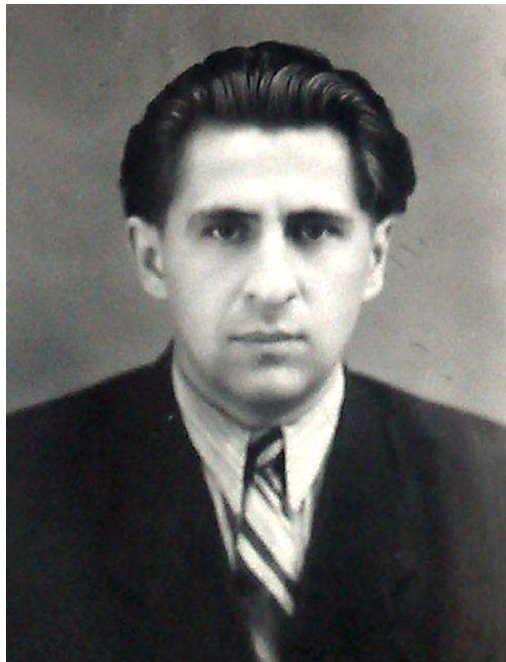
Радянські фахівці в галузі ракетної техніки в інституті «Рабе»,
м. Бляйхероде, група «Выстрел», Німеччина, лютий 1946 р.
Стоїть третій ліворуч І. Б. Бровко, сидить третій праворуч
керівник групи С. П. Корольов

Колишні дисиденти: І. Б. Бровко,
Є. О. Сверстюк, В. В. Овсієнко

Г. Г. Аврахов. Саме він 1967 року передав за кордон статтю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація»

Д. С. Наливайко — керівник літстудії, учасник гуртка ніжинських інакодумців

Візит до Ніжинського педінституту О. Т. Гончара. 1971 р.

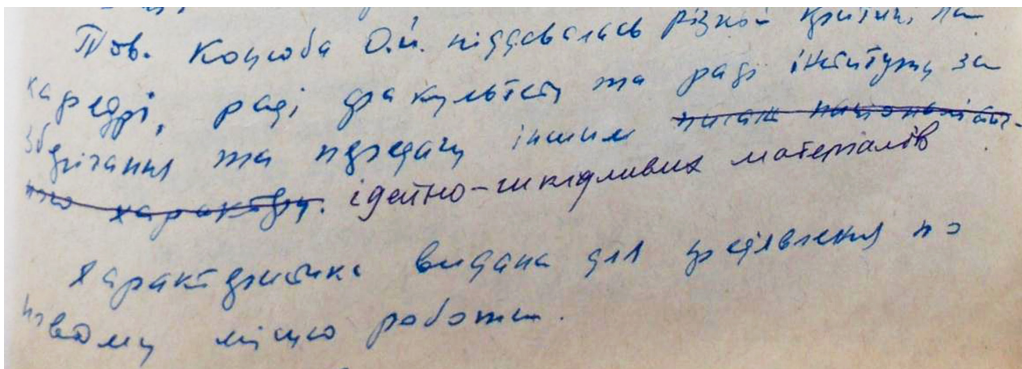
Шлях з Ніжина до Мюнхена «Інтернаціоналізму чи русифікації».
Реконструкція С. Ю. Зозулі

Учасники ХХІ Шевченківської конференції. Ніжин. 9–10 березня 1973 р.
Зліва направо. Сидять: А. М. Гулак (Ніжин), К. П. Волинчикова (Ніжин),
Т. М. Чернишова (Київ), В. М. Бондарева (Ніжин), Л. В. Любенко (Ніжин),
С. Г. Амірян (Єреван), Е. М. Паронікян (Єреван), Т. М. Шаріфлі (Баку),
Л. Й. Коцюба (Ніжин), М. Г. Кишенько-Сокальська (Ніжин).

Стоять у першому ряду: А. Б. Живоглядов (Ніжин), Г. В. Самоїленко (Ніжин),
Є. М. Михальський (Ніжин), А. В. Недзвідський (Одеса), Є. П. Кирилюк (Київ),
В. М. Горбач (Ніжин), Є. С. Шабліовський (Київ), О. А. Матвійко (Ніжин),
В. С. Шубравський (Київ), А. Д. Батурський (Ніжин), ???, Г. П. Васильківський (Ніжин).

Стоять у другому ряду: В. А. Коваленко (Мінськ), І. С. Шпаковський (Мінськ),
В. П. Крутиус (Ніжин), Г. Я. Неділько (Ніжин), П. О. Сердюк (Ніжин),
М. М. Павлюк (Київ), О. А. Білан (Ніжин)

Фрагмент характеристики Л. Й. Коцюби під час звільнення, де передачу іншим «писань націоналістичного характеру» замінено на «ідейно-шкідливих матеріалів»

Ректору Львівського педагогічного
 інституту ім. М. В. Гоголя
 кандидата філологічних наук
 Коцюби Л. І.

Заява.

Прошу звільнити з роботи згідно
 власного бажання з 27/VIII 1974 р.

26/VIII 74р. Ожук —

26.08.74
 26.08.74
 26.08.74

Заява про звільнення
 з інституту Л. Й. Коцюби від 26.08.1974 р.

Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А

на доцента кафедри української літератури Ніжинського ордена
Трудового Червоного Прапора державного педагогічного інституту
ім. М.В.Гоголя

КОЦУБА Олександр Йосипівни.

1921 року народження,
українка, безпартійна,
закінчила відділ україн-
ської мови і літератури
Дніпропетровського дер-
жавного університету в
1945 році. У вузах працює
з серпня 1945 року.

Доцент КОЦУБА О.Й. в Ніжинському педагогічному інституті працює з 1956 року. Читала курси давньої української літератури, фольклору, виразного читання, вела спецсемінари, керувала педагогічною і фольклорною практикою, курсовими роботами, виконувала інші академічні доручення.

Доцент КОЦУБА О.Й. має великий стаж роботи у вузах, лекції читала на належному рівні. Має 17 друкованих робіт у республіканських збірниках і журналах. Друкувала статті в газетах. Виступала з доповідями на республіканських наукових конференціях.

Виконувала громадські доручення: керувала академічною групою, секцією літератури і мистецтва організації товариства "Знання".

Тов. КОЦУБА О.Й. піддавалась різкій критиці на кафедрі, раді факультету та раді інституту за те, що вона мала та передала іншій особі ідеально-шкідливий матеріал.

Характеристика видана для участі в конкурсі.

Пректор інституту
Секретар парткому
Голова МК профспілки

В.М.Горбач
М.І.Кравченко
П.Т.Кікалов

26 серпня 1974 року.

Характеристика Л. Й. Коцюби, видана під час звільнення

ПІД ПРАПОРОМ ЛЕНІНА

20 листопада 1976 р. № 185 (8668)

ПІД МАСКОЮ ДОБРОПОРЯДНОСТІ

У Лесі Носипівни свій підхід до людей. Довірливим не соромиться залізити в душу і завоювати прихильність удаваним співчуттям. З людьми, які мислять більш критично, підкреслено офіційна.

Про цю, до речі, добре відомо багатьом студентам рису колишньої викладачки Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя О. П. Коцюби ми нагадали не випадково. І лише для того, щоб стало зрозумілим, чому певна частина молоді іноді без оглядки потрапляла під її вплив.

Довірлива юнь з замріяними очима слухала її лекції з усної народної творчості. О, Лесю Носипівно вміла читати. Але й уміла хитро маскувати і видавати за живе всяку мертвечину в судженнях про історичне минуле та сучасне українського народу, його мови та літератури.

На зауваження партійної організації і ректорату педінституту О. П. Коцюба та Г. Г. Аврахов (колишній декан філологічного факультету) відповідали, що це, мовляв, «випадковості» або «помилковості» трактування їх висловлювань.

Але зовсім не випадково в грудні 1968 року на запрошення Г. Г. Аврахова та колишнього керівника літературної студії інституту Д. С. Наливайка з Києва прибули «гості». Почалося заримоване сюсюкання. Звучали низькопробні вірші, які не мали нічого спільного з радянським інтернаціоналізмом, дружбою народів.

Гіркота осідала в душах студентів. Вони серцем відчували ідейну хибність віршів і чекали принципової критики з боку викладачів. Але цього не сталося. Аврахов і Наливайко дипломатично промовчали, приховуючи свої справжні погляди. А О. П. Коцюба просто торжествувала.

Не випадково до її рук потрапив і трактат І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Нагадаємо, що ця ганебна писанина, як визнає пізніше сам її автор у заяві, опублікованій у газеті «Література України» 9 листопада 1973 року, «...містила в собі глибоко помилкове розуміння ряду національних проблем, інтернаціо-

нальної природи нашого соціалістичного суспільства, перекручено їх трактувала і по суті була виступом проти національної політики партії».

Зовсім не можна допустити, що О. П. Коцюба, людина з великим життєвим досвідом, а ще й до того доцент, кандидат філологічних наук, не помітила ворожої спрямованості трактату Івана Дзюби. Однак, вона твердить: мовляв, пасквіль потрапив до неї випадково і на його зміст вона не звернула ніякої уваги.

Та в лютому 1966 року О. П. Коцюба таємно передала пасквіль Дзюби Аврахову напередодні його від'їзду до міста Ужгорода. Звідти цей трактат переданий за кордон і використовувався в ідеологічній пропаганді проти Радянської країни.

Давайте повернемося до того моменту, коли в руки О. П. Коцюби «випадково» потрапив трактат. Чому вона не пішла з ним до керівництва інституту? Чому поспішила поділитися «враженнями» з Авраховим, людиною, яка вже тоді не викликала довіря у багатьох членів колективу? «Вівця до віівці йде, коза — до кози», — стверджує народна мудрість.

Після всього, що трапилось, в обох з'явилось почуття глибокої взаємної зневаги. І все через те, що ці, здавалося б, інтелігентні люди, викручуючись, почали лити бруд одне на одного. Якщо, приміром, Коцюба стверджує, що дала Аврахову писанину Дзюби для ознайомлення, то за словами ж Аврахова Коцюба передала йому невеличкий пакуночок напередодні від'їзду до Ужгорода і попросила вручити «комусь» із членів іноземної делегації. А він, бачите, навіть не поцікавився, що в тому пакуночку.

Правда, спочатку Аврахов навіть намагався вигоріти Коцюбу. А коли це не вдалося, став виправдовуватись, мовляв, не хотів вплутувати жінку. Подумати тільки, скільки раптом джентльменства виявилось у людини, яка в свій час залишила дружину і майнула в інше місто з молодою студенткою!

Як пояснюють колишні студенти, улесливості Коцюби іноді увін-

чувалась тим, що їй сипалися навіть подарунки за «доброту».

У квартирі по вулиці Червоних Партизанів, 15-в, з нагоди іменин чи іншого чогось збиралась галаслива шанувальниця Лесі Носипівни, а точніше всі ті, кому основи наук таким шляхом давалися легше. Приносили подарунки, яких господарка в чаду гостинності «не помічала». Наприклад, не помітила на своїх плечах дорогого халата, принесеного студенткою-заочницею. А коли на своєму власному столі побачила засмажену качку, зробила великі очі і захокала:

— Який жаж! То це ви аж з-під Варви везли мені птицю? Та як ви посміли? Де я тепер знайду час, щоб віддячити за все це?

Але знаходила. Подавши студентці-заочниці допомогу у виконанні контрольної роботи з літератури, поклала до свого гаманця 60 карбованців. Вона і зараз ще інколи навідується до інституту, щоб спіймати на гачок «добропорядності» кого-небудь із довірливих студентів.

У О. П. Коцюби дорослий син. Чого ж їй не вистачало? Радянська влада дала їй вищу освіту і чудову посаду, і житло. Словом, створила всі умови для палідної роботи. Це ж саме можна сказати і про Аврахова. А чим вони платили? Підло поширювали пасквілі на Радянську владу.

Добре сказав на партійних зборах з приводу цього викладач О. І. Стефанюк: «...Чому не запропонували трактат І. Дзюби мені чи комусь іншому з учасників війни? Бо ми заплатили кров'ю за наше життя...»

Правильно. Поширювачі пасквіля боялися викриття, а тому й обминали чесних, ідейно переконаних людей. Знайшли Коцюбу, Аврахова. А ці — подібних до себе.

...Люди, які ховалися під маскою добропорядності, розвінчані. Та коли ще і ще раз думаєш про них, спливає у пам'яті мудрий народний вислів: надмірно добропорядні часто виявляються нікчемними.

І. СТОЯН.

М. Ніжин.

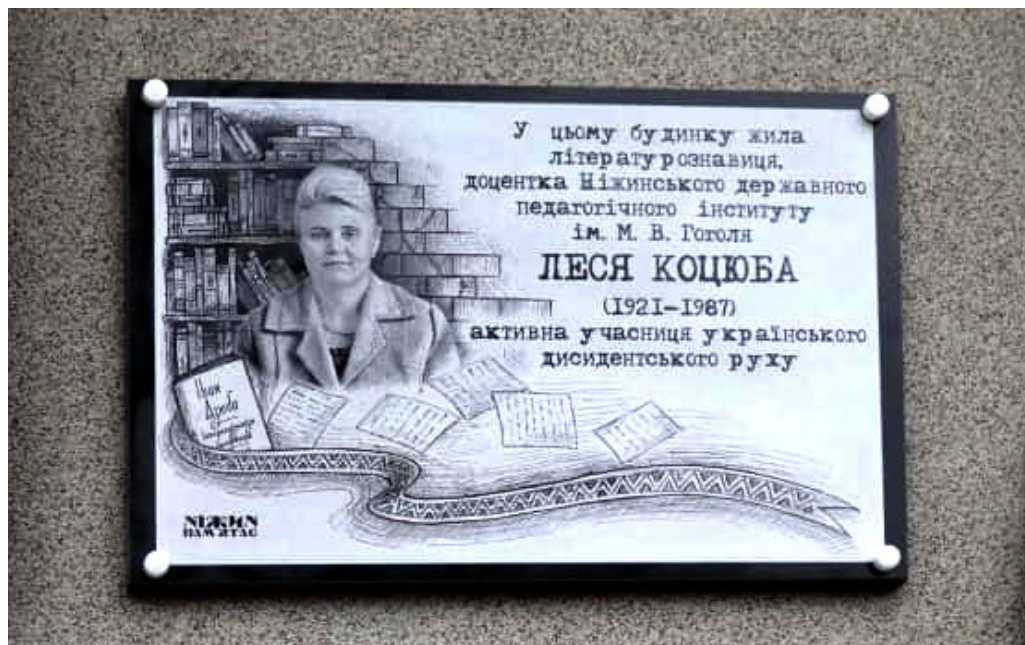
Стаття в ніжинській газеті «Під прапором Леніна». 20.11.1976 р.

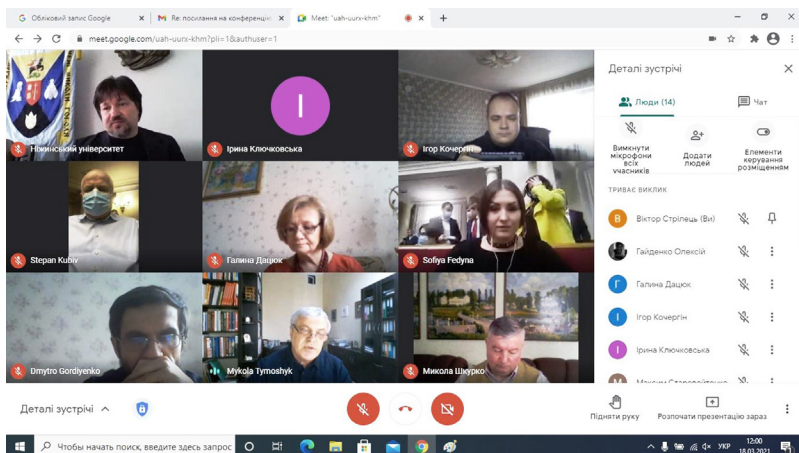
Могила Л. Й. Коцюби
на Троїцькому цвинтарі в Ніжині

Біля могили Л. Й. Коцюби. Зліва направо: А. Г Шкуліпа,
О. В. Забарний, Н. П. Онищенко, З. О. Чиплінська

На відкритті меморіальної дошки Л. Й. Коцюбі на будинку, де вона мешкала. Зліва направо: Ю. Ю. Хоменко, В. А. Кривець, С. М. Козлова, О. Г. Самойленко, А. О. Гомоляко, О. В. Забарний

18 березня 2021 р.
у Ніжинському державному
університеті імені Миколи
Гоголя відбулася Всеукраїнська
наукова конференція «Жінка в боротьбі
за Україну», приурочена до 100-річчя
від дня народження Лесі Коцюби,
в очному та дистанційному форматах

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ДИРЕКЦІОНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАМ. УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
НІЖИНЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ
НІЖИНЬСЬКА МІСЬКА РАДА
ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «ІСТУКРАЇНСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ОРГАНІЗАЦІЯ
«МЕМОРАЛ» ІМЕНІ ВАСИЛИЯ СТУСА
НІЖИНЬСЬКИЙ КРАСНАВІЩІЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ ІВАНА СПАСЬКОГО

ПРОГРАМА РОБОТИ
Всеукраїнської наукової відеоконференції

*«Жінка в боротьбі за Україну»,
приуроченої до 100-річчя від дня народження
активної учасниці дисидентського руху
Лесі Коцюби*

18 березня 2021 р.
Ніжин

19 березня 2021 р. у Гоголівській залі ніжинського вишу відбулася вистава за мотивами п'єси О. В. Забарного «Леся». На нижньому фото, зліва направо: Є. В. Коваленко, Д. А. Халимон, Є. М. Луняк, Д. Є. Лисенко (сидить), О. В. Забарний, В. В. Мартиненко, О. А. Тимошенко

Відомості про авторів

Аврахов Григорій Герасимович, літературознавець, текстолог, кандидат педагогічних наук, у 1965–1969 рр. — завідувач катедри української літератури, декан філологічного факультету Ніжинського державного педінституту імені М. В. Гоголя, у 1971–1973 — проректор Київського інституту культури. Безпосередній виконавець передачі за кордон статті Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація».

Бобрик Дарія Миколаївна, фахівчиня Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Бондаренко Жанна Петрівна, студентка Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Вишнева Вікторія Миколаївна, хореографиня, педагогиня, знайома Лесі Коцюби.

Горлач (Коваленко) Леонід Никифорович, поет, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, студент Лесі Коцюби, випускник Ніжинського державного педінституту імені М. В. Гоголя 1963-го року.

Ємельянов Віктор Миколайович, історик, краєзнавець, м. Ніжин.

Забарний Олександр Вадимович, кандидат педагогічних наук, доцент катедри української літератури, методики її навчання та журналістики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, член Національної спілки журналістів України, член Національної спілки письменників України, студент Лесі Коцюби, випускник Ніжинського державного педінституту імені М. В. Гоголя 1977-го року.

Зозуля Сергій Юрійович, завідувач відділу історії м. Ніжина Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського.

Кіраль Сидір Степанович, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу національної бібліографії Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського, заслужений діяч науки і техніки України.

Козлова Світлана Максимівна, випускниця Ніжинського державного педінституту імені М. В. Гоголя 1966-го року, студентка Лесі Коцюби.

Колесник Валентина Миколаївна, випускниця Ніжинського державного педінституту імені М. В. Гоголя 1966-го року, сусідка й подруга Лесі Коцюби.

Кривець Валентина Антонівна, випускниця Ніжинського державного педінституту імені М. В. Гоголя 1966-го року, студентка Лесі Коцюби.

Луняк Євген Миколайович, доктор історичних наук, професор, завідувач катедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Моціяка Петро Петрович, кандидат історичних наук, доцент катедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського.

Мушинка Микола Іванович, доктор філологічних наук, професор, іноземний член НАН України, голова Асоціації українців Словаччини та Наукового товариства імені Тараса Шевченка в Словаччині.

Наливайко Дмитро Сергійович, доктор філологічних наук, професор, дійсний член НАН України, завідувач відділу компаративістики Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України, почесний професор Києво-Могилянської академії, учасник гуртка ніжинських шістдесятників, колега Лесі Коцюби.

Овсієнко Василь Васильович, український громадський діяч, розповсюджувач самвидаву, член Української Гельсінської групи, політв'язень, публіцист, історик дисидентського руху, співробітник Харківської правозахисної групи.

Онищенко Надія Петрівна, членкиня Національної спілки журналістів України, директорка Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя.

Петькун Олександр Григорович, доктор філософських наук, академік Міжнародної академії сходознавства і Міжнародної академії співробітництва і розвитку, студент Лесі Коцюби, випускник Ніжинського державного педінституту імені М. В. Гоголя 1975-го року.

Савченко Михайло Пилипович, заслужений учитель України, студент Лесі Коцюби, випускник Ніжинського державного педінституту імені М. В. Гоголя 1973-го року.

Тимошик Микола Степанович, доктор філологічних наук, професор Київського національного університету культури і мистецтв.

Турчин Олександр Вікторович, фахівець відділу виховної роботи, соціокультурної діяльності та промоції Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя.

Шкуліпа Анатолій Григорович, член Національної спілки письменників України, студент Лесі Коцюби, випускник Ніжинського державного педінституту імені М. В. Гоголя 1976-го року.

Шкурко Микола Пантелійович, директор Благодійного фонду «Ніжен», голова ніжинської «Просвіти».

Зміст

Євген Луняк, Надія Онищенко	
Слово від упорядників.....	3

Біографічні студії

Євген Луняк, Жанна Бондаренко	
Леся Коцюба: трагічна доля ніжинської дисидентки.....	6

Надія Онищенко	
Усіх захистила своїм серцем.....	14

Петро Моціяка	
Дещо з життя Лесі Йосипівни Коцюби (1950–1960 рр.) (доповідь на Всеукраїнській науковій конференції «Жінка в боротьбі за Україну», Ніжин, 18 березня 2021 р.)	23

Віктор Ємельянов	
Ніжинські «буржуазні націоналісти»	32

Олександр Забарний	
Іван Бровко в середовищі ніжинських шістдесятників	36

Василь Овсієнко	
Добром нагріте серце. До 80-річчя І. Б. Бровка.....	46

Григорій Аврахов	
Сповідне слово про Івана Дзюбу	51

Микола Мушинка	
Взаємозв'язки Івана Чендея з українцями Словаччини та мої стосунки з ним.....	54

Документи. Спогади. Свідчення

«За ширмою» — хвора Україна» (зі спогадів І. Б. Бровка про Бориса Антоненка-Давидовича).....	80
---	----

Спогади Дмитра Наливайка про атмосферу в Ніжинському педінституті в другій половині 1950 — на початку 1970-х років (з інтерв'ю, взятого Олександром Турчиним у липні 2000 р.)	82
---	----

Спогади Дмитра Наливайка про Лесю Коцюбу та гурток ніжинських дисидентів (з інтерв'ю, взятого Євгеном Луняком 18 березня 2014 р.).....	90
Спогади подружжя Володимира Павловича та Валентини Василівни Крутиусів про Лесю Коцюбу та гурток ніжинських дисидентів (з інтерв'ю, взятого Євгеном Луняком та Наталією Луценко 4 березня 2014 р.)	95
<i>Леонід Горлач</i> Вона боролася за Україну.....	102
<i>Михайло Савченко</i> Як блискуча мить.....	106
<i>Олександр Петькун</i> Моя літературна хрещена мама.....	107
Спогад про Лесю Коцюбу її сусідки Валентини Миколаївни Колесник (з інтерв'ю, взятого Євгеном Луняком 23 березня 2021 р.).....	109
<i>Вікторія Вишнева</i> Однодумиця моєї мами	122
<i>Микола Тимошик</i> Та, що засвічувала зорі	124
<i>Микола Шкурко</i> Як Маруся Богуславка	127
<i>Анатолій Шкуліпа</i> Поеднані крамольною любов'ю	128
<i>Світлана Козлова, Валентина Кривець</i> Слово про вчительку.....	134
Документи та свідчення про розгляд справи Івана Дзюби в 1972 р. (друкується за виданням: Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — 330 с.)	135
Зі спогадів Богдана Гориня. Сподіваний обшук.....	147

ПРОТОКОЛ № 7 ЗАСІДАННЯ ПРЕЗИДІЇ СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ від 2 березня 1972 року	149
Про справу Василя Білоуса	163
<i>Сидір Кіраль</i> КДБ проти Івана Дзюби: до історії передачі в Чехословаччину праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (документи кримінальної справи № 55)	166
«Під маскою добропорядності» (стаття в ніжинській газеті «Під прапором Леніна», 20 листопада 1976 р.)	199
<i>Олександр Забарний</i> Леся Коцюба — особистість крицевої вдачі. Репортаж із ювілейних святкувань з нагоди 100-річчя від дня народження полум'яної доньки України О. Й. Коцюби	201
<i>Дарія Бобрик</i> (Не) жіноча справа	205
<i>Олександр Забарний</i> «Леся». Драма на дві дії	209
Фотоматеріали	253
Відомості про авторів	268

Для нотаток

Видання здійснено за фінансової підтримки
Благодійної організації “Благодійний фонд “Ніжен”
і Асоціації “Об’єднання підприємств Ніжинщини”.

Благодійний фонд “Ніжен” веде діяльність щодо
відродження історико-культурної спадщини краю.
Із пропозиціями, рукописами, внесками звертатися
за адресою: вул. Станіслава Прощенка, 7-а,
м. Ніжин, 16608, Чернігівська обл.,
www.nizhen.com.ua
Асоціація “Об’єднання підприємств Ніжинщини”
www.opn.com.ua

Науково-популярне видання

Ніжинське шістдесятництво: Леся Коцюба

Верстка і макетування – Парецька Н. О.

Підписано до друку 15.03.2024р. Формат: 70×100/16
Обл. вид. арк. 21,71. Ум. друк. арк. 22,25
Папір крейдований. Гарнітура TimesET
Наклад 95 прим. Зам. № 2192

Видавець і виготовлювач ФОП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської обл., вул. Шевченка, 20.
Тел.: (067) 4412124.
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.